

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav lingvistiky a ugrofinistiky

Filologie – Obecná lingvistika

Marián Sloboda

Management bilingvismu v situaci jazykového posunu

Diskurzy, problémy a krajina Běloruska

Bilingualism management in the situation of language shift

Discourses, problems and the landscape of Belarus

Dizertační práce

vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.

2011

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 25. března 2011

Marián Sloboda

Abstrakt

Práce se věnuje managementu bilingvismu v situaci jazykového posunu, tj. tomu, jak se jednotlivci a organizace chovají vůči dvojjazyčnosti, jak s ní zacházejí, a to v situaci, kdy společnost přechází od užívání jednoho jazyka k jazyku jinému. Práce se konkrétně zaměřuje na vybrané, dosud méně zkoumané aspekty současné jazykové situace v Bělorusku. Analyzované aspekty zahrnují: 1) geosémiotiku a management jazykového posunu na nápisech ve veřejném prostoru, 2) management jazykových problémů se zaměřením na školství a 3) snahy o obrácený jazykový posun k běloruštině. Pozornost se přitom věnuje korespondencím mezi jazykovým managementem občanů a státních nebo jiných veřejných organizací. Cílem práce je přispět jak k lepšímu poznání jazykové situace v Bělorusku, tak k rozpracování některých sociolingvistických konceptů, jako je zejména *jazykový posun* a *jazykový problém*. Práce aplikuje teorii jazykového managementu jako obecný model jazykového posunu a jako instrument k diagnostice jazykových problémů. Při aplikaci teorie v uvedených kontextech se ukázalo jako užitečné rozšířit ji o koncept diskurzu a kolektivního jednání, které pomůžou konceptualizovat propojení mezi jednoduchým a organizovaným jazykovým managementem, respektive mezi mikrosociální a makrosociální rovinou.

Klíčová slova

bilingvismus, jazykový posun, jazykový management, jazykový problém, jazyková politika, diskurz, jazyková krajina, geosémiotika, školství, Bělorusko, běloruština, ruština

Abstract

The thesis deals with the management of bilingualism in the situation of language shift, i.e. with how individuals and organizations behave toward or treat bilingualism in the situation in which the community is moving from the use of one language to that of another. In particular, the study focuses on several selected, hitherto less studied, aspects of the current linguistic situation in Belarus. The aspects analyzed include: (1) the geosemiotics and the management of language shift on signs in public space, (2) the management of language problems with the focus on education and (3) efforts at a reverse language shift to Belarusian. At the same time, attention is paid to the correspondence between the language management carried out by citizens and the one carried out by governmental or other public organizations. The aim of this study is to contribute to a better understanding of the linguistic situation in Belarus as well as to elaborate on some sociolinguistic concepts, such as, in particular, *language shift* and the *language problem*. The study applies the Language Management Theory as a general model of language shift and as an instrument for the diagnosis of language problems. The application of the theory in the above mentioned contexts showed that it be useful to enrich the theory with the concept of discourse and of collective action, which would help to conceptualize the linkage between simple and organized language management, or between the micro- and the macro-social levels.

Keywords

bilingualism, language shift, language management, language problem, language policy, discourse, linguistic landscape, geosemiotics, school education, Belarus, Belarusian language, Russian language

Obsah

Seznam tabulek a obrázků	11
Tabulky	11
Obrázky.....	11
Orientační mapa Běloruska.....	13
Úvod.....	15
1 Teoretický rámec	19
1.1. Diskurz.....	19
1.2. Jazykový posun.....	21
1.3. Jazykový management.....	26
2 Historický kontext a současná jazyková situace.....	31
2.1. Úvod.....	31
2.2. Současná jazyková a národnostní situace obecně.....	31
2.3. Národní hnutí	35
2.4. Pojmenování „Bělorusko“ a „běloruský“	36
2.5. První národní hnutí	37
2.5.1. Sociální program.....	38
2.5.2. Politický program	40
2.6. Druhé národní hnutí	41
2.6.1. Běloruský nacionalismus za nacistické okupace	41
2.6.2. Jazyková politika komunistické strany a urbanizace.....	42
2.6.3. „Pasoví“ Bělorusové a „uvědomělí“ Bělorusové.....	44
2.6.4. Politické a společenské změny	45
2.7. Obrat	46
2.8. Závěr	49
3 Jazyková krajina	51
3.1. Úvod.....	51
3.2. Teoretický rámec (specifikace).....	52
3.3. Specifičnost a typičnost jazykové situace.....	58
3.4. Historický kontext.....	59
3.5. Metodologie a materiál	60
3.6. Analýza	62
3.6.1. Kompozice a kódová preference.....	62
3.6.2. Diskurzy produkce a funkční specializace.....	66
3.6.3. Jazykové posuny v krajině.....	71
3.6.4. Setrvačnost a projekce v jazykové krajině.....	73
3.6.5. Management jazykové krajiny.....	75

3.6.6. Implementace a kolektivní jednání	80
3.7. Závěr.....	81
4 Jazykové problémy.....	85
4.1. Úvod.....	85
4.2. Teoretický rámec (specifikace) a materiál	85
4.3. Jazykové právo a jazykový management obecně.....	88
4.4. Jazykové problémy a jazykový management ve školství.....	91
4.4.1. Jazyky ve školském systému.....	91
4.4.2. Problém existence běloruskojazyčných škol a „proudů“	93
4.4.3. Problém běloruskosti běloruskojazyčných škol	94
4.4.4. Problémy volby jazyka.....	95
4.4.5. Reprodukční mechanismus: diskurzy „svobodné volby“ a „přání rodičů“ ..97	
4.4.6. Problémy uživatelů jazyka související se školní výukou	98
4.5. Závěr.....	101
5 Jazykový posun	103
5.1. Úvod.....	103
5.2. Teoretický rámec (specifikace)	104
5.3. Metodologie a materiál.....	106
5.4. Rodina: když je těžké mluvit státním jazykem	107
5.4.1. Užívání jazyků.....	109
5.4.2. Urbanizace a jít s proudem.....	110
5.4.3. „Národně uvědomělí“ a problémy přechodu do běloruštiny.....	113
5.4.4. Odznak „Mluv se mnou bělorusky“	119
5.4.5. Shrnutí: rysy jazykového managementu Rodiny	121
5.5. Fakulta: jak (ne)může být bělorušтина zachována	121
5.5.1. Užívání jazyků.....	121
5.5.2. Volba vyučovacího jazyka	122
5.5.3. Gravitace podle statusu a dobré příklady	123
5.5.4. Shrnutí: rysy jazykového managementu na Fakultě	126
5.6. Diagnóza jazykových problémů při jazykovém posunu	126
5.6.1. Normy.....	126
5.6.2. Povšimnuté odchylky	127
5.6.3. Hodnocení	127
5.6.4. Designy úprav	128
5.6.5. Implementace	129
5.7. Výzvy pro organizovaný jazykový management	130
5.7.1. Problémy s negativními hodnoceními.....	130
5.7.2. Problémy s designy úprav	130

5.7.3. Problémy s implementací.....	131
5.8. Závěr	132
Diskuse a závěry	135
Literatura.....	145
Přílohy.....	161
Příloha 1: Transliterované ruské verze uváděných místních názvů.....	161
Příloha 2: Transkripční konvence pro zvukový materiál.....	162
Příloha 3: Obrázky s fotografiemi	163

Seznam tabulek a obrázků

Tabulky

Tabulka 2.1: Obyvatelstvo podle národnosti, rodného jazyka a užívaného jazyka.....	33
Tabulka 2.2: Základní charakteristika pojmu „rodný jazyk“	35
Tabulka 2.3: Celostátní anketa IISEPS (2008b) o běloruštině ve veřejném životě.....	49
Tabulka 3.1: Počty výskytů jazyků na nápisech v Minsku.....	62
Tabulka 3.2: Obsah nápisů na obrázku 3.14 podle jazyka.....	69
Tabulka 5.1: Profily interviewovaných členů zkoumané rodiny	109

Obrázky

Orientační mapa Běloruska.....	13
Obrázek 1.1: Tabulka dominantní konfigurace podle Fishmana (1972a).....	23
Obrázek 2.1: Běloruské vlajky.....	42
Obrázek 2.2: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině vydaných v Bělorusku	43
Obrázek 2.3: Náklad novin v běloruštině a ruštině vydaných v Bělorusku.....	43
Obrázek 2.4: Náklad časopisů v běloruštině a ruštině vydaných v Bělorusku	43
Obrázek 2.5: Podíl městského obyvatelstva v Bělorusku, Rusku a západní Evropě.....	44
Obrázek 2.6: Žáci základních a středních škol rozdělených podle vyučovacího jazyka	48
Obrázek 3.1: Schéma vizuální kompozice.....	56
Obrázek 4.1: Diagram jazykověmanagementového cyklu	87
Obrázek 4.2: Neúplný jazykověmanagementový cyklus: čínština	99
Obrázek 4.3: Neúplný jazykověmanagementový cyklus: bělorušтина ve školství.....	99
Obrázek 4.4: Neúplný jazykověmanagementový cyklus: bělorušтина v bankách	99
Obrázek 5.1: Geografické rozmístění a genealogická struktura zkoumané rodiny	108

Obrázky 3.2–3.31, 5.2 a 5.3 se nacházejí v příloze 3

Orientační mapa Běloruska

Orientační mapa Běloruska

Pozn.: Na mapě jsou vyznačena jen místa zmíněná v textu. Mapa není zpracována kartograficky, proto si některé vzdálenosti nemusejí přesně odpovídat, a slouží jen pro základní orientaci.

Úvod

Ve svém úvodu ke knížce *Neznámé Bělorusko* Václav Havel zmiňuje, že Bělorusko je dnes v podobné situaci jako po druhé světové válce země střední Evropy, jak to popsal Milan Kundera, totiž v situaci země, která jako by neexistovala, byla „nepřítomná“ v evropském politickém i kulturním myšlení; nebýt běloruského prezidenta, nevěděli bychom o této zemi snad vůbec nic (Ancipienka – Akudovič, 2005, s. 8). O jazykové situaci v Bělorusku to platí snad dvojnásob – prací v češtině nebo slovenštině je na toto téma opravdu velmi málo a zpravidla jsou velmi obecné a spíše stručné. Patrně nejpodrobněji se jí věnuje Markus Giger (2006) ve studii ve sborníku o běloruském a českém národním obrození (další viz Brandner, 1998, 2001; Kedron, 2008; Smatryčenko, 2005; Synková, 2000). Od zahraničních autorů vyšlo mnohem více publikací, z nichž k rozsáhlejším z poslední doby patří Ioffe (2008, kapitola 1) a Woolhiser (2003). V Polsku byla vydána monografie *Беларуская мова*, obsahující i popis jazykové situace, od běloruských autorů v běloruštině (Lukašanec a kol., 1998). V Německu vyšel v ruštině soubor statí od běloruské autorky (Mečkovskaja, 2003).

Tuto práci jsem přesto nechtěl pojmout jako monografii popisující různé aspekty jazykové situace a recyklovat tak, co už bylo napsáno. Rozhodl jsem se raději vybrat a zpracovat několik dílčích témat, která zůstávají ať už v Bělorusku, nebo v zahraničí víceméně nerozpracována. Všechna vybraná témata spojuje hlavní koncept práce, kterým je jazykový posun (language shift) jako přechod společnosti od užívání jednoho jazyka k jazyku jinému. Tento proces je v Bělorusku, dnes i oficiálně bilingvní zemi, velmi výrazný. Běloruská jazyková situace je z hlediska výzkumu jazykového posunu zajímavá o to víc, že dosavadní výzkum se zabýval jazykovým posunem převážně v „klidných“ společnostech se stabilním sociálním řádem (v němž bylo možné například identifikovat známý model třígeneračního jazykového posunu). Tato práce se naopak věnuje procesům jazykového posunu v zemi, která zažila velké politické a sociální změny jen v posledních třech desetiletích, jež přinesla rozpad Sovětského svazu, získání státní nezávislosti, zahájení ekonomické transformace a další změnu politicko-ekonomického režimu po nástupu Aleksandra Lukašenka do funkce prezidenta v roce 1994. Jazykový posun a vůbec vývoj bilingvismu a jazykový management byly také

dosud málo zkoumány v podmínkách autoritářského politického režimu, jaký dnes v Bělorusku panuje. Výzkumné otázky tedy zahrnují:

- 1) Jak je bilingvismus, zejména užívání běloruštiny, manažováno v situaci jazykového posunu?
- 2) Na jaké problémy narážejí lidé, kteří chtějí užívat běloruštinu?
- 3) Jak jsou tyto problémy řešeny?
- 4) Jaké jsou rysy jazykového managementu v kontextu autoritářského režimu?

První kapitola představuje teoretický přístup a základní koncepty, ke kterým patří *diskurz, jazykový posun a jazykový management*. Management bilingvismu, který je zmíněn v názvu této práce, se týká toho, jak lidé a organizace zacházejí s bilingvismem ve svých každodenních činnostech. Práce popisuje, jak je bilingvismus manažován právě v situaci jazykového posunu. Vychází se zde z teorie jazykového managementu Jernudda a Neustupného (1987), která klade důraz na sociální interakci, na sociální praxi jako normativní chování a na zájmy. Tento přístup k jazykovému posunu tak odlišuje tuto práci od dosavadních kvantitativních studií jazykového posunu v Bělorusku (viz např. Brown, 2008). Zde použitý metodologický přístup charakterizuje užití kvalitativních metod sběru a analýzy dat (ačkoliv kvantitativní data jsou také na řadě míst prezentována). K nim patří diskurzní a sémiotická analýza dokumentů, internetových diskusí, mediálních zpráv a výzkumných interview, fotografií a dalších vizuálních materiálů a zápisků z pozorování a interakcí. Tato data jsem měl příležitost pořídit během více než desíti cest do Běloruska v letech 2003–2010, včetně dvousemestrální stáže na jedné z běloruských univerzit. V práci jsem se proto v jednotlivých studiích snažil zužitkovat právě tuto osobní zkušenost, kterou jsem nabyl v hlavním městě Minsku a v několika dalších městech a vesnicích Běloruska. Následující kapitoly (s výjimkou druhé, přehledové) dále specifikují analyzovaný materiál a podle potřeby rozvádějí jednotlivé teoretické koncepty použité v dané kapitole.

Druhá kapitola přece jen v souhrnu prezentuje některé dosavadní poznatky o historickém vývoji běloruské jazykové situace, jednak s cílem poskytnout více kontextu pro kapitoly následující, jednak ale také aplikuje Hrochův (1996) teoretický model fází národního hnutí a zpřesňuje jeho kvalifikaci běloruského národního hnutí jako hnutí, které nedospělo do fáze C, fáze masového hnutí (s. 126). Kapitola především ukazuje vliv historického kontextu na současnou situaci běloruštiny a osob, které ji užívají nebo preferují. Představena jsou i statistická data o jazykovém vývoji v některých oblastech, sesbíraná z různých zdrojů, a ještě takto spolu zřejmě neprezentovaná.

Třetí kapitola se zaměřuje na jazykový posun v krajině Běloruska. Zabývá se tím, jak je jazykový posun materiálně a vizuálně ztvárněn na nápisech různého druhu a také

jak lidé reagují na některé jazykové posuny, které v krajině probíhají, a jak je manažují. Kapitola je příspěvkem ke zkoumání jazykového managementu v jazykové krajině a k rozvíjícímu se výzkumu jazykové krajiny v multilingvních společnostech (viz např. Shohamy – Gorter, 2009; Shohamy – Ben-Rafael – Barni, 2010).

Čtvrtá kapitola se podrobněji věnuje korespondencím a vzájemné interakci mezi managementem bilingvismu organizacemi veřejné správy a „běžnými“ občany v oblasti běloruského školství. Tato oblast je důležitá jak z hlediska rozvoje jazykové kompetence obyvatelstva, tak z hlediska reprodukce diskurzů o jazykové situaci. Lze ji vnímat jako příspěvek ke zkoumání jazykového plánování „zezdola“, které se dostalo do popředí zájmu v posledních dvou desetiletích, a ke studiu řešení jazykových problémů. V kapitole je představen obecný koncept jazykového problému založený na teorii jazykového managementu, který přímo reflektuje zkušenosti těch, kterých se dané problémy dotýkají, spíše než by je definoval z hlediska nezúčastněných nebo ex post.

Konečně pátá kapitola, v reakci na poslední vývoj ve výzkumu jazykového posunu, představuje rekonceptualizaci jazykového posunu jako normativní sociální praxe. Zaměřuje se na jazykový posun jako typ jazykového managementu realizovaného konkrétními sociálními aktéry. Obsahuje dvě dílčí studie – z rodinného a z vysokoškolského prostředí –, v nichž se analyzuje jazykový management související se snahou (začít) užívat běloruštinu v situaci, kdy se většina společnosti posouvá naopak k ruštině. Není třeba dodávat, že takové snahy se setkávají s jazykovými problémy. V této kapitole se pokusím ukázat, že teorie jazykového managementu je může pomoci diagnostikovat s cílem najít možné cesty jejich řešení, snad k zachování běloruštiny nebo jiného jazyka, který podobně jako běloruština mizí z každodenního užívání.

Práce je doplněna o orientační mapu Běloruska s vyznačenými místy, která se v textu zmiňují, na začátku práce hned za Obsahem. Na samém konci práce čtenář nalezne tři přílohy, které obsahují 1) transliterované ruské podoby místních jmen, která se v práci vyskytují v běloruské podobě, 2) vysvětlení znaků transkripce použitých v prepisech nahrávek výzkumných interview a 3) obrázky obsahující fotografie. V práci se na řadě míst nacházejí mé překlady z jiných jazyků než čeština – originální znění, které nebylo vždy snadné výstižně přeložit, jsou proto umístěna v poznámkách pod čarou.

Nezbývá na tomto místě než poděkovat lidem a institucím, bez jejichž pomoci a podpory bych výzkum a studie pro tuto práci nemohl realizovat vůbec nebo jen velmi těžce. Za dobu několika let bylo takových lidí velmi mnoho a proto bych uvedl jmenovitě jen několik z nich. Především děkuji svým dvěma největším podporovatelům v pracovním a nezájmovém životě, kterými jsou Jiří Nekvapil a Mira Nábělková. Mými velkými pomocníky, kterým zde srdečně děkuji, byli Veranika Bjalkovič, Taccjana Ramza, Sjarhej Smatryčenko a Sjarhej Zaprudski. Radou, diskusí, důležitou

informací, kontakty nebo jinak pomohli (v abecedním pořadí) Markus Giger, Volha Kanavalava, Uladzimer Katkouski, Kacjaryna Kedron, Uladzimer Koščanka, Sjarhej Kručhou, Alena Ljankevič, Ales Lozka, Nadzja Staravojtava a další. V neposlední řadě děkuji svým respondentům a respondentkám, jejichž jména bych chtěl zachovat v soukromí. Výzkum by se neobešel bez finanční pomoci, za níž vděčím Univerzitě Karlově v Praze a její Filozofické fakultě, doktorskému projektu *Jazyk a diskurs* Grantové agentury České republiky (grant GD405/03/H053), výzkumnému záměru *Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor* Ministerstva školství mládeže a tělovýchovy (MSM0021620825), projektu *Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język* Ośrodka Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego a projektu *Vzdálenosti mezi slovanskými jazyky a jejich vzájemná srozumitelnost* Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze (grant 4409).

1 Teoretický rámec

1.1. Diskurz

Vědomí významu diskurzu a jeho analýzy roste dnes snad ve všech společenských vědách. Také tato práce je v zásadě především o diskurzu, ačkoliv konkrétním tématem je management bilingvismu. Je o diskurzu₁ v širokém smyslu produkovaných promluv a výpovědí, tj. o jazyku, jak je užíván. V anglickojazyčné literatuře je to vyjadřováno jako „language in use“ (Wetherell – Taylor – Yates, 2001, s. 3). Přesto však, když je v této práci zmíněn *diskurz*, je to zpravidla naopak v jednom z jeho užších pojetí, které má blíže k významotvornému aspektu užívání jazyka („zvýznamňování“, „meaning-making“), totiž pojetí diskurzu₂ jako historicky utvořených a sociálně sdílených způsobů reprezentace (nebo naopak nereprezentace, vylučování) některých témat ze společenského života. Z nich nejprominentnějšími v této práci, podobně jako v běloruské společnosti, jsou témata bilingvismu, jazykového posunu a běloruštiny a ruštiny.

Editoři čítanky o diskurzní analýze Wetherell, Taylor a Yates (2001) rozlišují šest přístupů k analýze diskurzu, které mají i své více či méně navzájem odlišné koncepte diskurzu:

- 5) konverzační analýza a etnometodologie
- 6) interakční sociolingvistika a etnografie komunikace
- 7) diskurzní psychologie
- 8) kritická analýza diskurzu a kritická lingvistika
- 9) bachtinovský výzkum
- 10) foucaultovský výzkum

Řazení přístupů není zřejmě náhodné. Zatímco mezi konverzační analýzou (přístup 1) a foucaultovským přístupem (6), jak uvádějí editoři, je zřetelný rozdíl, diskurzní psychologie (3) se vyznačuje větší vnitřní variabilitou přístupů. Pro konverzační analýzu je diskurzem prostě úsek rozhovoru v sociální interakci, zkoumaný detailně, z hlediska relevancí, které projevují sami účastníci interakce, a s odhlédnutím od těch kontextů, které takovou relevanci nemají. Pro foucaultovský přístup je charakteristické

pojetí naopak „velkého“ diskurzu₂, který má svou historii a organizaci přesahující rámec jakékoliv bezprostřední interakce (Wetherell – Taylor – Yates, 2001). Přístup k diskurzu v této práci je bližší tomuto druhému pojetí. Podobně k diskurzu přistupuje v úvodu do studia diskurzu i Blommaert (2005). Pro něj je diskurzem „jazyk v akci/jednání“ („language in action“), rozšířený o jakékoliv další významotvorné lidské sémiotické chování a, z hlediska této práce především, o sociální, kulturní a historické „vzorce“ („patterns“, pravidelnosti, struktury...) (Blommaert, 2005, s. 3n.), tedy diskurz₂. Foucaultovské pojetí diskurzu je také velmi blízké pojetí *slova* u ruských myslitelů Valentina Vološinova a Michaila Bachtina. Stojí za pozornost, že v anglickém překladu Vološinovy práce (1986a [1929]) figuruje jeho původní ruské „слово“ („slovo“) jako „discourse“, nikoliv jako „word“ (srov. Vološinov, 1986b). Vološinov však neprezentoval koncepci slova, která by byla komplementární k jeho saussurovskému pojetí jako jednotky v abstraktně vytvořeném systému jednotek, jejichž výskyty jsou totožné samy se sebou (toto názorně reprezentují slovníky se slovy a jejich fixovanými významy, které lze sepsat, máme-li právě saussurovský přístup k jazyku). Vološinov oproti prezentuje alternativní pojetí slova jako neustále proměnlivého a adaptabilního znaku, jehož význam existuje jen v konkrétní sociální interakci. Jak to Vološinov (1986a [1929]) obrazně shrnuje, slovo nemá význam mimo konkrétní sociální situaci: význam slova „hoří v sociální atmosféře“, je-li z něj vyňato, zhasne (s. 229). Na druhé straně je ale slovo podle Vološinova a Bachtina také znakem zatíženým vnitřně diferencovaným společensko-historickým kontextem v průběhu svého kolování z lidského vědomí do vnějšího prostředí a zpět:

„Slovo není věc, ale věčně pohyblivé, věčně proměnlivé prostředí dialogických kontaktů. Nikdy není vázáno na jedno vědomí, na jeden hlas. Slovo žije pohybem od úst k ústům, z jednoho kontextu do druhého, z jednoho sociálního kolektivu do druhého, z jedné generace do druhé. Přitom slovo svou cestu nezapomíná a nemůže beze zbytku zlomit moc oněch konkrétních kontextů, jimiž prošlo“ (Bachtin, 1971 [1963], s. 272).

Jak Foucault, tak Vološinov a Bachtin tedy o něco víc zdůrazňují skutečnost, že lidské jednání, respektive tvorba významu a reprezentace je ovlivněna historickým vývojem mocenských, resp. ideologických poměrů ve společnosti, které člověka přesahují. O Foucaultově práci je známo, že se nepouštěl do analýzy konkrétních jednání a interakcí. V této práci však půjde spíše o analýzu diskurzu₁ v jeho širokém pojetí jako „language in use“ se snahou identifikovat diskurzy₂ v tom užším pojetí společensko-historicky utvořených způsobů reprezentace. Dalším a relevantním výzkumným krokem by byla detailní analýza vlastností diskurzů₂, které operují při jazykovém posunu v Bělorusku, vedou k němu, brání mu nebo ho jinak ovlivňují. Toto téma už ale přesahuje zaměření této práce.

Diskurzy₂ jako způsoby reprezentace můžou mít různě široký záběr pokrývající mnoho témat a užívající řady žánrů a výrazových prostředků anebo úzkou skupinu témat s omezeným počtem využívaných žánrů a prostředků. Můžeme mluvit například o širokém diskurzu ekologickém, neoliberalistickém, nacionalistickém, ale i například o užším diskurzu běloruštiny jako malého nebo jako ohroženého jazyka (viz např. Nekvapil, 2007; Smolicz – Radzik, 2004). V této souvislosti je ještě třeba dodat, že o jednom a tomtéž aspektu reality může být vedeno samozřejmě několik diskurzů₂, které ho reprezentují, a dávají mu tedy různý smysl různými způsoby.

U pojetí diskurzu₂ jako způsobů reprezentace je třeba se zastavit ještě u jednoho důležitého aspektu. Už Vološinov a Bachtin ve svých pracích zdůrazňovali, že jednou z vlastností diskurzu₂, resp. „slova“ v jejich terminologii, je jeho ideologičnost. Vztah diskurzu k ideologii můžeme chápat jako vztah způsobů reprezentace k systému představ/přesvědčení (beliefs), resp. konkrétněji jako vztah způsobů reprezentace aspektů reality ke skupinovým a zájmově motivovaným systémům představ či přesvědčení o těchto aspektech. Vyjdeme-li z toho, že lidské jednání a vyvozování významu je nejen ovlivňováno „velkými“ diskurzy₂, ale i do jisté míry svobodné a nepředurčené, konkrétní diskurz₂ může také fungovat dvojsečně nejen jako způsob reprezentace, který sociální aktéry víceméně formuje, ale i jako nástroj, který sociální aktéři mohou využít k prosazování své ideologie a zájmů a k jejich legitimizaci (srov. van Leeuwen, 2005). Můžeme tak například mluvit o nacionalismu jako o ideologii, když je přesvědčením určité skupiny lidí, ale i o diskurzu nacionalismu, který mohou uplatňovat i lidé neidentifikující se s jeho ideologií. Tedy diskurz a ideologie jsou úzce propojeny, ale mohou fungovat i odděleně, jak bude vidět i v následujících kapitolách.

Podobně diskurz₂ funguje ve vztahu k identitě (identifikace je vlastně speciální případ „zvýznamňování“ nějakého objektu reality jistým způsobem). Identitu lze chápat jako konstrukt diskurzu, jak diskurzu₁ ve smyslu „language in use“, tak diskurzu₂ ve smyslu ideologicky a zájmově motivovaných způsobů reprezentace. Hned následující kapitola 2 obecně popisuje, jak byla v průběhu historie konstruována konkrétně identita běloruštiny a lidí, kteří jí mluví, a jaký účinek to mělo na její užívání.

1.2. Jazykový posun

Termín *jazykový posun* odpovídá anglickému *language shift*. Takto ho překládá ve své publikaci o zachovávání jazyků etnických menšin Šatava (2009). Existují i jiné možnosti překladu, které zdůrazňují určité aspekty procesu jazykového posunu. Dříve jsem užíval termín „jazyková směna“, který používají například Červenka a kol. (2009) při výzkumu situace romštiny v Česku. Ve slovenštině může *language shift* figurovat jako „výmena jazyka“. Oba překlady zdůrazňují, že při tomto procesu dochází ke směně/výměně, nahrazování jednoho jazyka druhým, resp. jedněch druhými. To

odpovídá definici *language shift* u Weinreicha (1953) jako „změna z habituálního užívání jednoho jazyka na užívání jiného“¹ (s. 68). Podobně Fishman (1972a) v základní práci o zachovávání jazyka a jazykovém posunu (*language maintenance and language shift*) píše o tom, že „jazyky (nebo jazykové variety) se někdy navzájem nahrazují“² (s. 76) a že jazykový posun se děje „důsledkem kontaktu se sousedními jazyky“ (Fishman, 2001, s. 1). Pojem jazykového posunu však nemusí nutně mít tento důraz, podle Fishmana (1972a):

„Výzkum zachovávání jazyka a jazykového posunu se zabývá vztahem mezi změnou (nebo stabilitou) v charakteru užívání jazyka na jedné straně a současně probíhajícími psychickými, [sociálními] a kulturními procesy na straně druhé v populacích, které používají více než jednu řečovou varietu pro vnitroskupinové nebo meziskupinové účely“³ (s. 76).

Jazykový posun se tedy může týkat obecně změn ve pravidelnostech/struktuře (patterns of) užívání jazyka. Důraz je kladen na tyto změny a strukturu užívání jazyka.

Pojem posunu (místo výměny) také odpovídá původní Fishmanově představě, jak měl být tento posun zachycen. Podle něj existují ve výzkumu jazykového posunu tři oblasti: 1) habituální (obvyklé) užívání jazyka ve více než jednom časovém bodě, 2) předcházející, současné a následné psychologické, sociální a kulturní procesy a 3) chování vůči jazyku („behavior toward language“), včetně řízených snah o zachování a posun (Fishman, 1972a, s. 76). Pro zachycení habituálního užívání jazyka – oblast, která byla rozpracována nejvíce – Fishman (1972a) modeloval strukturu takového užívání jazyka podle *zdrojů jejich variace* a podle *domén jazykového chování*. Jako zdroje variace v užívání jazyka navrhl médium (mluvení, čtení, psaní) a explicitnost (produkce, rozumění, popř. vnitřní řeč). Domény jazykového chování mají představovat určité institucím dané společnosti odpovídající shluky (clusters) interakčních situací, které mají své typické účastníky (definované podle sociálních rolí), témata a dějiště. Na základě měření těchto aspektů užívání jazyka v rámci nějakého společenství lze podle Fishmana sestavit tzv. dominantní konfiguraci, tj. schéma struktury užívání jazyků v nějaké společnosti, které „je schopno reprezentovat směr a pohyb změn v užívání dvou jazyků v průběhu času“ (Fishman, 1972a, s. 85). Obrázek 1.1 ukazuje tabulku, kterou Fishman navrhl k zobrazení dominantní konfigurace a vývoje jazykového posunu, konkrétně v případě židovských imigrantů v USA. Jazykový posun je tam zachycen rozdílem mezi konfigurací v jednom časovém bodě a ve druhém časovém

¹ „The change from the habitual use of one language to that of another.“

² „Languages (or language varieties) sometimes displace each other.“

³ „The study of language maintenance and language shift is concerned with the relationship between change (or stability) in language use patterns, on the one hand, and ongoing psychological, [social] or cultural processes, on the other hand, in populations that utilize more than one speech variety for intra-group or for inter-group purposes.“

Table 2a

Intra-group Yiddish-English Maintenance and Shift in the United States: 1940-70
 Summary Comparisons for Immigrant Generation "Secularists" Arriving
 Prior to World War I ("Dummy Table" for Dominance Configuration)

Sources of Variance		Family role-rels.			Neighb. role-rels.		Work role-rels.			Jew Rel./Cult. role-rels.	
Media	Overtness	1	2	3	1	2	1	2	3	1	2
Speaking	Production Comprehension Inner										
Reading	Production Comprehension										
Writing	Production Comprehension										

Table 2b
 Part of "Dummy Table" in Greater Detail

Media	Overtness	Domains	Role-Relations	Summary Ratings	
				1940	1970
Speaking	Production	Family	Husband-Wife	Y	Y
			Parent-Child	Y	E
			Grandparent-Grandchild	-	E
			Other: same generation	Y	Y
			Other: younger generation	E	E
		Neighborhood	Friends	Y	E
			Acquaintances	Y	E
		Work	Employer-Employer	E	E
			Employer-Employee	E	E
			Employee-Employee	E	E
		Jewish Rel. / Cult.	Supporter-Writer, Teacher, etc.	Y	Y
			Supporter-Supporter	Y	Y

Obrázek 1.1: Tabulka dominantní konfigurace podle Fishmana (1972a)

bodě (zde mezi roky 1940 a 1970). Jak je vidět, Fishmanova původní koncepce obsahovala představu, že užívání jazyka je určováno statickou sociální strukturou a také jazykový posun není modelován jako proces, ale jako rozdíl mezi dvěma synchronními řezy.

Později Fishman (1991) ve své práci o možnosti zvrácení jazykového posunu (reversing language shift) vypracoval diagnostický nástroj, který má pomoci určit, v jaké situaci se nachází užívání ohroženého jazyka s cílem vhodně nasměrovat snahy na zvrácení, tj. obrácení směru jazykového posunu, resp. na revitalizaci jazyka. Tento nástroj pojmenoval jako *Graded Intergenerational Disruption Scale* („Stupňovaná škála

mezigeneračního narušení“, ve zkratce „GIDS“). Škála GIDS má osm stupňů, které reprezentují stupeň narušení mezigeneračního předávání jazyka, podobně jako Richterova škála určuje sílu zemětřesení. Jde o tyto stupně (podle překladu Nekvapila a kol., 2009, s. 54):

1. stupeň: Jazyk (míní se zejména menšinový) se přece jen ještě užívá v oblasti vzdělání, v pracovní sféře, masmédiích, a to na úrovních vyšších, ba i na úrovni státu.
2. stupeň: Jazyk se užívá na úrovních nižších (lokální média a vládní úřady).
3. stupeň: Jazyk se užívá v lokální pracovní sféře, v níž dochází k interakci mezi mluvčími minoritního a majoritního jazyka.
4. stupeň: Jazyk se užívá jako vyučovací jazyk ve škole, ve volnější nebo těsnější závislosti na vyučování v jazyce majority.
5. stupeň: Jazyk se využívá k vyučování, ale ne ve školském systému.
6. stupeň: Jazyk se užívá v rodinném prostředí jako prostředek mezigeneračního předávání tradic a sám je takto předáván.
7. stupeň: Jazyk užívá stará generace, která už je za věkovou hranicí biologické reprodukce.
8. stupeň: Jazyk zčásti užívá (zná, pamatuje) několik jeho starých mluvčích.

Tato škála tím, že je škálou, implikuje také postup, kterým jazykový posun probíhá – od nižšího stupně po vyšší, tj. jako by vyšší stupně narušení obsahovaly už ty vyšší. V 6. stupni (rodinné prostředí) Fishman (1991, 2001) viděl klíčový oporný bod pro zachování a revitalizaci jazyka.

Různé aspekty těchto modelů jazykového posunu byly kritizovány. Williams (2007) kritizuje zastaralou sociální teorii, která stojí v jejich základě, zejména představu, že užívání jazyka, resp. lidské chování je organizováno podle statické sociální struktury (jako jsou domény nebo stupně) místo jejího chápání spíše jako dynamické a neustále proměnlivé, ale přitom normativní sociální praxe:

„Existuje zde [v sociologickém myšlení] posun od strukturovaného lidského chování k sociální praxi, tj. od struktury k praxi. Zatímco chování může mít strukturu ve smyslu, že je vykazuje nějaké pravidelnosti, nepomáhá to pochopit vztah mezi jedincem, subjektem a chováním, zčásti kvůli tendenci vztahovat individuální chování ke struktuře, jíž je částí. Sociální praxe se vztahuje více k pojmu strukturovaného chování jako normativity. Vztahuje se tedy k chápání společnosti jako složené ze vzorců chování, které se neustále mění a posunují, ale které tak dělají v rámci schopnosti vytrvat jako normativní pro danou společnost. Přesunujeme se od pojetí struktury jako něčeho, co existuje a trvá, k pojetí

takové struktury, která je dynamická, neustále se měnící, a přesto přetrvávající jako struktura“⁴ (s. 175n.).

Z tohoto hlediska pak mimo jiné nelze mluvit o „zvrácení“ jazykového posunu („reversing language shift), protože zvrátit ho z principu není možné a není kam, když se struktury společnosti mění neustále. Darquennes (2007) shrnuje kritiku modelu zvrácení jazykového posunu od řady autorů, zejména kritiku Fishmanova (1991, 2001) důrazu na 6. stupeň GIDS a naopak slabého důrazu na roli nových médií, sociálně-ekonomické mobility a ekonomických faktorů obecně při zachování a revitalizaci ohrožených jazyků v současné době. Li Wei (2000) se zaměřil i na deskriptivní důraz Fishmanovy koncepce zachování jazyka a jazykového posunu. Ve svém zhodnocení výzkumu zachování jazyka a jazykového posunu píše:

„Doposud se výzkum zabýval primárně vyčleňováním těch faktorů, které urychlují jazykový posun, od těch, které ho brzdí a jsou příznivé k zachování jazyka. Zatímco takové seznamy faktorů mohou pomoci vyjasnit, co přispívá k zachování jazyka a jazykovému posunu, nemají mnoho co říct o relativní důležitosti těch různých faktorů nebo o tom, jak jednotliví mluvčí a jejich společenství reagují na makroúrovňové sociální tlaky. Co se zdá být potřebné, je integrovaný přístup, který se věnuje procesům sociální, politické a ekonomické změny v každodenní interakci. Jinými slovy, potřebujeme se posunout od zásady deskriptivního uvádění, kdo mluví jakým jazykem s kým a kdy, ke kritickému hodnocení toho, kdo zachovává/zanechává který jazyk, jak a proč“⁵ (s. 142).

Uvedené práce mají přesto tři aspekty, které lze dát dohromady a na které se v této práci zaměříme: 1) Fishmanův pojem chování vůči jazyku (behavior toward language) jako řízených snah o zachování jazyka nebo jazykový posun, 2) Williamsův návrh chápat (i takové) lidské chování jako neustále proměnlivé, ale normativní proces a 3) Li Weiovu výzvu přesunout pozornost na otázku „kdo zachovává/zanechává který jazyk, jak a proč“. V této práci bych chtěl aplikovat procesuální model jazykového posunu,

⁴ „There is a shift from patterned human behaviour to social practice, that is, from structure to practice. While there may well be a structure to behaviour in the sense that it is patterned, this does not help understand the relationship between the individual, the subject and behaviour, partly because of the tendency to relate individual behaviour to the structure of which it is part. Social practice relates more to the notion of patterned behaviour as normativity. That is, it relates to an understanding of society as consisting of patterns of behaviour that are constantly changing or shifting, but which do so within the context of the capacity to persist as normative for that particular society. We move from an awareness of structure as something that exists and persists, to one within which it is dynamic, constantly changing, and yet persists as a structure.“

⁵ „Research to date has been concerned primarily with isolating those factors which accelerate language shift from those which inhibit it and favor maintenance. While such lists of factors may help clarify what contributes to LMLS, they have little to say about the relative importance of the various factors, or about how individual speakers and their communities respond to macro-level societal pressures. What seems to be needed is an integrated approach which addresses the social, political and economic change processes at large as well as the ways in which individual speakers deal with the changes in every day interaction. In other words, we need to move from an essentially descriptive account of who speaks what language to whom and when to a critical evaluation of “who maintains/relinquishes which language how and why”.“

který by vyhověl všem třem zmíněným aspektům. Jeden takový poskytuje teorie jazykového managementu v podobě modelu jazykověmanagementového procesu. Ten je popsán hned v následující části.

1.3. Jazykový management

Jazykový management podle teorie jazykového managementu Jernudda a Neustupného (1987) (podrobněji viz Nekvapil, 2006) se ovšem neomezuje na jazykový posun. Lze za něj považovat například i jakékoliv metajazykové zacházení s bilingvismem v situaci jazykového posunu, stejně jako ostatní typy metajazykového chování zaměřeného na jazyk nebo další složky komunikace. Neustupný a Jernudd (ve vícero pracích) při vysvětlování, co je to jazykový management, odkazují na Fishmanovo „chování k jazyku“ („behavior toward language“), tj. jazykový management je obecně chováním k jazyku (které může mít velmi různé konkrétní podoby). Kromě toho se jazykový management často definuje na základě kontrastu k vytváření, produkování neboli generování diskurzu₁ (v širokém smyslu) jako zacházení s ním, ať už poté co byl vyprodukován, nebo v jeho anticipaci: „Jazykové chování jako generování promluv je doprovázeno chováním k jazyku jako managementem“⁶ (Jernudd, 2000a, s. 195). Jazykovým managementem je například individuální sebeoprava nebo oprava jiného člověka v řeči, resp. při psaní textu, stejně jako proces, kterým celostátně působící nebo mezinárodní organizace ovlivní jazykovou praxi v celém společenství. Na první pohled se tyto příklady mohou zdát nesouměřitelné. Teorie jazykového managementu ale modeluje akty jazykového managementu jako chování (procesuálního charakteru), které může dosahovat různé míry komplexity co do času, lidských, materiálních a ideových zdrojů a prostředků.

Objektem jazykového managementu se nemusí stát jen jazykové variety nebo prvky jazykové struktury, ale jazykový management se může také týkat dalších složek komunikace, jako například volby účastníků, prostředí, situací nebo kanálů komunikace (viz Neustupný – Nekvapil, 2003).

Proces jazykového managementu může být spuštěn, když se objeví odchylka od normy nebo obecněji od očekávání, které má sociální aktér v daném momentu vůči nějakému komunikačnímu objektu. Výskyt odchylky od normy či (méně normativního) očekávání je nutnou podmínkou, aby jazykový management nastal. Teorie jazykového managementu předpokládá celkem pět fází tohoto procesu:

- 1) *Odchylka (deviation)*: V komunikaci se objeví odchylka od jazykové, komunikační nebo sociokulturní normy nebo od méně normativního očekávání.
- 2) *Povšimnutí (noting)*: Tato odchylka může být povšimnuta.

⁶ „Language behavior as generation of utterances is accompanied by behavior towards language as management.“

- 3) *Hodnocení (evaluation)*: Povšimnutá odchylka může být hodnocena; Jernudd a Neustupný (ve více pracích) nazývají negativně hodnocenou odchylku „neadekvátností“ (inadequacy) a Neustupný (2003a) pozitivně hodnocenou odchylku nazývá „gratifikací“.
- 4) *Úprava (adjustment)*: Na základě hodnocení může být vytvořena představa, návrh, plán nebo design úpravy jazyka či jiné složky komunikace.
- 5) *Implementace (implementation)*: Úprava může být realizována neboli implementována.

Proces jazykového managementu může přestat ve kterékoliv své fázi, například úprava může zůstat nerealizována. Procesy jazykového managementu se však mohou řetězit, tj. navazovat jeden na druhý; můžou se také rozvětňovat (např. stejná odchylka dostane více hodnocení, úprav atd.) nebo se sbíhat do jednoho procesu (např. když se několik odchylek manažuje pomocí jedné úpravy). V každém případě je jazykový management chápán jako chování k jazyku, a to takové chování, které je sice normativně orientované (reaguje na odchylky od norem), ale jeho průběh není sociální makrostrukturou dopředu určen.

S rozlišením mikrosociální a makrosociální roviny korespondují pojmy *jednoduchého* a *organizovaného* managementu, které na obecnější rovině zachycují rozdíly v komplexitě jazykověmanagementových procesů. Na tomto místě je třeba poznamenat, že „mikro“ a „makro“ zde nepředstavují totéž co ve středním proudu výzkumu jazykového plánování, tj. méně komplexní nebo více komplexní sociální struktury zapojené do jazykového plánování nebo jím ovlivněné, jako například rodina nebo malá firma na jedné straně a národní nebo nadnárodní společenství na straně druhé (viz Baldauf, 2006; Kaplan and Baldauf, 1997). „Mikro“ a „makro“ je zde chápáno spíše podle současné sociologie jako rozdíl mezi interakcí a sociální strukturou (Nekvapil, 2006).⁷ Jednoduchý jazykový management provádí jeden nebo více účastníků komunikační události, kteří v interakci „za chodu“ manažují komunikační prvek, který se objevil v téže události. Björn Jernudd proto jednoduchý jazykový management někdy nazývá „online“ managementem. U jazykového managementu organizovaného jde o to, že jazykověmanagementový proces se může rozšířit z komunikační události, v níž se manažovaný objekt objevil, do dalších komunikačních události, tj. může být transsituační, a stát se komplexnějším „offline“ managementem zahrnujícím větší, organizované sociální sítě a více materiálních a ideových zdrojů. Pokud jazykovou politiku chápeme jako souhrn idejí, zákonů, regulací, pravidel a praxe, pomocí níž se má dosáhnout plánované jazykové změny ve společnosti, skupině nebo systému

⁷ Interakce sice v jistém smyslu vykazuje sociální strukturu, resp. je sociální strukturou, ale zde mám sociální (makro)strukturou na mysli takové jako věkové struktury, etnické struktury, administrativní struktury nebo podobně.

(Kaplan and Baldauf 1997: xi), potom ji z hlediska teorie jazykového managementu můžeme chápat jako komplexnější a obvykle explicitní typ komunikační úpravy (fáze 4 jazykověmanagementového procesu), ke které skupina sociálních aktérů dospěla a na níž se shodla v průběhu organizovaného jazykového managementu. Objektem organizovaného jazykového managementu se „offline“ stávají jen některé povšimnuté odchylky od norem či očekávání. Pro manažování některých z nich se dokonce přijímají (a realizují) jazykové politiky. S jinými odchylkami se však takto nezachází a zůstávají být manažované jen „online“, pokud vůbec. V dalších kapitolách se budeme věnovat právě vzájemným korespondencím a interakcím mezi jednoduchým a organizovaným jazykovým managementem bilingvismu.

Pokud jde ještě o jazykověmanagementový proces, sociální aktéři mohou na jeho částech provádět další *operace* neboli *reprocesualizace* (viz Fairbrother, 1999; Muraoka, 2000). Mezi tyto operace patří například změna normy, na pozadí níž se hodnotí nějaký komunikační objekt jako odchylka. Zvláštním případem změny normy je normalizace komunikačního objektu, tj. přijetí takové normy, na pozadí níž komunikační objekt přestává představovat odchylku, stává se normálním. Jiné operace zahrnují například devaluaci (odstranění hodnocení), reevaluaci (nové hodnocení), modifikaci úpravy, reimplementaci a další. Takové reprocesualizace nejsou nic neobvyklého, právě naopak, a hned v kapitole 2 uvidíme, že jednou z hlavních, dlouhodobých a opakovaných snah bylo odstranění hodnocení běloruštiny jako zaostalého vesnického jazyka.

Jak napovídá tento příklad hodnocení jazyka z hlediska pokroku či civilizovanosti, jazykový management ve smyslu managementu jazyka nebo jiných složek komunikace bývá úzce propojen s managementem sociokulturním a socioekonomickým (viz Neustupný, 2002a; Neustupný – Nekvapil, 2003). Už v osmdesátých letech Jernudd a Neustupný (1987) poukázali na to, že jazykový management je nutně propojený s kulturními, ekonomickými, politickými nebo jinými *zájmy* a že různé skupiny mají tyto zájmy nezřídka odlišné. Zde se setkává koncept jazykového managementu a s konceptem diskurzu jako určitých sociálně sdílených způsobů reprezentace některých témat a legitimizujících právě určité zájmy a chování.

V následujících kapitolách vystupují uvedené tři klíčové teoretické koncepty – diskurz, jazykový posun a jazykový management – do různé míry. Prostupují všemi kapitolami, ale v některé vystupuje do popředí jeden, v jiné druhý. V kapitole 2 jsou středem pozornosti hlavní diskurzy o běloruštině, které se vyvinuly v průběhu historie a působí v nějaké podobě dosud. V kapitole 3 je důraz kladen na jazykový posun a na jazykový management, který na něm operuje. V kapitole 4 je v popředí interakce, vzájemná rezonance (nebo její absence) mezi jednoduchým a organizovaným jazykovým managementem v situaci jazykového posunu. Konečně kapitola 5 se

soustřeďuje přímo na jazykový posun jako na typ jazykového managementu, typ chování vůči jazyku. V závěru se pokusím nastítnit možné rozšíření teorie jazykového managementu o koncept diskurzu a navrhnout možnou respecifikaci jazykového posunu z hlediska této teorie jako normativní sociální praxe.

2 Historický kontext a současná jazyková situace

2.1. Úvod

Běloruština je úředním jazykem samostatného běloruského státu, vyučovacím jazykem na školách, vycházejí v ní knihy a periodický tisk. Miliony osob si ji v dětství osvojily jako první jazyk. Přesto není velmi rozšířeným jazykem ani v samém Bělorusku, kde dominuje druhý úřední jazyk – ruština. Mluvčí běloruštiny v historii utrpěli stigmatizací svého jazyka jako jazyka zaostalé vesnice. V současnosti je asociována také s národoveckou (nacionalistickou) politickou opozicí, kterou autoritářská vláda očerňuje prostřednictvím médií, které kontroluje. Podle Atlasu ohrožených jazyků organizace UNESCO běloruština figuruje v kategorii „zranitelná“ („vulnerable“), tj. „většina dětí mluví tímto jazykem, ale může být omezen na určité domény (např. domácnost)“ (Moseley, 2010). Už ani to však není adekvátní popis běloruské jazykové situace, jak uvidíme v následujícím oddíle. Podle pesimistického scénáře se běloruština uživat přestane a ani podle optimistického scénáře se v budoucnosti nestane převládajícím jazykem Běloruska. Tato kapitola podává základní údaje o rozšíření běloruštiny, ruštiny a dalších jazyků v Bělorusku a ve zkratce popisuje vývojové faktory a procesy, které vedly k současné situaci.

2.2. Současná jazyková a národnostní situace obecně

Severozápadní politická hranice Běloruska (srov. mapu na s. 13) je přibližnou hranicí mezi baltskou jazykovou skupinou (litevština a lotyštiny) a slovanskou jazykovou skupinou. Běloruština spolu se sousední ruštinou pocházející z východu a ukrajinštinou na jihu patří do východní větve slovanských jazyků. Jazykem sousedícím na západě je západoslovanská polština. Odlišnost mezi těmito slovanskými jazyky není velká. Například Mečkovská (2003) porovnála 10 úryvků z *Bible* a *Všeobecné deklarace lidských práv* v běloruštině, ruštině a ukrajinštině a zjistila, že běloruské a ruské texty mají 43 % lexémů různých a běloruské a ukrajinské 30 % lexémů různých (s. 79). Bjalkovič (2005) porovnála běloruskou a ruskou verzi textu *Všeobecné deklarace lidských práv* a zjistila, že co do své grafické podoby je zcela různých 36 % funkčně a pozičně si odpovídajících morfémů, 37 % je podobných a 27 % zcela

shodných. V jedné naší studii (Sloboda a kol., v přípravě) jsme změřili odlišnost mezi běloruštinou, polštinou a ruštinou jako fonetickou a lexikální vzdálenost podle metody popsané u Gooskens (2007). Obě vzdálenosti se kalkulují na základě mluveného paralelního textu ve zkoumaných jazycích, ale metoda obsahuje i prvky, které se vztahují k celému jazykovému systému. Stručně řečeno lexikální vzdálenost mezi dvěma jazyky zde byla rovna procentu nekognátních slov zmenšenému však o procento těch nekognátů, které mají synonymum kognátní se slovem v textu ve druhém jazyce. Fonetickou vzdálenost zde představovala hodnota, která se získá aplikací Levenštejnova algoritmu na řetězce symbolů fonetické transkripce dvou paralelních textů. Algoritmus měří nejmenší náročnost transformace jednoho řetězce na druhý (detaily viz u Gooskens, 2007). Takto jsme zjistili, že lexikální vzdálenost běloruštiny od ruštiny je 20 % a fonetická 33 %, zatímco od polštiny je lexikální 24 % a fonetická 39 %. Pro srovnání, mezi češtinou a polštinou je lexikální vzdálenost 22 % a fonetická 30 %, tj. podobně velká jako mezi běloruštinou a ruštinou. Texty však byly ve standardních varietách těchto jazyků.⁸ Na východní hranici Běloruska se ale nacházejí dialektní kontinua a nářečí, která politickou hranici překračují (Kryvicki, 2003, s. 196). Percepce jazykové hranice je v tomto pohraničí vůbec velmi slabá (Sloboda, 2006; Smuškowa – Engelking, 2007). Poměrně velká podobnost mezi běloruštinou a sousedními jazyky měla zásadní význam pro běloruské národní hnutí, protože identita běloruštiny – její rozpoznatelnost jako samostatného jazyka nebo jako nářečí ruštiny či polštiny – byla předmětem debat (srov. Wexler, 1974). I přes dlouhodobý kontakt běloruských variet s ruštinou a polštinou přímo na běloruském území je ovšem identita současné běloruštiny (narozdíl od jejích předstandardních variet) dnes obecně přijímána.

Pokud jde o rozšíření jazyků a velikost etnických skupin, to může být popsáno různými způsoby. Jedním z nich je sčítání obyvatelstva, které má výhodu velikosti záběru, ale také své nedostatky. Podle sčítání obyvatelstva v roce 1999 mělo běloruskou národnost 81 % obyvatel a v roce 2009 téměř 84 % (viz tabulku 2.1, sloupce 1 a 2). Poměr obyvatel s běloruštinou jako rodným jazykem byl v roce 1999 podobně vysoký, 74 %, ale v roce 2009 to bylo jen 53 % (tabulka 2.1, sloupce 3 a 4). Tedy jen za deset let počet obyvatel, kteří uvedli běloruštinu jako rodný jazyk, poklesl o 21 %. Běloruštinu jako jazyk užívaný doma v roce 1999 uvedlo 37 % obyvatel a v roce 2009 už jen 23 % (tabulka 2.1, sloupce 5 a 6). Tedy za deset let to bylo o 14 % obyvatel méně. Pokud by takový trend pokračoval dále, běloruština by se alespoň podle odpovědí obyvatel zachycených ve sčítání přestala v domácnostech používat do dvaceti let.

⁸ Standardní (*varieta/jazyk*) zde odpovídá běloruskému expertnímu termínu *літаратурная (мова)*.

Tabulka 2.1: Obyvatelstvo podle národnosti, rodného jazyka a užívaného jazyka

	Sčítání 1999*	Sčítání 2009**	Sčítání 1999*	Sčítání 2009**	Sčítání 1999*	Sčítání 2009**	Schröder (2004)	IISEPS (2008a)
	1	2	3	4	5	6	7	8
	národnost	národnost	rodný jazyk	rodný jazyk	jazyk obvykle užívaný doma	jazyk obvykle užívaný doma	jazyk obvykle užívaný doma	jazyk každodenní komunikace
běloruská/ý	81,2	83,7	73,7	53,2	36,7	23,4	24,9	3,1
ruská/ý	11,4	8,3	24,1	41,5	62,8	70,2	64,6	55,7
oba	-	-	-	-	-	-	-	14,3
smíšený	-	-	-	-	-	-	9,2	26,0
polská/ý	3,9	3,1	0,7	0,2	0,2	(zahrnuto v „jiný“)	(zahrnuto v „jiný“)	(zahrnuto v „jiný“)
jiná/ý	3,5	4,9	1,5	5,1	0,3	6,4	1,3	0,9
celkem (100%)	10 045 237	9 503 807	10 045 237	9 503 807	10 045 237	9 503 807	1 017***	1 522****

* Zdroj: Ministerstvo statistiky a analýzy (2001, s. 259 a 303)

** Zdroj: http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/main_new.php (přepočítáno na procenta)

*** Osoby starší 18 let.

**** Osoby starší 18 let a bez vězňů a vojáků základní služby.

Kategorie *rodný jazyk*, u níž jsou čísla vyšší, vyžadují komentář. V roce 2009 byl rodný jazyk definován přímo na sčítacím archu jako „jazyk osvojený jako první v raném dětství“ („язык, усвоенный первым в раннем детстве“ v ruskojazyčné verzi formuláře). Avšak například Brown (2005) ukázal, že jazyku, se kterým daná osoba mluvila s matkou v dětství („mateřskému jazyku“), neodpovídá. V jeho výzkumu přes 500 běloruských univerzitních studentů téměř 31 % z nich uvedlo běloruštinu jako rodný jazyk, ale jen 7 % jako jazyk mateřský. Obecným způsobem, jak zjistit, co znamená výraz „rodný jazyk“, je podívat se, jak si lidé osvojují jeho význam. Běloruština byla kategorizována jako „rodný jazyk“ („родная мова“) ve školách a školských učebnicích v Bělorusku po několik desetiletí. Můžeme proto předpokládat, že se děti ve škole učí identifikovat běloruštinu s rodným jazykem, který je tam popisován jako jazyk jejich předků, kultury nebo země odkud pocházejí, tj. spíše v etnickém smyslu. Podle dotazníkového výzkumu z let 1996–1997 (Lapič, 1998) mezi cca 500 studenty vysokých škol je rodný jazyk nejvíce totožný s jazykem vlastní národnosti nebo původním jazykem kultury jejich vlasti, mnohem méně už s jazykem budoucnosti vlastní země, nejlépe ovládaným jazykem nebo jazykem užívaným v rodině (viz tabulku 2.2 dále). V tom výzkumu však nebyla zřejmě nabídnuta možnost označit za rodný jazyk – jazyk mateřský.

Kromě chápání kategorií použitých v dotazníkových výzkumech můžeme rozdíly mezi jednotlivými výzkumy interpretovat jako způsobené výběrem kategorií. Na rozdíl od sčítání obyvatelstva v roce 1999 výzkum Schröderové (2004) ze stejného roku zahrnoval také možnost „bělorusko-ruský smíšený jazyk“, v Bělorusku obecně pojmenovávaný jako „trasjanka“ (viz Hentschel – Tesch, 2006; Liskovec, 2002; Liskovets, 2009; Mjačkouskaja, 2007; Zaprudski, 2009). Výsledky ukazují nižší procento pro běloruštinu jako jazyk užívaný doma než sčítání z téhož roku (25 % oproti 37 % ve sčítání 1999, tabulka 2.1, sloupec 7 a 5). Vzorek ve výzkumu Schröderové se nevztahuje k obyvatelstvu mladšímu 18 let, ale tento segment populace se obecně považuje za skupinu užívající běloruštinu ještě méně, proto by nižší procento u běloruštiny jako domácího jazyka mohlo být připsáno právě zahrnutí dodatečné kategorie smíšeného jazyka. Pro srovnání, pozdější celostátní anketa (IISEPS, 2008a), která se dotazovala na jazyk užívaný v „každodenní komunikaci“ (což logicky může zahrnovat domácí prostředí), zahrnovala navíc možnost „oba jazyky“. S těmito přidanými kategoriemi výsledky ukazují, že pouze běloruštinu užívají jen 3 % respondentů, oproti 55 %, kteří užívají pouze ruštinu. Ostatní respondenti podle jejich odpovědí užívají oba jazyky (14 %), smíšený bělorusko-ruský jazyk (26 %) nebo jiný jazyk (1 %) (tabulka 2.1, sloupec 8). Podobně i podle výzkumu Kittela a kol. (2010), provedenému v několika běloruských městech v roce 2008, běloruštinu užívá pravidelně pouze kolem 5 % dotázaných respondentů (n = 1230, věk 15–85).

Tabulka 2.2: Základní charakteristika pojmu „rodný jazyk“

Rodný jazyk je:	%
jazyk mé národnosti	59,4
jazyk, ve kterém se vytvářela kultura mé Vlasti	34,9
jazyk, se kterým spojuju budoucnost svého státu	18,4
jazyk, který ovládám lépe než jiné jazyky	7,1
jazyk, kterým mluvím v mé rodině	6,1

Zdroj: Lapič (1998, s. 16)

Pozn.: Respondenti mohli zřejmě uvést více možností než jednu.

Drtivá většina obyvatel současného Běloruska je však alespoň receptivně bilingvní v běloruštině a ruštině. Podle výzkumu Schröderové (2004) z roku 1999 uvedlo 96 % respondentů reprezentujících populaci Běloruska starší 18 let pasivní znalost ruštiny a 81 % pasivní znalost běloruštiny. Když se proto dále v práci zmiňují lidé „běloruskojazyční“ a „ruskojazyční“, jde o otázku preference jazyka, spíše než schopnosti je užívat, tj. „běloruskojazyční“ jsou ti, kteří preferují běloruštinu, a „ruskojazyční“ ti, kteří preferují ruštinu. Výše uvedená nižší procenta pro běloruštinu jako rodný, mateřský i domácí jazyk naznačují, že receptivní kompetence se udržuje do značné míry jinými způsoby než mezigeneračním předáváním v rodinách. Další kapitoly ukážou, že jistou významnou roli zde hraje systém jazykového vzdělávání ve školách.

Přes vzájemné rozdíly uvedené výzkumy shodně naznačují, že zatímco velká většina obyvatel je co do národnosti běloruská, přibližně pouze čtvrtina užívá běloruštinu v každodenním životě a převážně běloruštinu pouze několik málo procent populace. Mohlo by se tedy zdát, že jazyk a národnost nejsou v Bělorusku navzájem příliš spjaty, ale není to zcela tak. Běloruská národní hnutí byla opravdu jazyková, jak uvidíme dále, a údaje svědčí o jejich nejednoznačných výsledcích.

2.3. Národní hnutí

Národní hnutí lze chápat jako reakci na proces modernizace – na přeměnu agrární a tradiční společnosti, jejíž vládci měli svou legitimitu „z boží milosti“, ve společnost industriální a občanskou, jejíž režim je založen na ústavě. Samo národní hnutí lze definovat jako „cílevědomé úsilí dosáhnout pro etnickou skupinu všech atributů plně zformovaného moderního národa, tj. odstranit všechny deficity, které jí k plnohodnotné národní existenci chyběly“ (Hroch, 1996, s. 10). Aktivisté národních hnutí v různých částech světa si představovali „plnohodnotnou národní existenci“ rozdílně. Předtím, než si ukážeme, co představovala v případě Běloruska, uveďme si ještě obecné fáze národního hnutí, které podle Hrocha (1996, s. 12) můžeme vyčlenit v každém evropském národním hnutí:

- Fáze A je obdobím učenického zájmu o jazyk, minulost, kulturu, životní způsob i teritorium etnické skupiny.
- Fáze B je obdobím národní agitace, kdy se skupina vlastenců snaží přesvědčit příslušníky nedominantní etnické skupiny, že jsou příslušníky plnohodnotného národa.
- Fáze C je masovým hnutím, úspěchem národní agitace ve všech regionech a sociálních skupinách.

Základním předpokladem národního hnutí je ovšem jméno etnické skupiny – verbální prostředek, který usnadňuje vnímat skupinu jako svébytnou a odlišnou od jiných.

2.4. Pojmenování „Bělorusko“ a „běloruský“

Slovo *Беларусь* („Bělorusko“) souvisí se starším pojmenováním *Белая Русь* („Bílá Rus“). Obojí obsahuje komponent *Rus*, který je vlastním jménem. V raném středověku původně označovalo skandinávské (vikinské) válečníky, kteří ovládali několik východoslovanských kmenů. Území a obyvatelstvo, které ovládali, byly podle nich pojmenovávány jako *Rus* ve východní slovanštině, *Rosia* v byzantské řečtině a *Russia* nebo *Ruthenia* v latině. Poté, co tito vládci přijali pravoslavné křesťanství, se jméno „Rus“ rozšířilo s expanzí pravoslavné církve po východní Evropě, včetně území současného Běloruska, jako pojmenování pro východoslovanské pravoslavné obyvatelstvo. Bylo také součástí celého názvu Velkoknížectví litevského (Velké knížectví Litvy, *Rusi* a Žmudě), které zahrnovalo území současného Běloruska od 13. do 18. století. Východoslovanský jazyk byl v tomto státě také užíván v úřední psané komunikaci a byl pojmenováván jako *ruský* (*рускии/руськии*). Musí však být zdůrazněno, že se odlišoval a byl i vnímán jako odlišný od *ruského* jazyka sousedního Moskevského knížectví. Užívání litevskoruského jazyka (dnes nazývaného „staroběloruským“) v psané komunikaci však začalo klesat poté, co se v roce 1569 Velkoknížectví litevské spojilo s kulturně silnějším Polským královstvím v Polsko-litevskou unii. V průběhu 17. století nahradila polština a latina litevskou ruštinu v úřední komunikaci a později se tento jazyk přestal v psané komunikaci užívat zcela.

Nejstarší doložená užití pojmenování „Bílá Rus“ nalezneme v několika rukopisech ze 13. století. Byly to však zřejmě elity sousedního Moskevského knížectví, kteří pravděpodobně v 17. století začali šířit pojmenování *Белая Русь* a *Белоруссия* pro východní části Polsko-litevské unie. Zároveň svůj vlastní stát nazývali *Россия* („Rusko“) a pro vládce těchto území používali titul „car vši Rusi“ a později „všeruský imperátor“. Při užívání pojmenování „Белоруссия“ pro území, které se snažili dobýt, tak prosazovali hledisko, že přirozeně sjednocují ruské země, že Bělorusové jsou

vlastně také Rusové a že běloruská nářečí jsou pouze varietami ruštiny. Po staletí trvajících konfliktech nakonec v roce 1795 Rusko anektovalo většinu území Polsko-litevské unie. Čtyři desetiletí po anexi však sama carská vláda začala potlačovat užívání pojmenování „běloruský“ (zvl. pojmenování některých gubernií jako „běloruských“). V důsledku toho se sice někteří východoslovanští obyvatelé připojeného území pojmenovávali jako „Bělorusové“, ale jiní užívali jiná pojmenování. „Bělorusové“ jako národnostní kategorie a související vnímání národnostní jednoty se rozšířilo mezi obyčejnými lidmi zřejmě až po stabilizaci běloruského státu po první světové válce (podrobněji viz Ioffe, 2008; Michněvič, 1994; Ploky, 2006; Sahanovič, 2001).

2.5. První národní hnutí

První běloruské národní hnutí začalo v 19. století, kdy bylo běloruské území součástí Ruského impéria a kdy byla už literární tradice v domácím ruském jazyce ztracena. Tvůrci a propagátoři běloruské národní idey ze začátku pocházeli z početné katolické šlechty, která psala v polštině. Jejich vzdělání jim umožnilo reflektovat svět, vnímat ho v širších než jen lokálních souvislostech a osvojit si (tehdejší) západoevropské ideály sociální spravedlnosti a občanských svobod.

Proč se tito intelektuálové 19. století začali zajímat o nedominantní etnickou skupinu a přáli si vidět ji jako plně zformovaný národ? Takový zájem se objevuje jako reakce na rozpad dosavadního společenského řádu a hodnot. Zatímco v jiných částech Evropy 18. a 19. století to byl průvodní jev industrializace a modernizace, v případě běloruského území hrála tuto roli radikální politická změna – zánik samostatnosti Polsko-litevské unie v roce 1795. Polské a litevské elity se skutečně ještě několik desetiletí snažily o obnovení politické nezávislosti i revoluční cestou, avšak ruská vláda je tvrdě potlačila.

Fáze A, učenecký zájem o Bělorusy jako etnografickou skupinu, vznikl už s ruskou anexí. Tehdy byly ruskými nebo v ruských školách vzdělanými učenici zahájeny výzkumy obyvatelstva nově získaného území, což přineslo informace pro účely ruské vlády a státní správy. Druhou skupinou vzdělavců byli výše zmínění v polštině vzdělaní intelektuálové z řad katolické šlechty, kteří se mimo jiné zajímali o specifika prostého obyvatelstva, s nímž žili. Etnografický výzkum vedl obě skupiny k závěru, že Bělorusové jako etnografická skupina je tvořena jak pravoslavnými, tak katolíky, kteří mluví stejným východoslovanským jazykem a mají stejnou kulturu. Nebyla však shoda na přesných hranicích, které by oddělovaly běloruská nářečí od sousedních slovanských nářečí z důvodu jejich podobnosti a navíc byl konfesionální rozdíl zásadně důležitý pro samo běloruské obyvatelstvo. Od 17. století bylo katolictví všeobecně chápáno jako „polská víra“ a pravoslaví jako „ruská víra“, takže běloruská identita nemohla být založena na náboženském vyznání. Za Velkoknížectví litevského sice vznikla spojením

prvků pravoslaví a katolictví svébytná uniatská církev, ke které patřilo koncem 18. století až 75 % obyvatelstva běloruských zemí (Hryckevič, 1998, s. 187). Ruská vláda však vnímala uniatskou církev jako polonizovanou pravoslavnou a v roce 1839 ji car dal zrušit. Kromě toho zde jistou roli hrálo také to, že vlastenci byli obvykle katolíci, zatímco většina Bělorusů (81 % v roce 1897, Trojnickij, 1903–1904, tabulka XIV) byla pravoslavná. Nebylo proto pro ně snadné mít důvěru v národní agitaci katolických intelektuálů.

2.5.1. Sociální program

Bělorusové byli etnickou skupinou rozdělenou konfesionalně a spojení společnou kulturou a jazykem jen neurčitě. Svěbytnou skupinou ji ale činilo její sociální postavení. Podle výsledků všeobecného sčítání obyvatelstva Ruského impéria z roku 1897 byli Bělorusové (definováni na základě rodného jazyka) především chudí negramotní rolníci: 92 % Bělorusů bylo rolníky a 78 % rolníků byli Bělorusové na území přibližně odpovídající současnému Bělorusku. Pouze 15 % Bělorusů bylo gramotných a jen 0,3 % mělo vyšší než základní vzdělání, což bylo v kontrastu s jinými skupinami regionu jako Židé, Poláci a Rusové. Židé a Rusové dominovali ve městech. Zatímco Židé kontrolovali obchod, Rusové správu a vojsko. Devadesát sedm procent Bělorusů žilo na venkově, což znamenalo, že měli velmi malou ekonomickou a politickou moc (Trojnickij, 1903–1904, tabulky XIII, XIV, XV a XXIV). Není proto překvapující, že v takové situaci, se slovo „Bělorus“ stalo synonymem pro nevzdělaného, zaostalého rolníka. Tuto představu měli o Bělorusech nejen ostatní, ale i Bělorusové sami o sobě.

Sociálně cítící intelektuálové se soustavně snažili napravit tuto situaci a obraz Bělorusů. Šlechtic a spisovatel Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, který byl vzdělán v polštině, byl jedním z prvních, kteří se rozhodli psát v běloruštině, aby podpořil Bělorusy, jak uvedl v novinovém článku:

„Protože žiji uprostřed národa, který mluví běloruským nářečím, protože jsem vtělen do jeho způsobu myšlení a leží mi na srdci osud tohoto bratrského lidu, ve věku nemluvněte a v nevzdělanosti oněmělého, rozhodl jsem se – abych u něj vzbudil zájem o osvětu v duchu jeho zvyků, vyprávění, pověstí a sklonu duševního – psát v jeho vlastním nářečí“⁹ (*Gazeta Polska*, č. 111, 1861, cit. podle Radzika, 1996, s. 59n.).

Přestože pro něj byla běloruština stále jazykem prostých rolníků (mužiků), podařilo se mu inspirovat několik národovců. Jedním z nich byl právník a básník Francišak Bahuševič, který se navíc snažil o zlepšení obrazu běloruštiny s odvoláním se na tradici zaniklého psaného ruského jazyka Velkoknížectví litevského:

⁹ „Żyjąc wśród ludu mówiącego białoruskim narzeczem, wcielony w jego sposób myślenia, marząc o doli tego szczepu bratniego, w niemowlęctwie i ciemnocie odrętwiałego, postanowiłem, dla zachęty go do oświaty, w duchu jego zwyczajów, podań i zdolności umysłowych, pisać we własnym jego narzeczcu.“

„Věnuje vám svou práci musím s vámi trochu promluvit o našem osudu neosudu, o našem věčném jazyku předků, který my sami a nejen my, ale všichni lidé nevzdělaní „mužickým“ nazýváme, on však nazývá se „běloruským“. Sám jsem si kdysi myslel, že náš jazyk je „mužický“, a jak! Ale pozdrav Bože dobré lidi, jakmile mě naučili číst a psát, od té doby jsem leckde byl, leccos viděl a četl: i přesvědčil jsem se, že náš jazyk je stejně tak lidský a panský jako francouzština nebo němčina nebo i jakýkoliv jiný jazyk. Četl jsem nemálo starých listin, napsaných před dvěma třemi sty lety v naší zemi a psaných velkými pány a naším čist'ounkým jazykem, jako by se jím psalo právě nyní“¹⁰ (Bahuševič, 1891, s. III).

Situace běloruštiny se později stala otázkou, kterou se zabývaly i organizované skupiny, jak ilustruje tato zpráva ze setkání učitelů z roku 1907:

„[Učitelé] řekli, že běloruský rolník považuje svůj rodný jazyk za ‚primitivní‘, špatný, ošklivý, a že kvůli tomu v sobě nevidí člověka, ale jen ‚primitiva‘. Takže je třeba ukázat našemu rolníkovi, že jeho jazyk je stejně tak lidský a dobrý jako každý jiný a že on sám není ‚primitiv‘, ale *člověk*“¹¹ (*Наша нива*, č. 27, 1907, s. 6).

Přijímat jakoukoliv alternativní představu o svém postavení však drtivá většina běloruských rolníků nemohla po dlouhou dobu. Po neúspěšném proticarském povstání v letech 1863–1864 vláda zakázala tisk „polským“ písmem (tj. latinkou), ve kterém vedli katoličtí vlastenci svou agitaci. Vláda také omezovala rozvoj školního vzdělávání obecně. Už v roce 1832 dal car uzavřít jedinou univerzitu v široké oblasti, Vilenskou univerzitu. Dokonce ještě na konci 19. století bylo negramotných 76 % obyvatelstva pěti běloruských gubernií, včetně 85 % Bělorusů (Trojnickij, 1903–1904, tabulka XV). Vláda si uvědomovala význam vzdělání pro hospodářství, administrativu a vojenství, ale na druhou stranu ze škol vycházeli intelektuálové, kteří byli revolučně naladěni, a proto ke vzdělání přistupovala s velkou opatrností.

Po velkém hladomoru v letech 1891–1892, ekonomické krizi, porážce Ruska ve válce s Japonskem a revoluci v letech 1905–1907 ruské vládnoucí elity přehodnotily svůj přístup a částečně liberalizovaly svou politiku. Díky tomu například začala politická strana Běloruský socialistický sněm vydávat noviny v běloruštině *Наша нива* („Naše niva“, 1906–1915) s tiráží kolem 4000 výtisků. V novinách se národovci snažili

¹⁰ „Bratcy miłyje, dzieci Ziamli-matki majej! Wam afiarujuczy pracu swaju, muszu z wami pahawaryć trochi ab naszaj doli-niadoli, ab naszaj bačkawaj zpradwiecznaj mowie, katoruju my sami, da i nie adny my, a usie ludzi ciomnyje, „mużyckaj“ zawuć, a zawietca jana „bielaruskaj“. Ja sam kaliś dumaŭ, szto mowa nasza – „mużyckaja“ mowa i tolki taho! Ale, pazdaroŭ Bože dobrych ludcoŭ jak nauczyli mianie czytać-pisać, z toj pary ja szmat hdzie byŭ, szmat czaho widzieŭ i czytaŭ: i prakanaŭsia, szto mowa naszaja jość takajaž ludzkaja i panskaja jak i francuzkaja, albo niemieckaja, albo i inszaja jakaja. Czytaŭ ja ci mała starych papieraŭ pa dwieście pa trysta hadoŭ tamu pisanych u naszaj ziamli i pisanych wialikimi panami, a naszaj mowaj czyściusinkaj jakby wot ciapier pisałasia.“

¹¹ „Kazali, szto biełaruski mużyk liczyć rodnuju mowu swaju za ‚chamskaju‘, drennuju, brydkuju, dyj praz heta u siabie nie baczyć czaławieka, a tolki ‚chama‘. Dyk treba pakazać naszamu mużyku, szto jaho mowa – tak sama ludzkaja i dobraja, jak ũsie inszyje; szto i sam jon nie ‚cham‘, a *czalawiek*.“

pomocť Bělorusům osvětovými radami, podávali zprávy ze světa a sdělovali své názory na sociální rovnost a národní uvědomění Bělorusů. Usilovali pro tyto účely také o školy v běloruském jazyce, ale legální nebyly otevřeny až do válečného roku 1917. Otevřeny nebyly nejen kvůli odpůrcům z řad ruských elit, kteří vnímali vyučování v běloruštině jako „polskou intriku“, ale i kvůli nevelkému zájmu na straně samotných Bělorusů.

2.5.2. Politický program

Běloruští vlastenci dlouho neformulovali představu politické autonomie nebo dokonce nezávislosti. Několik pokusů revolučních skupin z 19. století realizovat běloruský politický program neuspělo. Výsledkem politické práce Běloruského socialistického sněmu a dalších organizací nicméně nakonec bylo vyhlášení Běloruské lidové republiky 25. března 1918. Bělorusko bylo bohužel v té době pod německou okupací a následující rok převzali kontrolu nad Běloruskem ruští a běloruští bolševici, kteří pak vytvořili Běloruskou sovětskou socialistickou republiku (BSSR) jako nárazníkový stát mezi Ruskem a Polskem, které znovu nabylo nezávislosti. BSSR se stala zakládajícím členem Sovětskému svazu – a jeho součástí – v roce 1922.

Po vzniku BSSR prováděli jak ruští, tak národní běloruští komunisté politiku šíření běloruštiny ve všech společenských sférách v souladu s celosovětským programem nativizace (коренизация), včetně podpory původním jazykům Sovětského svazu. Byla založena první národní univerzita a akademické pracoviště, které vypracovalo jazykové normy a slovní zásobu standardní běloruštiny (viz Wexler, 1974). Za oficiální jazyk BSSR byly přijaty nejrozšířenější jazyky – běloruština, jidiš, polština a ruština – a byly organizovány školy s výukou v těchto i dalších jazycích užívaných v BSSR. Podle tehdejší obecné pedagogické doktríny bylo vzdělání nejefektivnější v mateřském jazyce obyvatel, a tak rodilí mluvčí běloruštiny docházeli do běloruskojazyčných škol.

V této krátké době národní program běloruských národovců koincidoval s politickým programem komunistů. Pro komunisty však bělorusizace nebyla cílem sama o sobě, ale cestou k socialistické společnosti. Tuto ideologii ilustruje následující úryvek z řeči Josifa Stalina, generálního sekretáře Všesvazové komunistické strany bolševiků (pozdější KSSS), z roku 1930:

„Může se zdát zvláštní, že my, přívrženci budoucího *sloučení* národních kultur do jedné společné (jak co do formy, tak co do obsahu) kultury, s jedním společným jazykem, jsme zároveň přívrženci *rozkvětu* národních kultur v daném momentu, v době diktatury proletariátu. Ale v tom není nic zvláštního. Je třeba umožnit národním kulturám, aby se rozvinuly a vydaly ze sebe všechn svůj potenciál, aby pak vytvořily podmínky pro jejich sloučení do jedné společné kultury s jedním společným jazykem v době vítězství socialismu na celém světě. Rozkvět kultur národních formou a socialistických obsahem v podmínkách diktatury proletariátu v jedné zemi *za účelem* jejich sloučení do jedné společné socialistické (jak formou, tak obsahem) kultury s jedním společným jazykem,

když proletariát zvítězí na celém světě a socialismus vstoupí do způsobu života – právě v tom spočívá dialektika leninského pojetí otázky národní kultury“¹² (Stalin, 1930, odd. III., část 2).

Poté, co ruští komunisté pod vedením Stalina upevnili svou moc v Rusku, obrátili se proti národním komunistům v jiných republikách Sovětského svazu. Ruští a lokální promoskevští komunisté veřejně obviňovali národní komunisty a další tzv. nacionální demokraty z protisovětské, reakční a separatistické činnosti. Obvinění byla následována represemi tisíců lidí, včetně zatýkání, posílání do pracovních táborů, vražd nebo masových poprav v průběhu 30. let dvacátého století. Do konce desetiletí byla běloruská národně uvědomělá elita vyhubena. Bylo to také v tuto dobu, kdy byl stvořen obraz nacionalismu jako zla a kdy ve městě promluvit standardní běloruštinou znamenalo riziko *obvinění* z nacionalismu.

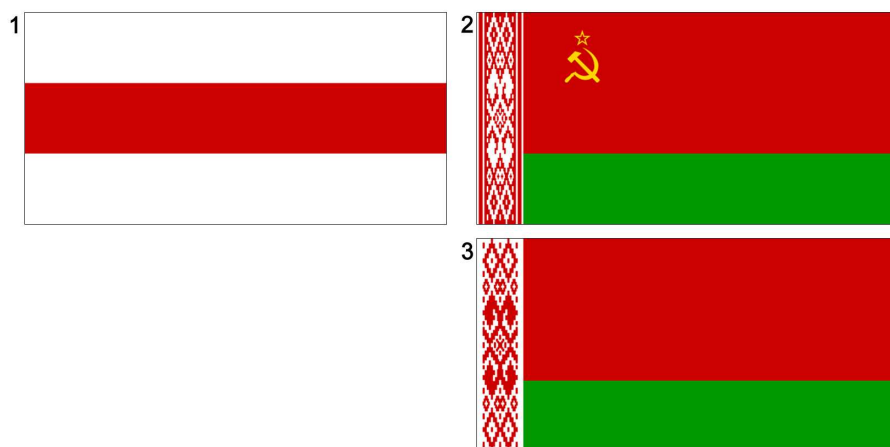
2.6. Druhé národní hnutí

Druhé národní hnutí začíná rokem 1988 a končí v roce 1995. Předtím, než se mu budeme věnovat přímo, je třeba zmínit tři momenty, které jej ovlivnily zásadním způsobem.

2.6.1. Běloruský nacionalismus za nacistické okupace

V průběhu druhé světové války bylo Bělorusko okupováno nacistickým Německem v letech 1941–1944. Zatímco někteří běloruští národovci byli v odboji, jiní – kteří s Němci sdíleli společný cíl bojovat proti bolševismu – kolaborovali s okupační správou. V tomto období byla možná jistá míra bělorusizace. Okupační vláda například otevřela běloruskojazyčné školy, v běloruštině bylo vydáváno kolem padesáti časopisů a běloruské správě bylo dovoleno užívat předsovětskou bílo-červeno-bílou vlajku (viz obrázek 2.1). Po válce proto vítězní Sověti začali spojovat běloruský nacionalismus s „fašismem“, jak pojmenovávali nacismus. Tato asociace přetrvává dodnes jako součást kultu Velké vlastenecké války, který se stal základním prvkem sovětské identity druhé poloviny 20. století a přetrvává dosud. Není třeba dodávat, že tento obraz nacionalismu měl negativní dopad na druhé národní hnutí.

¹² „Может показаться странным, что мы, сторонники *слияния* в будущем национальных культур в одну общую (и по форме и по содержанию) культуру, с одним общим языком, являемся вместе с тем сторонниками *расцвета* национальных культур в данный момент, в период диктатуры пролетариата. Но в этом нет ничего странного. Надо дать национальным культурам развиваться и развернуться, выявив все свои потенции, чтобы создать условия для слияния их в одну общую культуру с одним общим языком в период победы социализма во всем мире. Расцвет национальных по форме и социалистических по содержанию культур в условиях диктатуры пролетариата в одной стране *для* слияния их в одну общую социалистическую (и по форме и по содержанию) культуру с одним общим языком, когда пролетариат победит во всем мире и социализм войдет в быт – в этом именно и состоит диалектичность ленинской постановки вопроса о национальной культуре.“

Obrázek 2.1: Běloruské vlajky

- 1) Běloruská lidová republika (1918), běloruská loutková vláda za německé okupace (1942–1944) a Běloruská republika (1991–1995)
- 2) Běloruská sovětská socialistická republika (1951–1991)
- 3) Běloruská republika (od r. 1995)

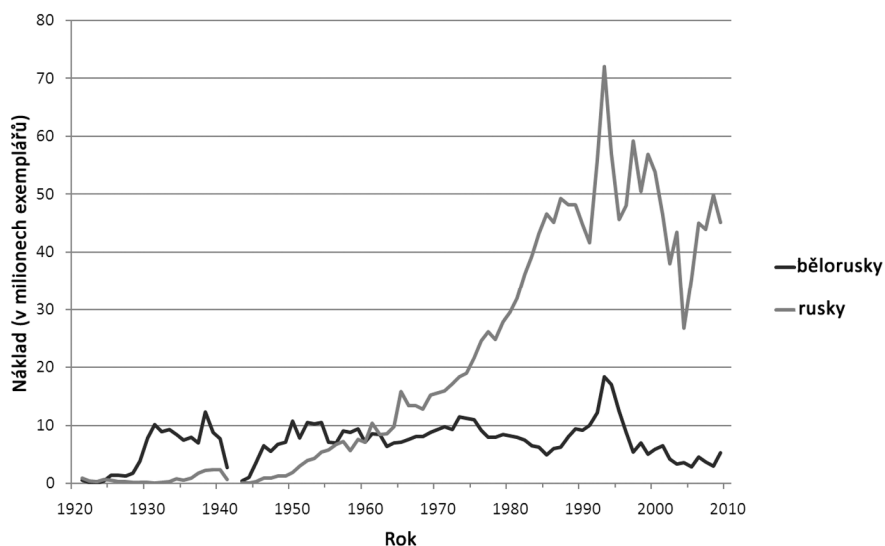
2.6.2. Jazyková politika komunistické strany a urbanizace

Po druhé světové válce komunistická strana, která kontrolovala jazykovou politiku státu, přerušila tradici vyučování dětí v jejich mateřském jazyce, když rodičům a místní správě umožnila rozhodovat o vyučovacím jazyku dětí. Tento krok kvůli prestiži ruštiny urychlil rusizaci v celém Sovětském svazu. Sovětské elity původně argumentovaly potřebou jednoho „jazyka mezinárodnostního styku“ v multilingvním Sovětském svazu. Avšak jak ukazuje následující citace svého času prominentního ruského jazykovědce Fedota Filina, v 70. letech dvacátého století už opodstatňovaly šíření ruštiny na základě jejich údajných intelektuálních a kulturních kvalit (podrobněji Kreindler, 1982):

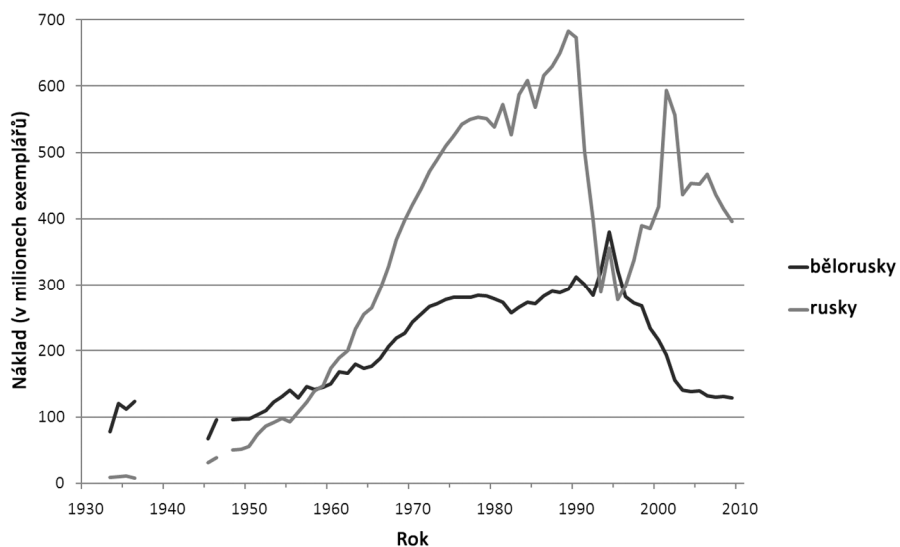
„Ruský jazyk je jazykem velkého Lenina, jazykem pokrokové kultury a vědy, tiskne se v něm literatura odrážející všechny úspěchy lidské mysli. Sám život napovídá, že znalost ruského jazyka se pro každého občana SSSR stává nevyhnutelným. [...] Neumět dnes v naší zemi ruský jazyk znamená zbavovat se nejbohatšího pramene vědění, duchovně zchudnout, omezovat svůj život hranicemi místních podmínek“¹³ (Filin, 1977, s. 3 a 8).

Důsledkem této politiky ruština v Bělorusku převládla ve většině komunikačních domén do konce 80. let, zejména v oblasti úřední komunikace, obchodu, vizuální informace ve službách a profesním vzdělávání (Bulyko – Krysin, 1999). Také náklad knih a novin se od konce války vyvíjel ve prospěch ruštiny, jak ukazují grafy na obrázcích 2.2 a 2.3 (srov. náklad časopisů na obrázku 2.4). Na rozdíl od dob carismu

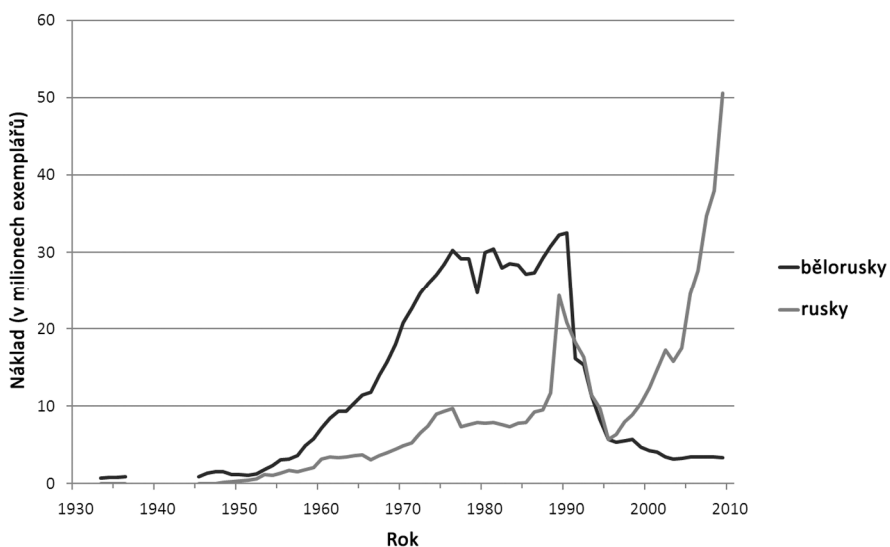
¹³ „Русский язык – язык великого Ленина, язык передовой культуры и науки, на нем печатается литература, отражающая все достижения человеческой мысли. Сама жизнь подсказывает, что знание русского языка для каждого гражданина СССР становится необходимым [...] Не знать теперь в нашей стране русский язык – значит лишать себя богатейшего источника знаний, духовно обеднять, ограничивать свою жизнь пределами местных условий.“

Obrázek 2.2: Náklad knih a brožur v běloruštině a ruštině vydaných v Bělorusku

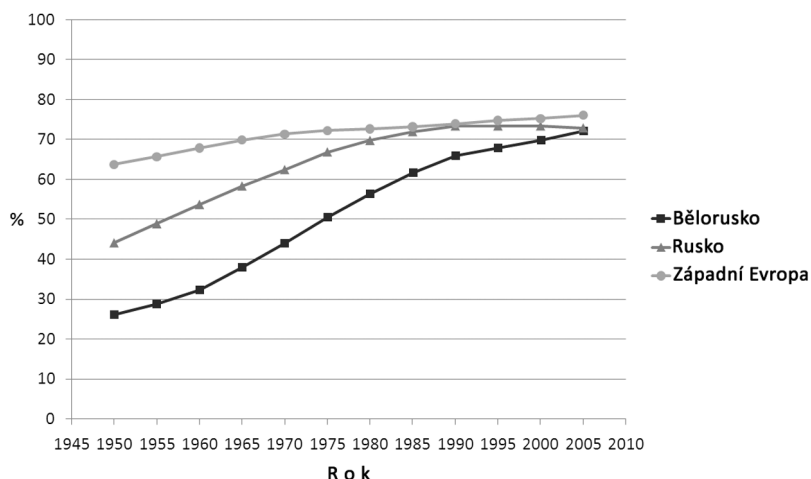

Obrázek 2.3: Náklad novin v běloruštině a ruštině vydaných v Bělorusku

Obrázek 2.4: Náklad časopisů v běloruštině a ruštině vydaných v Bělorusku

Zdroje: Vytvořeno na základě údajů Běloruské knižní komory (1934–1936), Státní knižní komory BSSR (1983, 1984–1989) a Národní knižní komory Běloruska (2002 a <http://natbook.org.by>).

Obrázek 2.5: Podíl městského obyvatelstva v Bělorusku, Rusku a západní Evropě

Zdroj: Vytvořeno na základě údajů OSN (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2008, tabulka A.2).

byla v 80. letech dvacátého století běloruština do jisté míry užívána ve veřejném a profesním životě, ale na druhou stranu se obyvatelstvo posouvalo od běloruštiny k ruštině v neformální soukromé komunikaci. K tomu výrazně přispěla rychlá urbanizace tradiční běloruskojazyčné venkovské společnosti v padesátých až osmdesátých letech. Jak ukazuje graf v obrázku 2.5, zatímco v roce 1950 dosahovala urbanizace v Bělorusku pouze 26 %, v Rusku to bylo 44 % a v západní Evropě dokonce až 64 %; na konci devadesátých let už byl podíl městského obyvatelstva v těchto částech světa téměř stejný (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2008, tabulka A.2). Urbanizace v kontextu Sovětského svazu a ruskojazyčných měst znamenala u migrantů opuštění stigmatizované venkovské běloruštiny a jejich částečný nebo úplný posun k ruštině i v soukromé komunikaci (srov. konkrétní zkušenosti uvedené dále v kapitole 5). Venkovské obyvatelstvo, které zůstalo, navíc zpravidla vnímá městskou ruštinu jako prestižní (Woolhiser, 2001, 2003; Sloboda, 2006); běloruská nářečí se rusizují ve všech jazykových plánech už od sovětských dob (viz Michněvič, 1985). To, že se běloruština nestala urbánním jazykem alespoň na části území, jako je tomu na Ukrajině, také přispívá k odlišnému vývoji jazykové situace v obou zemích po rozpadu SSSR (srov. Bilaniuk – Melnyk, 2008).

2.6.3. „Pasoví“ Bělorusové a „uvědomělí“ Bělorusové

Kvantitativní údaje ukazují, že přes politiku sovětizace a rusifikace, byla běloruská národnost docela rozšířena (viz tabulku 2.1 výše). Jak ale byla prožívána? Součástí komunistického diskurzu o národnostní otázce bylo (formální) právo národů na sebeurčení. To zahrnovalo zachování národnostních identit – národnost byla například zapisována v pasech občanů Sovětského svazu. Při etnografických výzkumech někteří obyvatelé na otázku, proč se cítí být Bělorusy, odpovídali, že to mají napsáno v pase,

spíše než by vyjadřovali blízký vztah ke specificky běloruské kultuře. Takoví lidé jsou v Bělorusku někdy nazýváni „pasoví“ Bělorusové (пашпартныя беларусы). Vedle nich existuje menšina lidí, kteří zastávají nacionalistické stanovisko a odmítají sovětské chápání běloruské identity jako pouze „západoruské“. Ztotožňují se především se specificky běloruskou, tj. ne sovětskou ani ruskou, historií a kulturou a cítí zodpovědnost za to, co se děje s jejich zemí, za její budoucnost a také za osud běloruského jazyka; běloruštinu vnímají jako klíčovou hodnotu (core value) běloruské národní a své vlastní identity¹⁴ (srov. Ioffe, 2008; Smolicz – Radzik, 2004). Jsou proto poměrně obecně nazýváni jako „uvědomělí“ Bělorusové (свядомыя беларусы). Početnost této skupiny lze odhadnout v současné době snad přibližně na 5–15 %, pokud vezmeme za základ údaje o užívaném jazyce (viz tabulku 2.1) a o výsledcích hlasování pro národně orientované demokratické kandidáty na prezidenta podle výzkumů nevládních organizací jako IISEPS (2010). V sovětském období však státně-stranický aparát tiše potlačoval jakékoliv jejich projevy podpory běloruštiny, které se odchylovaly od politické linie strany, a obviňoval je z „nacionalismu“. To se začalo měnit v osmdesátých letech.

2.6.4. Politické a společenské změny

K hlubokým změnám, které umožnily, aby začalo druhé národní hnutí, došlo v polovině osmdesátých let. V reakci na zhoršující se ekonomické těžkosti Sovětského svazu vyhlásila v roce 1985 komunistická strana vedená Michailem Gorbačovem ekonomický program Perestrojky a Glasnost', tj. částečné uvolnění státního monopolu na veřejné šíření informací. To umožnilo malé, národně uvědomělé skupině Bělorusů vyjadřovat do jisté míry veřejně svoje názory. Jeden z aktérů a bývalý poslanec parlamentu, Sjarhej Navumčyk (2006) datuje začátek druhého běloruského „Obrození“ („Адраджэньне“) do roku 1988, kdy vyšel článek Zjanona Pazňaka a Jauhena Šmyhaljova o objevu masového pohřebiště s desítkami tisíc běloruských obětí stalinských represí v Kurapatech nedaleko Minsku. Autoři tyto represe označili za bolševickou genocidu běloruského lidu (Pazňak – Šmyhaljou, 1994 [1988]). Dalším veřejným tématem, které pomohlo k mobilizaci tisíců obyvatel a stalo se symbolem nespokojenosti části obyvatelstva s vládou komunistů byla otázka přesného rozsahu havárie Černobylské atomové elektrárny v roce 1986. Sovětská vláda veřejnosti tajila rozsah účinků radioaktivního spadu, většina z nějž zasáhla jihovýchodní území Běloruska. Na jednom masovém setkání Pazňak a jeho spolupracovníci vyhlásili po

¹⁴ *Core value* (klíčová hodnota) je pojem navržený Jerzym Smoliczem v rámci studia menšinových jazyků a multilingvismu; představuje „takové hodnoty, které jsou považovány za ty, které formují nejzákladnější součásti kultury skupiny, symbolizující tuto skupinu a její členy. Jak z vnějšího, tak vnitřního pohledu to jsou klíčové hodnoty, které umožňují identifikaci sociálních skupin jako zvláštních kulturních společenství“ (Smolicz, 2002, s. 76; srov. také Smolicz – Secombe, 1989; Smolicz – Radzik, 2004).

vzoru baltských zemí založení Běloruské lidové fronty (Беларускі народны фронт neboli BNF), která byla ve své době jedinou politickou alternativou komunistické straně v Bělorusku. Ve volbách do parlamentu v roce 1990 však členové BNF získali jen 8 % míst, neboť jim komunistická vláda a státní aparát kladly obstrukce, například neumožnily jim prezentovat se v médiích. To přispělo k tomu, že se BNF a jejím spojencům nepodařilo získat většinu veřejnosti pro národně-demokratický program. V době kdy většina populace už preferovala komunikaci v ruštině, program navíc vylučoval oficiální bělorusko-ruský bilingvismus, zdiskreditovaný sovětskou vládou jako klamavá forma faktické dominance ruštiny a vytěsňování běloruštiny.

V Bělorusku vládnoucí komunisté sami v roce 1990 schválili jazykový zákon, který stanovoval běloruštinu jako jediný státní jazyk země, a vyhlásili program bělorusizace ve veřejné komunikaci a ve školství. Avšak učinili tak pod tlakem aktivní části veřejnosti a precedentů v ostatních republikách Sovětského svazu (k jazykovým zákonům před rozpadem SSSR viz Mečkovskaja, 2003). Dalším faktorem byl neúspěšný pokus o puč v Moskvě v srpnu 1991, provedený konzervativními komunisty, kteří byli proti dezintegračním tendencím v Sovětském svazu. Poté, co pokus o puč selhal, běloruská národně-demokratická opozice v parlamentu s podporou demonstrantů před parlamentní budovou dokázala přesvědčit běloruskou komunistickou většinu, aby schválila ústavní zákon, na základě něž Bělorusko získalo nezávislost poprvé v historii. Dělo se to však v době ekonomického propadu, který mezi obyvatelstvem posiloval nostalgii po sovětských časech.

2.7. Obrat

Ve vývoji došlo k obratu, když v prezidentských volbách v roce 1994 zvítězil Aleksandr Lukašenko, sovětizovaný Bělorus venkovského původu, který se snaží mluvit pouze rusky a běloruštině se vyhýbá, bývalý ředitel kolchozu a populistický politik, který sliboval návrat k sovětskému pořádku. V květnu 1995 dal zorganizovat referendum o čtyřech otázkách. První z nich se týkala jazyka: „Souhlasíte s tím, aby byl ruštině udělen status rovný běloruskému jazyku?“¹⁵ Druhá otázka se týkala návratu k mírně modifikovanému sovětskému státnímu znaku a vlajce Běloruska (viz obrázek 2.1). Třetí otázka se dotazovala na ekonomickou integraci s Ruskem a čtvrtá na prezidentovu pravomoc rozpustit parlament. Všechny otázky byly zodpovězeny kladně 75–83 % těch, kteří se účastnili hlasování, což představovalo 49–54 % oprávněných voličů (www.rec.gov.by/refer/refer1995.html). Bělorusové, kteří neměli zkušenost s demokratickou vládou tak umožnili Lukašenkovi monopolizovat si státní moc. Protože je politický boj v postsovětských zemích obvykle chápán jako totální, státní aparát od té

¹⁵ „Согласны ли вы с приданием русскому языку равного статуса с белорусским?“

doby umlčuje a pronásleduje opoziční aktivisty, včetně těch národně uvědomělých. Státem kontrolované společnosti a organizace je a jejich sympatizanty například propouštějí ze zaměstnání za politickou činnost. Policie tvrdě rozhání politické demonstrace a provádí preventivní zatýkání; se zatčenými přitom hrubě zachází, někteří jsou i mučeni. Někdy neuniformovaní muži fyzicky napadnou a zraní opoziční politické aktivisty. Několik osob, které kritizovaly režim dokonce v letech 1999 a 2000 zmizelo beze stopy a bez vyšetření těchto zmizení. Celostátní média monopolizovaná státem líčí národně uvědomělou opozici jako „fašisty“ a zaprodance Západu (viz Sloboda, 2009b). V důsledku takového jednání se například běloruskojazyčný kandidát demokratické opozice na prezidenta v roce 2006, Aljaksandar Milinkevič, rozhodl přednést hlavní část své předvolební řeči ve svém prvním (a posledním) vystoupení v televizi v ruštině, „aby [to, že mluví bělorusky] státní propaganda nevyužila a nedala mu nálepku fašisty a nacionalisty“¹⁶ (mluvčí Milinkeviče pro Rádio Svoboda, 2006a).

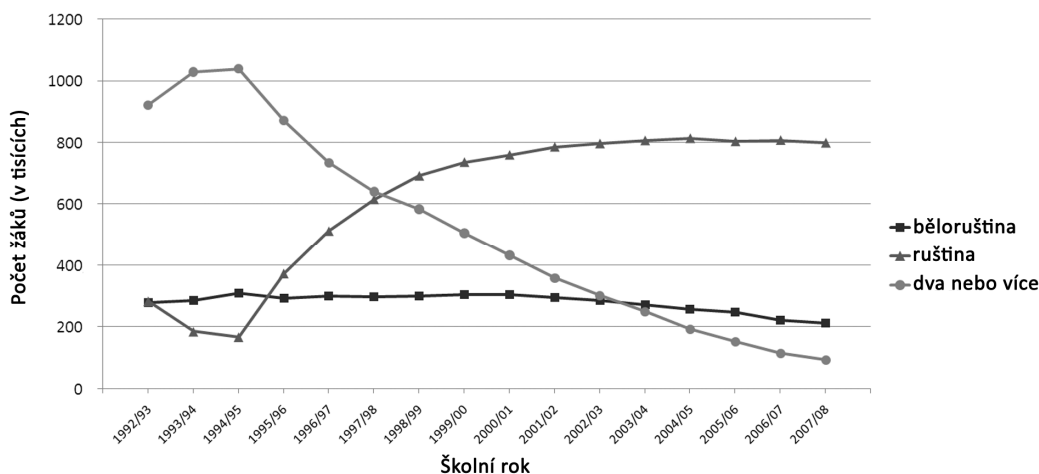
Obrat po květnovém referendu 1995 se také týkal jazykové situace přímo (podrobný přehled jazykové politiky v 90. letech viz u Zaprudského, 2002). Například ve školství státní a školní administrativa dramaticky snížila počet běloruskojazyčných tříd ve školách se dvěma vyučovacími jazyky a přeměnila je na čistě ruskojazyčné, jak zachycuje graf v obrázku 2.6. Podíl žáků učících se v běloruštině vůči žákům učícím se v ruštině se tak postupně snižuje. Podobně i náklad knih, novin i časopisů v běloruštině se snižuje ve prospěch ruskojazyčných publikací (viz obrázky 2.2, 2.3 a 2.4 výše). Kromě toho se ruskojazyčné publikace (na rozdíl od běloruskojazyčných) ještě ve velkém dovážejí z Ruska a dalších zemí.

Pohled Aleksandra Lukašenky na jazykovou situaci v Bělorusku, jak vyjadřuje tento jeho výrok, se podobá sovětskému přístupu:

„Jiní si myslí, že to [ruština] není „náš“ jazyk. Ale kdo se bude přít o tom, že do tohoto „ne našeho“ jazyka běloruský lid vložil za dlouhou dobu, za staletí svou duši? Kdo se o tom bude přít? V posledních desetiletích se ruština používala zvláště široce. Všechny termíny a pojmy v nejsložitějších vědách – to je ruský jazyk. Kam směřuji? Nesmíme, přátelé, ani dnes, ani zítra a pozítří přijít o tento svůj majetek. Nesmíme přijít o ruštinu. Staneme se o polovinu chudšími“¹⁷ (Lukašenko, 2003, s. 34).

¹⁶ „Гэта менавіта дзеля таго, каб дзяржаўная прапаганда ня выкарыстала і ня вешала на Мілінкевіча ярлык фашыста і нацыяналіста.“

¹⁷ „Иные считают, что это «не наш» язык. Но кто будет спорить с тем, что в этот «не наш» язык белорусский народ за долгие времена, за столетия вложил свою душу? Кто будет спорить? В последние десятилетия русский язык использовался особенно широко. Все термины, понятия в самых сложных науках – это русский язык. Я к чему клоню? Нельзя нам, друзья, ни сегодня, ни завтра и послезавтра потерять это наше достояние. Нельзя лишиться русского языка. Мы станем наполовину беднее.“

Obrázek 2.6: Žáci základních a středních škol rozdělených podle vyučovacího jazyka

Zdroj: Vytvořeno na základě dat Ministerstva statistiky a analýzy (1994, 1996 a 1997–2008).

Několik zbývajících nevládních běloruských novin a zahraniční média připomínají Lukašenkův dřívější výrok, ve kterém nejen prezentoval ruštinu jako velký jazyk, ale také mluvil o běloruštině jako o chudém/ubohém jazyku:

„Lidé, kteří mluví běloruštinou, nemůžou dělat nic jiného, než jí mluvit, protože bělorusky není možné vyjádřit nic velkého. Běloruský jazyk je ubohý jazyk. Na světě existují jen dva velké jazyky – ruština a angličtina“¹⁸ (*Народная газета*, 1. 2. 1995)

Lukašenko později popíral, že by někdy očerňoval běloruštinu, pravděpodobně proto, že je stále vnímána jako „rodný jazyk“, symbol běloruského národa. Tento pohled ukazuje celonárodní dotazníkový výzkum (Schröder, 2004), ve kterém byli Bělorusové dotazováni na jejich názory na běloruskou identitu. Je zajímavé, že nejvíc respondentů (24,5 %) uvedlo, že právě běloruština (spíše než jiné charakteristiky) odlišuje Bělorusy od Rusů. Jak ale ukazují údaje o užívání běloruštiny (viz tabulku 2.1 výše), neznamená to její každodenní užívání, ale spíš pouhý fakt, že existuje. Státní správa skutečně užívá běloruštinu převážně jen symbolicky, jako například na bankovkách, úředních razítkách, názvech státních institucí apod., zatímco ruštinu užívá a podporuje pro komunikační účely (srov. Giger, 2006, a následující kapitoly). Celostátní anketa provedená ISEPS (2008b) ukazuje, že docela vysoké procento respondentů (41 %) vyjádřilo názor, že běloruština by měla být přítomna ve veřejném životě více než v současnosti (odpovědi 2 a 3 v tabulce 2.3), ale přibližně stejné procento (43 %) podporuje dominanci ruštiny (odpovědi 1 a 5).

¹⁸ „Люди, которые говорят на белорусском языке, не могут ничего делать, кроме как разговаривать на нем, потому что по-белорусски нельзя выразить ничего великого. Белорусский язык — бедный язык. В мире существует только два великих языка — русский и английский.“

Tabulka 2.3: Celostátní anketa IISEPS (2008b) o běloruštině ve veřejném životě

„Otázka 28: Podle Vašeho názoru, do jaké míry má být běloruština přítomna ve veřejném životě: v armádě, soudnictví, státních médiích atd.?“

Odpovědi	%
1) Současná situace má být zachována	37,2
2) Běloruština má být zastoupena stejně jako ruština	27,2
3) Všechno ve veřejné sféře má probíhat v běloruštině	13,6
4) Běloruština má být zastoupena proporčně k podílu běloruskojazyčných	12,8
5) Všechno ve veřejné sféře má probíhat v ruštině	5,8
6) Žádná odpověď	3,4

2.8. Závěr

Běloruská národní hnutí dosáhla Fáze A (učenecký zájem), Fáze B (národní agitace) a jen zčásti Fáze C. Pro Fázi C je charakteristická 1) mobilizace mas národní agitací a 2) dosažení plné sociální skladby etnické skupiny (Hroch, 1996). V Bělorusku nastal druhý aspekt Fáze C, zatímco první nikoliv. Běloruská etnická skupina nedosáhla plné sociální skladby jako výsledek národní agitace, ale za vlády bolševiků, kteří vytvořili zvláštní běloruský stát. Ten zároveň závisel na vnějších rozhodnutích z Moskvy a pro státoporné účely byly užity jen některé složky běloruské etnické identity, zvl. území, folklór, běloruská klasická literatura a symbolické užívání běloruštiny. Další specifika jako například obraz vlastní historie Běloruska, vlastní bílo-červeno-bílá vlajka (obrázek 2.1) nebo každodenní užívání běloruštiny užity nebyly. Tedy zatímco je národní identita ve slovanských zemích obecně chápána co do své povahy jako etnická (Hroch, 1999), v Bělorusku toto můžeme považovat za přesvědčení možná pouze národně uvědomělé menšiny. Je zvláštním rysem běloruské situace, že ti, kdo potlačovali kulturní a politickou složku běloruské národní identity byli do velké míry sami etničtí Bělorusové. Je však třeba také zdůraznit, že Bělorusové se vyvinuli jako národ coby sovětští občané, tj. vzdělání a sociálně mobilní skrze ruštinu a vychování k oddanosti sovětskému, spíše než běloruskému státu.

Dosažení jazykového cíle projektu etnického národního hnutí v současnosti, kdy většina etnických Bělorusů mluví rusky a vidí běloruštinu jako pouhý symbol a ne užitečný komunikační prostředek, by mohlo představovat společenský problém (podrobněji viz Ioffe, 2008). V takovéto situaci je otázka, zda je dokončení tohoto projektu žádoucí, a pokud ano, jak a kým by měl být realizován, aby to všechny dotčené strany považovaly za uspokojivé. To je těžké si představit v kontextu současné autoritářské vlády, která je velmi nepříznivá kompromisům a občanským iniciativám. Tradice autoritářské vlády a absence zkušenosti s demokratickou vládou v Bělorusku

jsou možná nejdůležitějšími faktory, které brání dosažení jazykového cíle stejně jako dalšího zbývajících cíle národního hnutí, tj. kulturní a psychologické nezávislosti na Rusku. Bolševici zničili intelektuální třídu ve 30. letech dvacátého století a k moci se dostali dříve bezmocné a málo vzdělané osoby, které nejsou schopny debaty a kompromisů. Jejich tvrdá politika eliminuje pluralitu názorů a výrazy opozice. Očerňování etnického nacionalismu v médiích, vylučování jejich opozičního hlasu z veřejného života a na druhé straně radikalismus některých jeho stoupců se zdají být hlavními mechanismy, které brání širšímu přijetí projektu etnického nacionalismu obyvatelstvem. Pokud se sama vláda nestane nacionalistickou nebo nenastane v Bělorusku demokratizace, lze očekávat, že užívání běloruštiny se bude dále snižovat, omezujíc se na symbolická užití a na komunikaci v rámci menšinových národně uvědomělých společenství.

3 Jazyková krajina

3.1. Úvod

V této kapitole se zaměříme na jazykovou krajinu jako prostor a komunikační modus, ve kterém se může odehrávat jazykový posun a jazykový management. Jazykové krajině v Bělorusku a jazykovému posunu v ní bylo zatím věnováno málo pozornosti, ačkoliv jde o důležité dějiště veřejného života.

Základní prací, která uvedla pojem jazykové krajiny do sociolingvistického výzkumu, je studie Landryho a Bourhise (1997), kteří v ní podali tuto dnes už často uváděnou definici:

„Jazyk veřejných dopravních značek, reklamních billboardů, názvů ulic, místních názvů, komerčních nápisů na obchodech a veřejných nápisů na správních budovách vytváří v kombinaci jazykovou krajinu daného území, regionu nebo městské aglomerace“¹⁹ (s. 25).

Na jejich studii různými způsoby navazuje rychle se rozvíjející výzkum jazykové krajiny s výsledky uveřejněnými v řadě individuálních studií a v několika knižních publikacích (viz Gorter, 2006a; Backhaus, 2007; Shohamy – Gorter, 2009; Shohamy – Ben-Rafael – Barni, 2010). Ačkoliv práce o nápisech ve veřejném prostoru vznikaly i dříve (např. Spolsky – Cooper, 1991), bylo to až po publikaci článku Landryho a Bourhise (1997), kdy se začal výzkum jazykové krajiny cíleně rozvíjet po teoretické a metodologické stránce a právě pod názvem „linguistic landscape“. Jak upozorňuje Gorter (2006b) ve svém doslovu k jedné z prvních kolektivních monografií na toto téma, k rozvoji přispěl i významný pokrok ve fotografických a počítačových technologiích v posledním desetiletí, které poskytují dříve nevídané možnosti jazykovou krajinu zaznamenávat a analyzovat. Sám pojem jazykové krajiny za poslední roky doznal u různých autorů různých úprav. Přesto lze říct, že jde o jazyk v podobě jazykových nápisů, tj. psaný jazyk, ve zpravidla veřejném prostoru na určitém území.

¹⁹ „The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration.“

Na výzkum jazykové krajiny – obohacený o pojmy geosémiotiky Rona Scollona Suzie Wong Scollon (2003) a topoiky Ladislava Nebeského (1989, 1993, 1998) – navazuje i tato kapitola. Věnuje se některým aspektům jazykové krajiny, které se nezkoumaly zatím v takovém rozsahu jako jiné. Půjde o materiální ztvárnění nápisů v různých jazycích v situaci společenského bilingvismu a způsoby utváření jazykové krajiny sociálními aktéry, které vedou k jazykovému posunu od jednoho jazyka ke druhému nebo naopak.

3.2. Teoretický rámec (specifikace)

Landry a Bourhis (1997) se zajímali o jazykovou krajinu z hlediska meziskupinových vztahů v multilingvní Kanadě s implikacemi pro jazykovou politiku (viz Bourhis – Landry, 2002) a zasadili ji jako proměnnou do struktury tzv. etnickojazykové vitality (viz Giles – Bourhis – Taylor, 1977). Landry a Bourhis (1997) rozlišili dvě funkce jazykové krajiny: informační a symbolickou. Informační funkce spočívá v tom, že jazyková krajina nás může informovat o jazykové charakteristice území, hranicích jazykových skupin, o sociolingvistickém složení obyvatelstva daného území nebo o mocenských a statusových vztazích mezi skupinami. Může také vytvářet u osoby pohybující se na daném území očekávání ohledně toho, ve kterém jazyce se tam komunikuje, poskytují se služby atd. (Landry – Bourhis, 1997, s. 25nn.). Symbolická funkce spočívá v tom, že přítomnost, resp. nepřítomnost vlastního jazyka může mít vliv na to, jak se člověk cítí jako člen určité jazykové skupiny v multilingvním prostředí (s. 27). Přítomnost nebo nepřítomnost určitého jazyka v krajině symbolizuje relativní sílu příslušné jazykové skupiny. Podle autorů má přítomnost jazyka v krajině i přenosný účinek (carryover effect) na jazykové chování členů skupiny, tj. souvisí s mírou jejich užívání jazyka. Jazyková krajina tedy figuruje v jejich studii jako jeden ze sociálně-psychologických faktorů, který ovlivňuje etnickojazykovou vitalitu a jazykové chování skupin v kontaktu.

Přítomnost jazyka v prostoru se v takovém pojetí jazykové krajiny chápe jako index neboli indikace, manifestace něčeho s určitým jazykem v daném prostoru spolupřítomného. Jazyková krajina je tak chápána jako jakési „okno“, které osobě pohybující se na jejím území umožňuje skrze ně vidět různé vlastnosti společnosti, která dané území obývá. K jazykové krajině jako k „oknu“ do společnosti může přistupovat i výzkumník (jako např. Huebner, 2006), řada autorů však poukazuje na nepřímou vztahu mezi podobou jazykové krajiny a celkovou jazykovou situací.

Na tomto místě může být zajímavé zmínit, že s chápáním jazykové krajiny jako indexu meziskupinových vztahů vhodně koresponduje volba slova „krajina“, v němž se slučuje význam krajiny jako (větší) části zemského prostoru s významem krajiny jako obrazu tohoto prostoru (viz krajiny/krajinky v krajinomalbě) (Gorter, 2006b). Krajina

jako obraz implikuje, že pohled do krajiny jako prostoru vychází z nějakého pevného bodu, z nějaké pozice či perspektivy, která strukturuje to, jak prostor vnímáme. Jaworski a Thurlow (2010) mluví v návaznosti na práce z kulturní geografie o krajině šíře jako ideologicky nebo kulturně motivovaném *způsobu vidění* („ways of seeing“) vnějšího světa. Zabývají se sémiotickými, ne pouze jazykovými krajinami, protože jazyk je jen jedním z několika znakových systémů fungujících v krajině. Mluvíme-li však jen o krajině *jazykové*, můžeme to chápat i jako určitým způsobem motivovaný obraz jazyků v této krajině, jako zaměření pozornosti na jazyky na určitém území.

Pohled do jazykové krajiny může být různě „hrubý“ co do zachycených detailů. Landry a Bourhis (1997) se zajímali o jazykovou krajinu jako celek. Podle jejich druhé definice jazykové krajiny jen jako „viditelnost a výraznost jazyků na veřejných a komerčních nápisech na daném území“²⁰ (s. 23) měla jazyková krajina hrubé rysy. Šlo jen o to, zda je na daném území jazyk určité skupiny vidět a jak je to jako faktor významné pro vitalitu a užívání vlastního jazyka skupiny. Řada dalších studií se však zaměřuje detailně na charakter a složení jazykové krajiny. V souvislosti s jejím chápáním jako většího územního celku se užívají kvantitativní metody, nejčastěji počítání výskytů jednotlivých jazyků na nápisech na území, jako jsou ulice v okolí stanic centrální linie metra (Backhaus, 2007) nebo frekventované městské ulice o zvolené délce nebo počtu nápisů (např. Blackwood, 2010; Edelman, 2009; Cenoz – Gorter, 2006). Počítání nápisů podle jazyků se často dále zpřesňuje rozlišením typů nápisů podle různých kritérií. Takové kvantifikace mohou být poměrně sofistikované, zahrnující řadu parametrů pro jednotlivé nápisy (viz Barni, 2008) nebo provedené ekonometrickými metodami (Onofri a kol., 2008). Lze například zaznamenávat i geografické souřadnice umístění nápisů a jazykovou krajinu zobrazit na mapě (viz Barni, 2008; Barni – Bagna, 2009). Ve většině studií je však parametrizace nápisů docela rudimentární – klasickým je dělení nápisů na „top-down“ neboli nápisy, za něž je zodpovědná nějaká veřejná instituce, a nápisy „bottom-up“ neboli nápisy od soukromých osob nebo korporací nebo nějaké podobné dělení tohoto typu. Přestože je tato klasifikace používána zatím nejčastěji, její spolehlivost a výpovědní hodnota je objektem debat (viz některé příspěvky v knize Shohamy – Gorter, 2009, a Shohamy – Ben-Rafael – Barni, 2010). Vedle klasifikace nápisů je v tomto kvantitativně orientovaném typu výzkumu jazykové krajiny ještě několik dalších problematických otázek. Přestože se nápisy fotografují, relativní *viditelnost a výraznost* textů v jednotlivých jazycích, která by mohla mít roli při vnímání vitality a statusu daného jazyka, se při počítání nápisů zohledňuje málokdy (např. Barni, 2008). Trvalejší problémy představují otázky, které a jak velké *území* má být analyzováno, které *typy nápisů* mají být počítány a, v neposlední řadě, jak vymezit *jednotku analýzy* – co se

²⁰ „The visibility and salience of languages on public and commercial signs in a given territory.“

počítá za jeden nápis, resp. jednu položku, a co už za více. Huebner (2009, s. 72) upozorňuje, že absence shody mezi výzkumníky na jednotce analýzy má prakticky za následek neporovnatelnost jednotlivých studií mezi sebou, a navrhuje, aby byly identifikovány a popsány *žánry* jazykové krajiny – k této myšlence se ještě později vrátíme.

V rámci tohoto kvantitativního přístupu k jazykové krajině bychom mohli sledovat jazykový posun, kdybychom, jak zmiňuje Barni (2008, s. 226), porovnali po nějakém čase stejné území na základě opakovaného měření. Takový postup odpovídá původní představě zachycení jazykového posunu u Fishmana (1972a) provedením analýzy dominantní konfigurace v jednom čase a porovnáním s dominantní konfigurací ve druhém čase (viz kapitolu 1). Dominantní konfigurací Fishman rozuměl konfiguraci užívání jazyků podle jednotlivých domén a podle obecných zdrojů variace v užívání jazyka – podle média (psaný, čtený a mluvený jazyk) a podle explicitnosti (vnitřní řeč, rozumění a produkování promluv) (s. 79). Takový model předpokládá deskriptivní empirickou práci zaměřenou na slavné Fishmanovo: „kdo mluví jakým jazykem s kým a kdy“ (Fishman, 1965). Jak však bylo předestřeno v kapitole 1, ve svém hodnocení výzkumu jazykového posunu Li Wei (2000) navrhuje přesunout se od deskriptivního přístupu k více hodnotícímu a kritickému: „kdo zachovává/zanechává který jazyk, jak a proč.“

Bourhis a Landry (1997) se zabývali souvislostmi mezi různými faktory, které napomáhají udržování jazyka v meziskupinovém kontaktu, a jejich model a analýza byly statické a statistické. Dynamičnost a procesuálnost, která je obsažena v Li Weiově otázce ve slově *jak*, si vyžaduje užití procesuálně-interakčních modelů zacházení s jazykem, resp. toho, co můžeme podle Fishmana (1972a, 1972b), i když v trochu jiném pojetí, pojmenovat jako „chování k jazyku“ („behavior toward language“). V této studii je uplatněn procesuální model jazykového managementu Jernudda a Neustupného (1987), protože svým důrazem na situované aplikace jazykových, komunikačních a sociokulturních norem nám může říct více o tom, na co se sociální aktéři sami orientují při utváření a obměnách jazykové krajiny.

Procesuálnost představuje jeden posun v zaměření pohledu na jazykovou krajinu v této práci. Druhý posun koresponduje se zaměřením teorie jazykového managementu na mikrosociální, sociálně interakční aspekty chování vůči jazyku. V souladu s tím se musí i pohled do jazykové krajiny zaostřit na konkrétní detaily existence jazyka v krajině. Jazyková krajina v tomto pojetí už nevystupuje jako faktor nebo proměnná, ale jako forma diskurzu, jak navrhl Kallen (2009), která je zdrojem i objektem lidského jednání.

Jazykový management je zde začleněn do širšího rámce určeného dvěma komplexnějšími koncepcemi vztahu jazyka, prostoru a lidského jednání: topoiiky

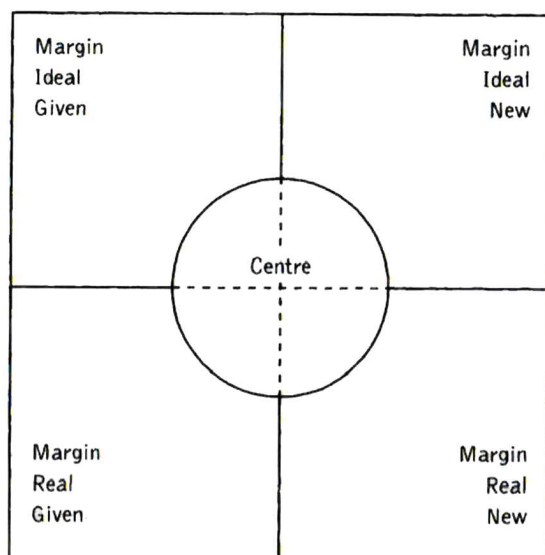
Ladislava Nebeského (1989, 1993 a 1998) a geosémiotiky Rona Scollona a Suzie Wong Scollonové (2003), které se z části protínají. Nebeský (op. cit.) se zabýval několika aspekty vztahu mezi jazykem, resp. znakem, a prostředím. „Prostředí“ definoval jako prostor, který nějak užíváme. Při užívání prostoru se v jednotlivých jeho prostředích setkáváme se znaky, které ovlivňují naše jednání:

„Naše užívání prostředí bývá tedy ovlivněno znaky, s nimiž se tam setkáváme; znaky, které nás prostředím vedou (žlutá značka), znaky, které nás zbavují marného čekání i ptaní (*Hrabal vyprodán*), znaky, které dávají našemu čekání naději (*Přijdu hned*) apod. Může však být ovlivněno i absencí znaků, které bychom tam uvítali, nebo s nimiž přímo počítáme“ (Nebeský, 1993, s. 89).

Znaky v prostředí naše jednání nejen modifikují, ale někdy také umožňují nebo znemožňují naši přítomnost v něm. Nebeský rozlišoval z tohoto hlediska znaky obligatorní a fakultativní v daném prostředí; například v prostředí vlakové dopravy je místenka pro naši přítomnost v některých vlacích obligatorní, v jiných je fakultativní. Jak ilustruje tento příklad, naše jednání není ovlivňováno jen obsahem znaku, ale i jeho umístěním. Nebeský však především poukázal na to, jak mohou být znaky v prostředí vzájemně organizovány a distribuovány. Mluví o různých způsobech organizace znaků v prostředí: příčné, podélné, redukovatelné, neredukovatelné atd. Prostorové uspořádání znaků, nejen znaky jednotlivě, má vliv na naše jednání. Užitečný je Nebeského pojem souznaku:

„Souznakem uvnitř uvažovaného prostředí se rozumí množina všech pevně rozmístěných znaků, které společně míří k předem danému záměru. Je-li uvažovaným prostředím nějaké město, souznakem může být množina všech nápisů, které na různých místech (a případně i různými verbálními či neverbálními prostředky) informují o možnostech ubytování. Souznakem uvnitř turisticky atraktivní krajiny může být množina tabulek s přírodovědným výkladem, které jsou rozmístěny ve výrazných bodech naučné stezky. Souznak může tvořit i množina výstražných nápisů na okraji nějakého areálu. Tyto příklady [...] mají mnoho společného; každý takový souznak má nejen adresáty, jimž je určen, ale i autora, který s předem daným záměrem na zvolených místech rozmisťuje nebo dává rozmisťovat zvolené znaky; co znak sděluje a kde to sděluje, může být důležité stejně. Souznak je tedy sítí znaků, kterou autor souznaku v prostředí rozprostřel se záměrem fungování prostředí ovlivnit“ (Nebeský, 1993, s. 89).

Vůči tomu, jak prostředí funguje (a jak ho můžeme užívat), míváme také nějaká očekávání. Když pro nás prostředí funguje jinak, než jsme očekávali, můžeme v něm pocíťovat absenci, chybění znaku, nejistotu ohledně toho, jak (ne)můžeme nebo (ne)máme dané prostředí užívat a jak v něm jednat. Nebeského perspektiva zdůrazňuje vliv znaků na naše užívání prostoru a také uživatelské významy jejich prostorové organizace.

Obrázek 3.1: Schéma vizuální kompozice

Podle Kresse a van Leeuwena (1996, zde z 2. vydání 2006, s. 197)

Ron Scollon a Suzie Wong Scollon (2003) se zabývali sémiotickými systémy, které lidé užívají jako prostředky k sociálnímu jednání. Představili propracovanější koncepci geosémiotiky, tj. „zkoumání sociálního významu materiálního umístění znaků a našeho jednání v materiálním světě“²¹ (s. 211). Autoři rozlišují tři hlavní sémiotické systémy, které lidé užívají pro svou činnost v materiálním světě: interakční řád, vizuální sémiotiku a sémiotiku místa. „Interakční řád“ odkazuje k prostředkům potřebným pro sociální interakci, k nimž patří například smysl pro čas, meziosobní vzdálenost nebo „personal front“ (Goffman, 1959)²². Vizuální sémiotika se týká vizuální reprezentace postav a účastníků komunikace, modality (jako je sytost barvy, hloubka, jas) a kompozice. V této studii se zaměříme především na kompoziční složku. Scollonovi (2003) zde používají diagram kompozičního systému navrženého Kressem a van Leeuwenem (1996) (viz obrázek 3.1.). V něm se rozlišují tři dimenze: nahoře–dole, vlevo–vpravo a prostředek–kraj. První dvě dimenze představují polarické zobrazení, které je typičtější pro současnou euro-americkou kulturu. V rámci nějakého vizuálního obrazu se v tomto zobrazení známá informace obvykle umísťuje vlevo, nová informace vpravo. Zároveň to, co je umístěno nahoře, představuje něco ideálního, a to, co je umístěno dole, něco reálného. Uspořádání vizuálních objektů v daném rámci může být i centrické, což je typičtější pro asijské kultury. Kompozice si zde budeme všimnout ve vztahu k uspořádání jazyků v rámci nápisů v části 3.5.

²¹ „The study of the social meaning of the material placement of signs and discourses and of our actions in the material world.“

²² Personal front zahrnuje předměty nebo vybavení, které člověk potřebuje k jednání, resp. sociální performanci. Má dva aspekty – vzhled (appearance) a způsoby (manners) – které pozorujícím lidem říkají, co můžou od jednání dané osoby očekávat.

Analýzu v této studii motivují především otázky, které vyplývají ze třetího systému geosémiotiky – sémiotiky místa. Sémiotika místa spočívá v tom, že význam nápisů a znaků obecně je spjat s jejich *umístěním* v prostoru i čase (emplacement), s jejich materiálním *ztvárněním* (inscription) a s *diskurzí* (discourses), do kterých jsou nápisy zapojovány. Pokud jde o umístění nápisu, jeho pozice vůči okolí význam nápisu aktivuje a dotváří – to je princip indexikality znaků: umístění dává znakům smysl a znaky dávají smysl místu, jako například dopravní značka „jednosměrná ulice“ nabývá svůj význam pro její uživatele až v souvislosti s tím, kde a jak je umístěna. Do sémiotického podsystemu „umístění“ patří i Nebeského prostorová organizace znaků. Další z komponentů sémiotiky místa, diskurzí – historicky podmíněné sémiotické podsystemy (viz kapitola 1) – skrze sociální aktéry produkují, legitimizují, prostorově distribuují nápisy a také nabízejí jejich interpretaci. Nápis, který je umístěn, je v dvojitým interdiskurzním vztahu: 1) jednak je indexem diskurzí, který jej produkuje a který zasahuje i do dalších míst, 2) jednak bývá interpretován spolu s jinými znaky nahromaděnými s ním v daném místě a které mohou být produkty jiných diskurzí (to Scollonovi nazývají „sémiotický agregát“, „semiotic aggregate“). Konečně poslední sémiotický podsystem, který autoři zahrnují do sémiotiky místa, je kódová preference (code preference). Spočívá v tom, že nemožnost umístit více jazyků, resp. variet do jednoho místa ve stejném čase nutně vytváří preferenční systém. Preference jednoho jazyka oproti druhému může být realizována pomocí různých sémiotických podsystemů, například kompozičně, modalitou nebo materiálním ztvárněním. Tyto čtyři podsystemy sémiotiky místa poskytují čtyři otázky, které motivují analýzu v této studii:

- 1) *kódová preference*: Jaká je prostorová organizace jazyků v rámci nápisu?
- 2) *umístění*: Kde jsou nápisy umístěny a jak jsou organizovány v prostředí?
- 3) *ztvárnění*: Jakou roli hraje v managementu nápisů materiálová kvalita nosičů?
- 4) *diskurzí*: Kterých diskurzí jsou nápisy součástí, které je produkují a mění?

Nebeský (1989, 1993, 1998) a Scollon a Scollonová (2003) ukazují, že jazyk v prostoru je součástí komplexnějších grafických, architektonických nebo přírodních znaků. Bylo by proto adekvátnější mluvit o *sémiotické krajině* (Jaworski – Thurlow, 2010). Avšak použití výrazu „*jazyková krajina*“ zdůrazňuje naše zaměření pohledu na přítomnost jazyků a jazykové posuny v krajině. Geosémiotika je přesto nezbytnou součástí analýzy a částečně strukturuje zbytek této studie. Avšak dříve, než začneme analýzu jazykové krajiny současného Běloruska, je na místě se zmínit obecněji o specifičnosti a naopak typičnosti běloruské jazykové situace z hlediska dřívějších studií jazykové krajiny (část 3.3) a o historických událostech klíčových pro současné pohyby v běloruské jazykové krajině (část 3.4).

3.3. Specifičnost a typičnost jazykové situace

Tato kapitola navazuje na studie jazykové krajiny svým zaměřením na multilingvní situace. Výzkum jazykové krajiny se doteď věnoval především dvěma typům multilingvních prostředí. Jedním jsou státy nebo regiony rozdělené podle etnicity a zároveň jazyka (často jeden ve slabším minoritním postavení), tj. území, na nichž žijí dvě nebo více skupin lidí definovaných etnicky a mající různé „vlastní“ jazyky. V některých případech mají také spíše konfliktní vztahy a obývají relativně oddělená teritoria. Landry a Bourhis (1997) proto chápali jazykovou krajinu jako „indikátor geografického území obsazeného zvláštními jazykovými společenstvími v multilingvních státech“²³ (s. 24). V jejich případě šlo především o francouzsko-anglickou část Kanady v návaznosti na zkušenosti z Belgie; v případě jiných autorů to byly přímo Belgie, dále Izrael, Baskicko, Wales, Skotsko aj. Druhým typem zkoumaných lokalit jsou multilingvní (velko)města, jako například Amsterdam, Bangkok, Siena, Tokio nebo Washington, ve kterých sice zkoumané jazykové skupiny nejsou teritoriálně tolik oddělené (žijí spíše promíšeně), ovšem stejně jako v předchozím typu prostředí se jejich jazyky vážou na etnickou identitu nebo původ.

To není zcela případ Běloruska, které je specifické tím, že není takto etnickojazykově rozdělené. Dvě největší etnické skupiny v Bělorusku – Bělorusové a Rusové – se nijak významně neodlišují antropomorfsky, konfesionálně, teritoriálně a vztahy mezi nimi nejsou zatíženy vědomím meziskupinových konfliktů. Bělorusko je oficiálně (de jure) i prakticky bilingvní. Drtivá většina příslušníků obou skupin je především víceméně bilingvní v ruštině a běloruštině (zejména pokud absolvovali školy v Bělorusku), což je ulehčeno tím, že oba jazyky jsou blízce příbuzné a vzájemně víceméně srozumitelné i bez záměrného učení. Obě skupiny v průměru navíc upřednostňují v komunikaci stejný jazyk – ruštinu (viz číselné údaje v tabulce 2.1 v předchozí kapitole). Bělorusko tedy není etnickojazykově ani teritoriálně rozdělené jako převážně dosud zkoumaná prostředí.

Dalším specifickým rysem je typ jazykového posunu, který je v Bělorusku v pokročilém stádiu. Tento proces probíhá na celém území státu. Bělorušтина, jazyk ustupující, je obyvatelstvem chápána jako původní, národní jazyk země. Ruština, která se rozšířila i do neoficiálních a neformálních domén, je chápána jako jazyk v Bělorusku zdomácnělý a jako jazyk mezinárodní komunikace v nadnárodním útvaru, kterým byl Sovětský svaz a nyní prostor SNS (srov. Děšerijev, 1977; Kreindler, 1982; Mečkovskaja, 2005; Pavlenko, 2008). Tato sociálně historická konstelace se podobá situaci v Irsku a zdá se, že k ní do jisté míry inklinují i některé další státy Evropy, jako například Švédsko nebo Nizozemí, kde je angličtina masově a programově osvojována

²³ „Marker of the geographical territory occupied by distinctive language communities within multilingual states.“

původním obyvatelstvem; jako jazyk mezinárodní komunikace není spojována s některou etnickou skupinou žijící v rámci území státu a získává některé důležité domény na úkor původního, národního jazyka. Výměna jazyků tam však není zdaleka tak pokročilá jako v Bělorusku, ačkoli je možné, že vývoj bude směřovat stejným směrem (srov. Berg – Hult – King, 2001). Výzkum jazykové krajiny Běloruska může být i z tohoto hlediska zajímavý.

Jazykový posun k ruštině, respektive malý rozsah užívání běloruštiny vnímá část společnosti jako problém. I když se nejedná o otevřený konflikt, v tomto se běloruská situace podobá bilingvním regionům zkoumaným pod hlavičkou jazykové krajiny, ale skupina těch, kteří malý rozsah běloruštiny vnímají jako problém se zpravidla omezuje na tzv. národně uvědomělou menšinu Bělorusů, o které byla zmínka v předchozí kapitole (detailněji v kapitole 5). Jazykový posun se odráží i v literatuře – lze uvést báseň Pimena Pančanky (1988) „Rozloučení“ nebo báseň Valžyny Mort (2005) „Běloruský jazyk“. Několik let od změny jazykové politiky po nástupu Lukašenka vyšel sborník publicistických a odborných textů s podtitulem „Z kroniky zničení běloruštiny“ (Majseňa a kol., 2000). Smolicz a Radzik (2004) mluví o běloruštině jako o „ohroženém“ jazyku, a jak bylo zmíněno v předchozí kapitole, OSN jej klasifikuje jako jazyk „zranitelný“ („vulnerable“). Z tohoto společenského hlediska může být výzkum užívání běloruštiny v jazykové krajině důležitý.

3.4. Historický kontext

V kapitole 2 byl popsán historický vývoj jazykové situace v Bělorusku, proto zde připomenou jen ty historické události, které jsou nejdůležitější pro běloruskou jazykovou krajinu. Podle institucionální podpory a šíření běloruštiny, ruštiny a polštiny můžeme vyčlenit období polonizace, rusizace a bělorusizace. Obyvatelstvo území dnešního Běloruska mělo tradičně kontakty s polštinou od staletí existence Velkoknížectví litevského, jehož částí bylo území dnešního Běloruska, až do začátku druhé světové války. Oficiálním administrativním jazykem velkoknížectví byla psaná varieta východoslovanského jazyka, nazývaná „ruský jazyk“, s prvky z regionu dnešního Běloruska. Personální unie s Polskem, kdy se litevský velkokníže stal polským králem, později přerostla v těsnější konfederaci. Její „litevskoruská“ část se polonizovala kulturně, nábožensky a jazykově. Polština (a latina) nakonec nahradila „litevskou ruštinu“ nejen ve funkci administrativního, ale obecně literárního jazyka. Od 14. století však expandovala Moskva. V rámci expanze si její elity monopolizovali pojmenování „Rus“ a „ruský“ a propagovali ideu, že sjednocují ruské země. Patřilo k nim i území dnešního Běloruska, které moskevští carové připojili ke svému panství v 18. století, kdy si celé území polsko-litevského státu nakonec rozdělili s Pruskem a Rakouskem.

Západní polovina Běloruska byla však ještě mezi světovými válkami součástí Polska a polština se dodnes užívá v Bělorusku v rámci katolické církve.

Za doznívající polonizace zejména v západní části Běloruska docházelo však od zmíněného dělení Polska v 18. století k rusifikaci, a to nejen v době Ruského impéria, ale i Sovětského svazu. Krátká období bělorusizace nastala ve 20. a v 90. letech dvacátého století. Za Leninovy politiky nacionalizace ve 20. letech fungovala v sovětské části Běloruska běloruština i na státní úrovni, experti rozpracovávali normy a lexikum standardní běloruštiny, která se šířila prostřednictvím škol. Po přerušení Leninovy politiky Stalinovými čistkami a po druhé světové válce došlo opět k rusizaci. Obecně je dnes kompetence v ruštině u obyvatelstva vyšší a obvykle se upřednostňuje jako jazyk mluvené i psané komunikace (srov. údaje v kapitole 2). K další velké změně došlo v rámci perestrojky a glasnosti po roce 1985. V roce 1990 přijalo ještě sovětské Bělorusko v návaznosti na stejný vývoj v jiných republikách Sovětského svazu jazykový zákon, který ustanovil běloruštinu jako jediný státní jazyk. Tato politika byla částečně implementována. Nespokojenosti se zhoršenou ekonomickou situací, která nastala s rozpadem Sovětského svazu a politickými změnami v Rusku, však využil Aleksandr Lukašenko, který po zvolení běloruským prezidentem v roce 1994 vrátil do velké míry sovětský způsob vládnutí a organizace veřejného života. Přelomovým rokem pro současnou jazykovou situaci je rok 1995, kdy vyhlásil referendum o čtyřech otázkách, z nichž se jedna dotazovala hlasujících, zda chtějí pro ruštinu stejný status, jako má běloruština. Více než 80% souhlas legitimizoval změnu jazykověpolitického kurzu a změnu ústavy, ústavního zákona o jazycích a souvisejících předpisů. Tam, kde zákon dříve předepisoval použití jen běloruštiny, byla přidána fráze „nebo ruština“ (v menšině případů „a ruština“), což znamená možnost volby i jen jednoho z jazyků (podrobněji viz oddíl 4.3 v následující kapitole). Vztah mezi oběma jazyky není právně regulován a tak tato volba závisí na individuálních preferencích a mocenských vztazích. Tuto situaci vládnoucí elity prezentují jako rovnoprávnost jazyků nebo svobodu volby (viz kapitola 4).

3.5. Metodologie a materiál

Při první cestě do Běloruska v roce 2003 jsem si všiml, že nápisy ve veřejném prostoru v hlavním městě Minsku jsou v ruštině i běloruštině. Původně jsem pořizoval fotografie všech nápisů na které jsem narazil, ale po zjištění, že běloruština se užívá v mnohem menší míře a nápisů je velké množství, zvolil jsem postup fotit pouze ty nápisy, které obsahují běloruštinu. Většina fotografií pochází z Minsku, ale postupně přibyly fotografie z řady dalších měst a městeček jako Polacak, Hrodna, Brest, Ašmjany nebo Zaslauje a rurálních oblastí severního, východního a západního Běloruska. Celkem

jde o téměř 1100 fotografií. Bohatý zdroj fotografického materiálu poskytuje internet²⁴ a také publikace se starými fotografiemi jako například Anikin (1997), Kiryčenko (2004, 2006) nebo Lichadzedau (2008),²⁵ které jsou zvláště cenné při diachronním pohledu na jazykovou krajinu (srov. Pavlenko, 2010).

Pro snadnější interpretaci diskurzů produkce, diskurzů interpretace a jednání směřovaného na jazykovou krajinu bylo vhodné provést etnografický výzkum. To znamená dlouhodobý spíše kvalitativní výzkum, v rámci nějž se shromažďuje a používá široká paleta dat, jako například terénní zápisky, interview, nahrávky přirozeně se vyskytujících událostí, fotografie a různé druhy psaných materiálů. Heller (2008) uvádí následující důvody, proč provádět etnografii bilingvismu:

„Etnografie nám v podstatě umožňuje dostat se k věcem, které bychom jinak nebyli schopni objevit. Umožňuje nám vidět, jak jsou jazykové praktiky propojené přímo s reálnými podmínkami života lidí, objevit jak a proč je jazyk pro lidi důležitý z jejich vlastní perspektivy a pozorovat procesy, jak se odvíjejí v čase. Umožňují nám vidět komplexnost a propojení, pochopit historii a geografii jazyka. Umožňují nám říct příběh; ne přesně příběh někoho jiného, ale náš vlastní příběh o nějakém kusu zkušenosti, příběh, který osvětluje sociální procesy a produkuje vysvětlení toho, proč lidé dělají a myslí si věci, které dělají a si myslí“²⁶ (s. 250).

Scollon a Scollonová (2003) považují etnografii za potřebnou pro spolehlivou geosémiotickou analýzu. Lou (2010) ve svém výzkumu marginalizace čínštiny ve washingtonském Chinatownu ukazuje její užitečnost při získání hlubšího vhledu do procesu jazykového posunu v jazykové krajině. V rámci této etnografické části výzkumu jsem proto kromě fotografického materiálu sbíral i záznamy internetových diskusí a jiné zmínky o jazykové krajině na internetu a také v tisku, jako například v novinách *Zvjazda*, *Minskij kurjer*, *Komsomolskaja pravda* a některých dalších. Materiál dále tvoří desítky lístků s terénními zápisky z pozorování, které obsahují i několik záznamů výpovědí obyvatel Minsku o jazycích na nápisech. Data byla shromažďována v letech 2004–2010.

²⁴ Viz např. <http://fotominsk.by>.

²⁵ Viz i stránky <http://www.minsk-old-new.com/>.

²⁶ „Fundamentally, ethnographies allow us to get at things we would otherwise never be able to discover. They allow us to see how language practices are connected to the very real conditions of people’s lives, to discover how and why language matters to people in their own terms, and to watch processes unfold over time. They allow us to see complexity and connections, to understand the history and geography of language. They allow us to tell a story; not someone else’s story exactly, but our own story of some slice of experience, a story which illuminates social processes and generates explanations for why people do and think the things they do.“

3.6. Analýza

3.6.1. Kompozice a kódová preference

Nápisy v jazykové krajině Běloruska jsou především v ruštině a běloruštině a je možné je seřadit do škály od monolingvních v jednom jazyce přes různé typy bilingvních až po monolingvní v jazyce druhém. Několik studií poskytuje kvantitativní údaje o zastoupení jazyků na nápisech, především v hlavním městě Minsku (viz tabulku 3.1). Rahojša (2004) uvádí údaje pro ulici Bahdanoviče, nacházející se nedaleko centra města. Ve své práci neuvádí mnoho detailů o postupu počítání, například zda zahrnul všechny typy nápisů. Kavalčyk (2009) spočítala nápisy obchodů a komerčních subjektů na třídě Nezávislosti, hlavní třídě Minsku, v úseku od stanice metra Východ po stanici Náměstí Lenina (8,8 km); nezahrnula však nápisy státních institucí, kiosků státní firmy Belsajuzdruk, billboardy a oznámení slev a akcí ve vitrínách. Brown (2007) spočítal v roce 2001 výskyt jazyků na nápisech v minském metru a na některých institucích v Minsku, Vicebsku a Hrodně, jako je obvodní správa, válečný komisariát, matriční úřad, policie, bezpečnost (složka Ministerstva vnitra), veřejný notář, státní zastupitelství, soudy a daňové inspektoráty. Údaje z minského metra uvádí Brown (2007) v procentech po jednotlivých stanicích, ne v souhrnu, proto nefigurují v tabulce 3.1. Jak běloruština, tak ruština se však podle jeho údajů vyskytují v metru přibližně ve stejném rozsahu, ačkoliv v každé stanici v různém poměru. Podle údajů o Minsku, které

Tabulka 3.1: Počty výskytů jazyků na nápisech v Minsku

Jazyky	Ul. Bahdanoviče, Minsk (Rahojša, 2004)	Komerční nápisy, tř. Nezávislosti, Minsk (Kavalčyk, 2009)	Nápisy státních institucí, Minsk (Brown, 2007)
ruština	72 (61%)	121 (56%)	19 (23%)
běloruština	15 (13%)	35 (16%)	37 (46%)
„společné“ (bivalentní)*	1 (1%)	11 (5%)	
angličtina	5 (4%)	19 (9%)	
italština		5 (2%)	
francouzština		3 (1%)	
němčina		1 (<1%)	
latina		1 (<1%)	
běloruština a ruština	11 (9%)	9 (4%)	25 (31%)
ruština a angličtina	10 (8%)	8 (4%)	
běloruština a angličtina	4 (3%)	1 (<1%)	
neurčitelné		2 (1%)	
celkem	118	216	81

* „Bivalentní“ znamená, že jsou sdílené oběma jazyky, tj. mohou patřit k jednomu i druhému jazyku, což je běžný jev u blízce příbuzných jazyků (Woolard, 1998; Nábělková, 2006)

ukazuje tabulka 3.1, v ulicích nad běloruštinou několikanásobně převládá ruština, ale na nápisech na budovách státních orgánů má jistou převahu běloruština.

Přes formální rovnoprávnost běloruštiny a ruštiny je tedy bilingvních nápisů v jazykové krajině Minsku podle dostupných kvantitativních údajů menšina. Relativně často je tato rovnoprávnost materializována na nápisech státních institucí, jak co do počtu (viz Brown, 2007), tak co do kompozice jazyků na těchto nápisech. Mají totiž často formu *paralelních* bilingvních nápisů, kdy se na nápisu text o stejném obsahu objevuje celý dvakrát – v jednom i ve druhém jazyce – v přibližně vyváženém ztvárnění. Například obrázek 3.2 v příloze ukazuje tabuli na zdi jedné z fakult Běloruské státní univerzity (která je v Bělorusku institucí státu, jak naznačuje i nadpis „Běloruská republika“ a státní znak umístěný v horní části nápisu). Jde o strukturně jednoduchý nápis, kdy se oba paralelní texty nacházejí uvnitř vizuálně i materiálně jasně vymezeného rámce jedné kovové tabule. Složený paralelní bilingvní nápis se nachází například u vchodu do Správní akademie při prezidentovi Běloruské republiky (viz obrázek 3.3). Skládá se ze dvou paralelních monolingvních nápisů, ale z jejich stejnorodého materiálního ztvárnění a symetrického umístění nalevo a napravo od vchodu do budovy je vidět, že jde o jeden složený nápis, neboli v terminologii Nebeského (1989, 1993) o souznak. Paralelní bilingvní nápisy/souznaky se někdy nacházejí nejen na budovách státních institucí, ale i na obchodech nebo jiných objektech. Obrázek 3.4 ukazuje jeden takový na obchodě s oblečením v Minsku.

Nápisy, které zde nazýváme paralelní, mají u některých autorů jiná pojmenování. Reh (2004) představuje následující typy multilingvních nápisů:

- 1) *duplikující (duplicating)* prezentují ve více jazycích celou informaci,
- 2) *fragmentární (fragmentary)* obsahují celou informaci v jednom jazyce a ve druhých je jen částečný překlad,
- 3) *překrývající se (overlapping)* mají ve více jazycích jen část informace, a jiné části jsou v jednom a jiné ve druhém,
- 4) *komplementární (complementary)* mají různou informaci v různých jazycích.

Backhaus (2007) navazuje na tuto typologii a rozlišuje *homofonní nápisy* (duplikující), *smíšené* (fragmentární a překrývající se) a *polyfonní* (komplementární). V klasifikaci, která navazuje na náš dřívější výzkum (Nábělková, 2006; Nábělková – Sloboda, 2008), klademe důraz i na ztvárnění ve smyslu vizuální sémiotiky a geosémiotiky (Kress – van Leeuwen, 2006; van Leeuwen, 2005; Scollon – Scollon, 2003). Proto vyčleňujeme *paralelní* bilingvní texty jako podtyp duplikujících nápisů, ve kterých mají jazyky víceméně stejné nebo symetrické ztvárnění (srov. Coupland, 2010).

V jazykové krajině Běloruska se lze setkat také s bilingvními nápisy/souznaky neduplikujícími, které můžeme jako Backhaus (2007) nazvat „smíšenými“. Jsou to

nápisy a souznaky, které obsahují texty ve dvou jazycích s částečně nebo zcela různým obsahem. Z kompozičního hlediska se zdá být nejčastější podtyp smíšeného nápisového bilingvismu s rozdělením designu na to, co můžeme pojmenovat jako *rámec* a *výplň*.

Výraz „rámec“ se tu může asociovat s termínem Goffmana (1974), který jej používal ve smyslu základního interpretačního schématu, na základě kterého lidé vnímají a reagují na jevy a události. V podobném smyslu jej použili Coupland a Garret (2010) při výzkumu jazykové krajiny v Patagonii se zaměřením na „diskurzivní rámce“, myšlené jako „kulturně nebo subkulturně strukturované a strukturující prostředky vytváření smyslu“²⁷ a odkazující k jednomu významu krajiny jako „způsobu vidění“ věcí (s. 15) (viz i Jaworski – Thurlow, 2010).

V této studii je však *rámec* chápán ve smyslu kompozice (van Leeuwen, 2005), tj. jako vizuálně a(nebo) materiálově nejprominentnější část nápisu/souznaku, která jej ohraničuje, resp. která naznačuje, že objekty, které se nacházejí uvnitř (*výplň*), patří k sobě. Obvykle jde o název instituce, obchodu nebo společnosti. Na obrázku 3.4 můžeme vidět nápis „Obchod s oblečením“, který se v levém horním rohu nachází v běloruštině a v pravém horním rohu v ruštině (levý, pravý a spodní okraj rámce dotvářejí architektonicky vitríny, resp. chodník). Jeho výplň – nápis „Obchod s oblečením Tom Tailor pro děti“ a otevírací doba – jsou v ruštině. Rámcová část tohoto obchodu s oblečením je bilingvní. Častěji se však vyskytuje dělení na běloruský rámeček a ruskou výplň. Můžeme se podívat na obrázek 3.3, kde horní část rámce tvoří běloruský nadpis „Správní akademie při prezidentovi Běloruské republiky“ umístěný nahoře nad portálem; nápis „vchod“ na dveřích (ve výplňové části) je však v ruštině. Obrázek 3.5 ukazuje toto dělení v rámci jednoho proskleného vchodu do obchodu se suvenýry, kde horní i dolní část rámce doplňuje název obchodu „Abibok“ („Lenoch“) v běloruštině. Na pravé straně je název transliterován z běloruské do ruské cyrilice (ruské *u* místo běloruského *i* ve slově „абібок“, jehož ruský překlad by vypadal úplně jinak: „лентяй“). Dále se ve výplni nachází otevírací doba, věta „Pro zákazníky, kteří utratí více než 20.000 rublů je balení zdarma,“ a pozvání „Zveme vás na nákupy, jste vždy vítáni!“ – vše v ruštině. V ještě kondenzovanější podobě můžeme dělení na běloruský rámeček a ruskou výplň vidět na obrázku 3.6 na jediném listu papíru s reklamou na obchod s oblečením. Název obchodu „Apranajka“ („Oblékač“) je v běloruštině v horní části, avšak informace o typu obchodu a adresa jsou v ruštině. Výzva „Наши вещи одевай-ка!“ („Obleč si naše věci!“) svým umístěním u dolního okraje a rýmem k běloruskému názvu („апранайка“ – „одевай-ка“), který vytváří spojení mezi oběma texty, se tak stává (dolní) součástí rámce, i když je v ruštině. V těchto případech se běloruština vyskytuje pouze v rámci, zatímco ruština ve výplni a někdy v rámci nápisů/souznaků. Jedna z mých respondentek, která věděla, že se zajímám o užívání

²⁷ „Culturally or sub-culturally structured and structuring sense-making resources.“

běloruštiny a ruštiny na nápisech, mě informovala o nápisu „Omlouváme se OPRAVA“ („Выбачайце РАМОНТ“) v běloruštině na malém a materiálově nevýrazném, papírovém lístku, který viděla, když procházela kolem právě rekonstruovaného obchodu (viz obrázek 3.7). Okomentovala to jako „divné“, že se takový nápis v běloruštině objevil. Není jasné, zda si všimla i běloruskojazyčného názvu obchodu, který zůstal nade dveřmi „Pánské zboží“ („Мужчынскія тавары“), nebo ruskojazyčného upozornění, že obchod má rychlý systém výzvy policie, ve výplni a ruskojazyčných reklam ve vedlejších vitrínách, které nijak nekomentovala. V každém případě její hodnocení nápisu o opravě ve výplni průčelí obchodu potvrzuje pozorování, že v bilingvních souznacích ruština obsazuje vizuálně a materiálně sice méně výraznou, ale zato informativní výplň. Monolingvní nápisy/souznaky pouze v běloruštině se přesto někdy objevují. V další části se vysvětluje, kdy tomu tak je. V každém případě však na bilingvní nápisy/souznaky, které by měly ruský rámeček a běloruskou výplň, jsem nenarazil. Lze tak vyslovit hypotézu, že pokud je výplň nápisu nebo souznaku v běloruštině, je v běloruštině i jeho rámeček.

Vrátíme-li se ke kódové preferenci, na základě materiálu lze říct, že paralelní bilingvní nápisy v Bělorusku mají běloruštinu i ruštinu řazeny jak v preferovaných, tak nepreferovaných pozicích. Brown (2007) však uvádí, že nápisy na budovách státních institucí, které analyzoval, mají v Minsku běloruštinu nalevo nebo nahoře častěji než naopak a v Hrodně a Vicebsku pouze takto. Ačkoliv se Bělorusko nachází na východním okraji Evropy, její kultura je evropská a běloruština a ruština se píše zleva doprava. Lze proto tuto pozici vlevo nebo nahoře chápat jako pozici pro preferovaný kód. Podporuje to také skutečnost, že státní instituce vznikaly nebo se reformovaly se vznikem Běloruské republiky jako samostatného státu, tj. v době tzv. Obrození, kdy běloruština byla jediným státním jazykem. Pozdější bilingvní nápisy s běloruštinou vlevo a nahoře mohou reflektovat tuto dřívější preferenci běloruštiny setrvačností (ke které se vrátíme v části 3.8), nebo tak mohou účinkovat aktuální diskurzy produkce nápisů, jimž se budeme věnovat hned v následující části 3.7.

Na tomto místě je třeba ještě přidat komentář k užívání běloruštiny v materiálově stálejší rámcové části nápisů a souznaků. Rámcová část je vizuálně nejprominentnější, ovšem zejména z dálky; při přiblížení se k objektu bývá už pro čtení příliš vysoko. Soudě podle obsahů nápisů v materiálu, který mám k dispozici, její funkce je především pojmenovat objekt, resp. výplň. Rámeček tak slouží k základní orientaci v krajině a v tomto smyslu se přibližuje konceptu rámce v Goffmanově smyslu interpretačního schématu, na základě něž lidé mohou zjistit, o jaký typ místa půjde, komu patří, co v něm lze očekávat a jak může být toto místo užíváno.

3.6.2. Diskurzy produkce a funkční specializace

Scollon a Scollonová (2003) uvádějí dvě základní perspektivy, které můžeme zaujmout při geosémiotické analýze. Jednak si můžeme vybrat místo na zemi a zkoumat ho jako sémiotický agregát, tj. komplex, v němž se soustřeďují znaky vyprodukované různými diskurzy (tzv. place orientation). Anebo si můžeme vybrat nějaký diskurz a sledovat, jak se distribuuje v různých místech a v čase (tzv. discourse orientation). V předchozí části o aspektech vizuální sémiotiky a kódové preferenci jsme se dotkli toho, jak jsou jednotlivé jazyky umístěny v jenom místě. V této části se budeme snažit identifikovat diskurzy, které nápisy v jednotlivých jazycích produkují v různých místech. Tabulka 3.1 výše ukazuje, že zejména komerční nápisy v Minsku jsou i v jiných jazycích než v běloruštině a ruštině. Výskyt těchto jiných jazyků je ale docela nízký ve srovnání s dosud zkoumanými městy Evropy a Asie – jazykový posun k nim, a to i k angličtině, je nepatrný. Zde se proto zaměříme především na běloruštinu a ruštinu. Zaměření na diskurzy produkce běloruštiny by nám měly vysvětlit, proč se na některých nápisích/souznacích běloruštinu vyskytuje i v jejich výplňové části.

Ačkoliv analýza v zásadě začíná od jednotlivých nápisů, je vhodné v dalším kroku identifikovat nějaké jejich skupiny, resp. typy. Huebner (2009) ve svém teoretickém rámci pro výzkum jazykové krajiny nabízí jako východisko k porovnatelnosti studií o jazykové krajině analýzu *žánrů*. Žánry jako textové, resp. obecněji znakové typy, jsou komunikační šablony, které mají své charakteristické obsahy, formy a funkce (van Leeuwen, 2005, s. 121nn.). Podle nich je lze poměrně snadno identifikovat, na rozdíl od diskurzů, které sice mají vlastní obsahy, ale používají různé formy a vykonávají různé funkce. Je proto vhodnějším postupem identifikovat nápisové žánry, které obsahují běloruštinu, a zjišťovat, co je navzájem spojuje.

Už dříve jsem zmínil, že běloruštinu se často vyskytuje na nápisích, které označují budovy státních institucí, včetně vysokých škol (viz obrázek 3.2 v příloze). Z výzkumu vyplývá, že k žánrům, které ne vždy, ale poměrně často obsahují běloruštinu, dále patří:

- dopravní značky (zde srov. obrázek 3.13)
- nápisy pošty
- nápisy s názvy ulic (obr. 3.8 a 3.11)
- vítací tabule na příjezdu/výjezdu z města (obr. 3.9)
- nápisy v hromadné dopravě (na vozidlech, zastávkách a stanicích) (obr. 3.12 a 3.30)
- nápisy na/v knihkupectvích a knihovnách (obr. 3.14)
- plakáty ke státním svátkům (obr. 3.15 a 3.16)
- nápisy na národních kulturních památkách
- protivládní protestní transparenty a letáky (obr. 3.17 a 3.18)
- sociální reklama na Bělorusko (obr. 3.20)

Běloruština se vyskytuje na nápisech i několika dalších žánrů, jako například na náhrobních kamenech nebo pamětních tabulích. Na nich však v mnohem menší míře.

Na první pohled se může zdát, že jde o velmi různorodou skupinu žánrů a kromě toho běloruština neobsahuje vždy všechny nápisy daného žánru. Jak ale uvidíme dále, do několika skupin je spojují tři hlavní diskurzy produkce. Můžeme je identifikovat na základě toho, které *obsahy* jsou na nápisech v běloruštině, *kdo* daný žánr produkuje a jaká je jeho *historie*.

Nápisy na budovách státních institucí, dopravní značky a pošty podléhají přímo nebo nepřímo (prostřednictvím nějaké organizace) státní správě. Státní správa Běloruské republiky se vytvářela po osamostatnění země v první polovině devadesátých let. V Minsku například městský výkonný výbor ve svém rozhodnutí z 13. května 1993 nařídil v návaznosti na nový jazykový zákon „přeložit do běloruštiny všechny tabule institucí, organizací, podniků, firem a další informační nápisy ve městě Minsku a instalovat je do 1. prosince 1993“²⁸ (Minský městský výkonný výbor, 1993). Pokud jde o nápisy pošty, státní společnost Belpošta byla založena v roce 1995, tedy ještě v době kdy byla běloruština oficiálně jediným státním jazykem. Podoba dopravního značení je regulována státním standardem СТБ 1140-99, který vstoupil v platnost rokem 1999. Značkám s textem, jako jsou například početné směrové značky, tak předepisuje, že se mají uvádět „v běloruském nebo ruském jazyce“, ale v závorce dodává, že „(přednostně v běloruském jazyce)“; značka „clo“ má být v běloruštině a v jazyce sousední země (odstavec 4.1.17). Toto znění se opakuje i ve třetí úpravě standardu z roku 2005, tedy téměř deset let po oficiálním udělení statusu státního jazyka i ruštině. Za pozornost stojí, že sám tento standard, který formuluje preferenci běloruštiny na dopravních značkách, je napsán v ruštině. Přítomnost běloruštiny na nápisech těchto tří žánrů lze vysvětlit někdejší jazykovou politikou bělorusizace v první polovině devadesátých let. K jejímu přetrvávání v těchto žánrech i po změně jazykové politiky a přes obecnou preferenci ruštiny v komunikaci státních orgánů se ještě vrátíme.

Zůstaňme ještě u žánrů, které obsahují běloruštinu. Mezi ně také patří nápisy s názvy ulic. Na obrázku 3.8 v příloze vidíme nápis označujícího ulici v Minsku. Téměř všechny takové nápisy jsou v běloruštině. Výpověď ředitele minského městského výboru odpovědného za urbánní design naznačuje, že hlavní motivací mohla být snaha indikovat město jako běloruské (spíše než například usnadnit návštěvníkům orientaci ve městě v situaci, kdy mapky města jsou v ruštině):

„Minsk není nějakým guberniálním městem, je to hlavní město Běloruska, suverénní země. Musí tady být znát – a zvláště v historické části – národní kolorit. Snažíme se, aby všechny

²⁸ „Перакласці на беларускую мову ўсе шыльды ўстаноў, арганізацый, прадпрыемстваў, фірмаў і іншыя інфармацыйныя надпісы ў г.Мінску і ўстанавіць іх да 1 снежня 1993 г.“

nápisy a tabule mohli turisté, hosté Minsku vidět v běloruštině. A pak se nikdo nebude ptát, kde že se to nachází...²⁹ (Padaljak, 2006).

Podobná motivace může stát i za instalací vítací tabule na vjezdu a výjezdu z města v roce 2005 s bělorusky napsaným názvem města a s textem „ГОРАД – ГЕРОЙ“ („HRDINSKÉ MĚSTO“) z jedné strany a „У ДОБРЫ ШЛЯХ“ („ŠŤASTNOU CESTU“) z druhé strany (viz obrázek 3.9). Zodpovědnost místních samospráv za tyto typy nápisů také vysvětluje, že v řadě jiných měst a obcí jsou v ruštině. Například obrázek 3.10 ukazuje ruskojazyčný uliční nápis z obce Stiklevo, která se nachází hned za hranicemi Minsku. A například v Brestu jsou názvy ulic v ruštině nebo běloruštině nebo někdy v obou jazycích (viz obrázek 3.11).

Podobné je to s nápisy v hromadné dopravě. V Minsku se nevládní organizaci Společnost běloruského jazyka (Таварыства беларускай мовы) podařilo s příslušnými dopravními společnostmi vyjednat užívání běloruštiny v prostředcích hromadné dopravy; v řadě jiných měst tomu tak ale není. V Minsku je v běloruštině také patrně většina nápisů s označením zastávek a s jízdním řádem městských linek (viz obrázek 3.12). Avšak na obrázku 3.13 z venkova nedaleko městečka Ašmjany vidíme, že jízdní řád meziměstské linky autobusu je v ruštině. Městečko se tam objevuje v ruské podobě „Ошмяны“ („ОШМЯНЫ“), zatímco na nedaleko stojící dopravní směrové značce je v běloruské podobě „Ашмяны“ („АШМЯНЫ“).

Že se běloruština vyskytuje na nápisích spojených s někdejší nacionalistickou jazykovou politikou a že běloruské názvy ulic v Minsku mají indikovat „národní charakter“ hlavního města, naznačuje, že diskurzem, který prostupuje tyto žánry, by mohl být širší nacionalistický diskurz. Přítomnost nacionalistického diskurzu si můžeme ověřit na dalších žánrech. Obrázek 3.14 ukazuje sémiotický agregát na průčelí knihkupectví a obchodního centra. Popisky obsahu nápisů podle jazyka jsou uvedeny v tabulce 3.2. Z tabulky je vidět, že v běloruštině jsou nápisy s názvy státních institucí, ale také označení vzdělávacích a literárních vydavatelství a ve vitrínách knihkupectví pouze ty nápisy s informacemi o literatuře prodávané uvnitř, které se týkají Běloruska („Antologie běloruské poezie“, „Běloruský román“, „Běloruská exotika“ a „Atlas Běloruska“). Informace o ostatních druzích literatury je oproti tomu uvedena v ruštině, stejně jako informace o obchodním centru, komerční reklama na chodníku a návod na užívání telefonu.

²⁹ „Мінск — не які-небудзь губернскі горад, гэта сталіца Беларусі, суверэннай краіны. Тут павінен адчувацца — і асабліва ў гістарычнай частцы — нацыянальны каларыт. Мы клапацімся, каб усе надпісы і шыльды турысты, госці Мінска маглі ўбачыць на беларускай мове. І тады ніхто не стане задаваць пытанне, дзе ж ён знаходзіцца...“

Běloruština se dále často vyskytuje na transparentech a letácích, které umisťuje nebo které indikují politickou opozici (viz obrázek 3.17). Její část je nacionalistická a chtěla by prosadit běloruštinu pro běžné komunikační funkce. Opozice je však státním aparátem marginalizována ve veřejném životě, včetně projevů v jazykové krajině, kde má dočasné nápisy jako na demonstracích nebo sice o něco permanentnější, ale slabě materializované nápisy o malých rozměrech, jak ukazuje obrázek 3.18. V něm vidíme na tabuli internetové kavárny nálepku s heslem „SPOLU Z VÍTĚZÍME“ („ПАЗАМ ПЕРАМОЖАМ“) v bílém a červeném provedení, tj. národní symbolice nesovětské. Tento malý nápis byl však částečně stržen zřejmě jako transgresivní, konvence místa porušující nápis (srov. Scollon – Scollon, 2003).

Sociální reklama na Bělorusko jako krásnou a obyvatelům drahou zemi, která bývá také v běloruštině, je součástí státní politiky výchovy k vlastenectví. V jazykové krajině je tato souvislost vidět na billboardu s reklamou na Zvláštní fond prezidenta Běloruské republiky pro mládež (obrázek 3.19). Nápis má běloruskou národní symboliku podobně jako nálepka politické opozice, ale jde o sovětskou verzi se zelenou barvou. Název fondu prezidenta, který vystupuje téměř výhradně v ruštině, je příznačně v ruštině, ale heslo „Do budoucnosti!“ je v běloruštině („У будучыню!“). Taková patriotistická sociální reklama se nachází obvykle na billboardech s běloruskou barevnou symbolikou sovětskou, obrázky běloruské krajiny nebo postav v lidovém oblečení a s textem jako „Země pod bílými křídly“ („Зямля пад белымі крыламі“, jak je nazvána kniha

Tabulka 3.2: Obsah nápisů na obrázku 3.14 podle jazyka

Číslo	Jazyk	Obsah
1	ruština	„Dům knihy Svetoč“
2	ruština	Vitrína s informací o knihách prodávaných uvnitř: technika, lékařství, účetnictví, právo.
3	ruština	Vitrína s informací o knihách prodávaných uvnitř: různá témata kromě – viz 9.
4	ruština	Otvírací doba knihkupectví Svetoč.
5	ruština	„Obchodní a výstavní centrum Mašerova“
6	ruština	„Obchodní a výstavní centrum Bjurger“ a seznam obchodů.
7	ruština	Reklama na centrum Bjurger s textem: „Život bez hranic“.
8	ruština	Instrukce k užívání veřejného telefonu.
9	běloruština	Vitrína s informací o knihách prodávaných uvnitř: „Antologie běloruské poezie“, „Běloruský román“, „Běloruská exotika“, „Atlas Běloruska“.
10	běloruština	Plakát s textem „Všechno nejlepší k svátku vítězství, 60 let“
11	běloruština	Tabule s názvy institucí – „Ministerstvo kultury“ a „Ministerstvo Informatiky Běloruské republiky“ – a vydavatelství: „Vysoká škola“, „Lidová osvěta“, „Bělorusko“ a „Umělecká literatura“.

běloruského literárního klasika Uladzimira Karatkeviče). Patrně ojedinělým z hlediska formy, ale výmluvným z hlediska patriotického diskurzu vlády je obrovský ideologický nápis o rozměrech přibližně 3x50 metrů v národních barvách s (běžným) textem v běloruštině „VZKVÉTEJ/PROSPERUJ RODNÉ/DRAHÉ BĚLORUSKO“ („КВІТНЕЙ РОДНАЯ БЕЛАРУСЬ“); umístěný je na domě naproti nové budově Národní knihovny, symbolu národa, ze které je také snadno a velmi dobře vidět (viz obrázek 3.20).

Ačkoliv to tedy na první pohled nebylo zřejmé, geosémiotika těchto nápisů a etnografická data svědčí o tom, že můžeme identifikovat v diskurzích o národu tři hlavní, které způsobují přítomnost běloruštiny v jazykové krajině Běloruska. Jedním je nacionalistický diskurz, který přetrvává na některých nápisech instalovaných státem (zpravidla jen v jejich rámcové části) a na nápisech nacionalistické části politické opozice (i ve výplňové části). Druhým je patriotický diskurz současné vlády, který se objevuje především na billboardech s reklamou na Bělorusko, a je možné, že hraje nějakou roli v setrvačnosti běloruštiny na nápisech státních institucí, jako například na budově Správní akademie při prezidentovi Běloruské republiky, jejíž průčelí jsme viděli v obrázku 3.3 a která má toto pojmenování až od roku 1995. Třetí diskurz je etnografický. Týká se nápisů spojených s běloruskou národní a lidovou kulturou a literaturou, například v muzeích, knihkupectvích a knihovnách. Částečně prolíná do předchozích dvou diskurzů – v jazykové krajině se projevuje především u patriotického diskurzu jako vyobrazení lidových krojů, tradiční výšivky, památek nebo rurální krajiny (srov. obrázek 3.19).

Na dříve zmíněných obrázcích jsme si mohli všimnout, že běloruština se vyskytuje i na některých komerčních nápisech, i když v docela malé míře. I zde často symbolizuje běloruský národ, například na obrázku 3.21 v reklamě na obuv. Jak napovídá zkratkový název firmy Belabutak, jde o obuv identifikovanou jako běloruskou (БЕЛАРУСКИ АБУТАК, běloruská obuv). Reklama má také heslo: „Толькі лепшы айчыны абутак,“ což by se dalo přeložit jako: „Jen naše nejlepší obuv,“ přičemž ve funkci slova „naše“ je v běloruském originálu derivát slova „otčina“. Vedle je však umístěna reklama na už výše zmíněný obchod s oblečením „Apranajka“ („Oblékač“), který zde má celý text v běloruštině a národní motivace zde není na první pohled patrná. Motivace užití běloruštiny na takovýchto komerčních nápisech, kde není zřejmá souvislost s národem, i když jsou výjimečné, by vyžadovala další výzkum. Avšak i v tomto případě se nepřímě odkazuje na běloruský národ v textu zcela nahoře: „РОДНЫЯ РЭЧЫ – РОДНЫЯ ЦАНЫ“ („RODNÉ/NAŠE VĚCI – RODNÉ/NAŠE CENY“). Diskurzy národa tedy prostupují nápisy nejen z kulturní a politické, ale i ekonomické oblasti. Analýza však především ukazuje na funkční specializaci běloruštiny v jazykové krajině na symbol běloruského národa a index běloruských státních institucí, národní literatury, kultury nebo hlavního města.

U nápisů, které jsou zapojeny do nacionalistického a etnografického diskurzu (narozdíl od patriotického), lze očekávat běloruštinu i v jejich výplňové části.

3.6.3. Jazykové posuny v krajině

Pro jazykový posun v krajině je klíčovým momentem vznik, zánik nebo výměna materiálního nosiče nápisu. Jazyky se mohou v takovýchto případech jednoduše reprodukovat, jako v případě, který zachycuje obrázek 3.22: na fotografiích 1, 2 a 3 v tomto obrázku jde o jeden a týž nápis se seznamem stanic jedné linie minského metra (horizontálně) a druhé linie metra (vertikálně). Umístěný je na nástupišti na stěně naproti kolejím. Fotografie 1 ukazuje tabulku v běloruštině, na níž někdo poškrábal jméno Lenina v názvu stanice „Náměstí Lenina“ a nadepsal k němu, také bělorusky, slovo „SVINĚ“ („СВОЛЯЧ“). Toto byl možná důvod odstranění tabulky (fotografie 2). Fotografie 3, pořízená o měsíc později, pak ukazuje její nahrazení novou tabulkou, která je také v běloruštině. V tomto případě tedy k jazykovému posunu nedošlo. I přes funkční specializaci běloruštiny ale k jazykovým posunům dochází.

Jazykový posun lze v krajině zachytit diachronně v časovém vývoji. Pokud se vrátíme k nápisům se seznamem stanic metra, ty bývají organizovány do párů, z nichž jeden nápis souznaku je v běloruštině, jak jsme viděli na fotografii 1 v obrázku 3.22 a druhý je v ruštině. Výše jsem zmínil jen výměnu tabulky v jednom nápisu z páru, ale vyměněn byl zároveň i ten ruskojazyčný, na němž bylo jméno Lenina také poškrábané. Fotografie 4 na obrázku 3.22 ukazuje, že původní tabulku, která byla v ruštině (srov. horizontální linii nápisu v ruštině), nahradila i zde tabulka v běloruštině, čímž došlo k jazykovému posunu.

Zachycovat takto jazykový posun v širším rozsahu je ovšem poměrně náročné. Cenné jsou z tohoto hlediska sbírky starých fotografií (srov. Pavlenko, 2010). U nich je problematické počítání výskytů jazyků na nápisech, protože fotografie jednak často nepokrývají celé území, o které se zajímáme, a jednak jsou jen určitým pohledem do krajiny, při kterém některé nápisy na daném území nemusejí být z perspektivy obrázku dobře anebo vůbec vidět. Byla by možnost zkusit pořídít z téže perspektivy fotografii těchž míst, pokud ještě existují, a jazykovou krajinu na obou obrázcích porovnat. Užitečné jsou fotografie míst, která zůstala zachována co do své funkce, jako například časově stabilnější objekty typu nádraží, muzea nebo tržnice, i když třeba prošly přestavbou. Obrázek 3.23 z knihy Anikina (1997, s. 164) například ukazuje autobusové Východní nádraží v Minsku na konci 80. let dvacátého století. Postaveno bylo v roce 1983, kdy byl patrně také instalován i nápis, který vidíme nad vchodem. Na obrázku 3.24 je už fotografie zachycující vchodovou rampu téhož nádraží v roce 2010. Po porovnání obou obrázků vidíme, že zatímco na konci 80. let byl nad vchodem nápis v ruštině („АВТОБОКЗАЛ“, tj. „autobusové nádraží“), v roce 2010 je na jeho místě nápis

v běloruštině („УСХОДНІ АЎТАБАКЗАЛ“, tj. „východní autobusové nádraží“). Došlo zde tedy oproti 80. létům k posunu k běloruštině.

Díky materiálním vlastnostem krajiny můžeme jazykový posun v krajině zaznamenat také synchronně, když se nový nápis se stejnou funkcí a obsahem „navrství“ na starý. Scollon a Scollonová (2003), a podle nich Backhaus (2007), chápou „vrstvením“ (layering) pozdější rozšíření nebo dodatky k už instalovanému nápisu. Někdy však může jít o stále viditelné překrytí starého nápisu novým, který vyjadřuje tentýž obsah. Obrázek 3.8 zmíněný výše zachycuje vrstvení nápisů s názvem ulice: na domě na pravé straně obrázku je bílá tabule s názvem ulice Něscerava v běloruštině („НЕСЦЕРАВА“). Pod ní je text přemalovaný barvou, skrz kterou prosvítá zadní část názvu ulice, podle níž však vidíme, že byl v ruštině („[НЕС]ТЕРОВА“). Že je to starší nápis, bychom mohli usoudit na základě jeho zamalování a „provizorního“ materiálního ztvárnění – ruční malby na zdi. Lze si ovšem představit situaci, že by šlo o novější nápis, namalovaný až po běloruské tabuli, a pak přemalovaný. V každém případě jeho zamalování znamená deaktivaci nápisu coby znaku pro uživatele místa (srov. Scollon – Scollon, 2003). O jisté neustálenosti volby jazyka v tomto žánru svědčí, že na domě vlevo je pod tabulí v běloruštině ruský název ulice nezamalovaný a tedy stále aktivní.

Toto byly příklady posunu k běloruštině, což se může zdát zvláštní s ohledem na poslední vývoj jazykové politiky a jazykových preferencí obyvatel ve prospěch ruštiny (viz kapitola 2). K této otázce se vrátíme později, zde ještě pro úplnost dodejme, že posuny k ruštině můžeme pozorovat také. V jednom minském pěším podchodu na obrázku 3.25, vyfotografovaném v roce 2004, vidíme bílou orientační tabuli se šipkou a nápisem v ruštině („ВЫХОД: ДОМ ПРАВИТЕЛЬСТВА, ПЛ. НЕЗАВИСИМОСТИ, Г-ца “МИНСК”“), tj. „východ: rezidence vlády, nám. Nezávislosti, hotel “Minsk”“). Tabule je umístěna částečně přes červený nápis nastříkaný přímo na stěnu podchodu se stejným obsahem, ale v běloruštině („да дому УРАДА, на плошчу НЕЗАЛЕЖНАСЦІ [...]СК“). Obrázek tedy zachycuje posun od běloruštiny k ruštině, ke kterému muselo dojít na konci 90. let nebo na začátku tohoto století, tj. po politickém obratu v roce 1995). Zajímavý je na tomto obrázku ještě regulační nápis „НЕ КУРИТЬ“ („nekouřit“) kousek vpravo, který je namalován stejnou technikou jako běloruský orientační nápis, ale je v ruštině. Stejná použitá technika může znamenat, že nápisy vznikly přibližně ve stejné době. Starší orientační nápis, který zůstal vidět, mimo jiné ukázal i na rozdíl v diskurzu produkce mezi orientačním a regulačním žánrem v té době. Otázka, zda je to rozdíl ojedinělý nebo systémový, už překračuje záměr této studie. Chtěl jsem zde poukázat, že vyměněné nebo navrstvené nápisy, jako v uvedených příkladech z dopravně infrastrukturního a městského orientačního značení, u nichž došlo k jazykovým posunům, ukazují neustálenost funkční specializace běloruštiny v některých žánrech. Předtím než přejdeme k tomu, jak lidé na takové posuny reagují, zastavme se ještě u

materiálních vlastností krajiny, které umožňují jazykům na nápisech – ať už v deaktivovaném, nebo stále aktivním stavu – setrvávat v krajině i přes změny jazykové politiky.

3.6.4. Setrvačnost a projekce v jazykové krajině

Podle Vološinova (1986a [1929]) je slovo ze znaků sociálně nejprizpůsobivější a nejjemněji reaguje na společenskou změnu. Slovo v krajině má však na rozdíl od mluvené komunikace tuto vlastnost oslabenou – příčinou je především jeho materiální ztvárnění. Zatímco se řeč nese na efemérních akustických vlnách, jazyk v krajině je fixován na víceméně pevných materiálech víceméně stálými prostředky odolávajícími času. Jejich obměna nebo odstranění je pak náročnější na čas a materiální i lidské zdroje. Je to vidět především na vrstvení nových nápisů při zachování starých jako ve výše uvedených případech názvu ulice Něscerava a orientačního nápisu v podchodu. Jazyky a komunikační normy, které se v jazykové krajině uplatnily v době vzniku nápisu, mají tedy díky materializaci setrvačnost. Co do míry materializace se různé nápisy samozřejmě liší. To, že se běloruština objevuje na rámcové, materiálnější části nápisů a souznaků, jí propůjčuje větší setrvačnost. Kavalčyk (2009) ve své zprávě o jazycích na nápisech na hlavní minské třídě zmiňuje, že běloruština zůstává v názvech komerčních objektů i po několikeré změně majitele. To může být ze strany majitelů záměrné, ale jak ve své studii o autorství nápisů v krajině ukázal Malinowski (2009), majitelé nebo personál objektu s nápisem si ani nemusejí být vědomi, jak nápis, který mají instalovaný na průčelí budovy, vypadá, zvláště když byl na budově už delší dobu.

Kromě materializace přispívá k setrvačnosti jazyků v krajině i ritualizace produkce nápisu. Jazykový posun a zachycení nových norem, které se uplatňují v ostatních modech komunikace, je tak v jazykové krajině pomalejší. Jednu z nejvyšších hodnot setrvačnosti má například jazyk na náhrobcích, na kterých se kromě ruštiny, zřídka běloruštiny, objevuje i polština, jak ukazuje obrázek 3.26. Ritualizaci zde prozrazují i krátké a opakující se formule jako „Pokój jej duszy“ nebo „Tu spoczywa...“. Ve formě krátkých opakujících se rituálních formulí se běloruština poměrně často objevuje také na jiných žánrech nápisů. K takovým formulím patří zejména „Srdečně zveme“ („Сардэчна запрашаем“), například na průčelí jedné minské tržnice (viz obrázek 3.27), nebo „Všechno nejlepší“ („Са святам“), jak jsme už viděli na billboardu v obrázku 3.15, ačkoliv ostatní text souznaku může být jinak v ruštině.

Dále co do setrvačnosti následují dopravní značky nebo názvy ulic, které tvoří rozsáhlý centrálně řízený a standardizovaný systém pokrývající velké území, v terminologii Nebeského (1989, 1993) jde o souznak znaků, které na obecnější úrovni spojuje stejný autorský záměr. Změna jazyka (ale i jiných vlastností) takto rozsáhlého souznaku vyžaduje nemálo lidských a materiálních zdrojů, pokud by nemělo dojít k jazykové heterogenizaci žánru. Můžeme si uvést příklad z drybinského okresu ve

východní části země, kde v roce 2009 okresní výkonný výbor instaloval – patrně na okresních, nikoliv republikových silnicích – nové ruskojazyčné dopravní značky. Z diskusního příspěvku na jedné webové stránce se dovídáme, že autor či autorka příspěvku „napsali žádost na drybinský okresní výbor, aby nám vysvětlili, proč nové dopravní značky instalují v ruštině“³⁰ (příspěvek pod článkem Kavalčyk, 2009). Na orientaci na zachování jazykové homogenosti dopravního značení ukazuje dopis jednoho z představitelů občanského hnutí „Za svobodu“, který „upozornil místní správu na to, že ve všech sousedních okresech jsou názvy obcí na nápisech provedeny v běloruštině. Na jejich pozadí drybinský region kontrastuje“³¹ (Zaranok, 2009). Podle této novinové zprávy předseda místní vlády slíbil, že „při výměně informačních značek, které přestaly být vhodné, budou mít nové značky nápis v běloruštině“³² (Zaranok, 2009). Zda k tomu dojde, je další otázka; v každém případě ale vidíme, jak někteří občané reagují na odchylky od svých očekávání ohledně jazykové krajiny a snaží se zachovat jazyk v tomto souznaku komunikací s místní vládou, která tyto argumenty přijímá a reaguje vstřícně. Jazykovému managementu uživatelů jazykové krajiny je věnována následující část kapitoly. Tento případ jsem na tomto místě uvedl, protože takový jazykový management – v datech se ve vztahu k běloruské jazykové krajině objevuje několikrát – je dalším faktorem posilujícím setrvačnost běloruštiny v krajině.

Uvedl jsem tři faktory setrvačnosti jazyka v krajině – materializaci, ritualizaci lidského jednání a konzervativní jazykový management – které zpomalují jazykový posun, k němuž došlo v jiných modech komunikace. Pavlenko (2010) však poukazuje ještě na obrácený poměr, kdy jazykový posun proběhl v jazykové krajině, ale v jiných komunikačních modech ještě neproběhl. Jazyková krajina díky své materializaci, tedy i nákladnosti produkce, vyžaduje plánování dopředu, jistou projekci ideální nebo jazykovou politikou anticipované situace. Ve své studii o jazykové krajině a státní ideologii (Sloboda, 2009a) jsem toto nazval budoucnostní orientací jazykové krajiny. Ta může potenciální ustálení nových komunikačních norem předbíhat. Jazyková krajina se tak pro svou setrvačnost a zároveň projekci ideálu nebo budoucnosti stává výborným objektem výzkumu měnících se jazyků, komunikačních norem, jejich kolizí a řešení těchto kolizí.

³⁰ „Напісалі ў Дрыбінскі райвыканкам заяву, каб патлумачылі, чаму дарожныя ўказальнікі новыя ўсталёўваюць на рускай мове.“

³¹ „Звярнуў увагу мясцовай адміністрацыі на тое, што ўва ўсіх суседніх раёнах назвы населеных пунктаў на шыльдах выкананы па-беларуску. На іх фоне Дрыбіншчына кантрастуе.“

³² „Пры замене інфармацыйных знакаў, якія прыйшлі ў нягоднасць, новыя знакі будуць мець надпіс на беларускай мове.“

3.6.5. Management jazykové krajiny

V předchozí části jsem mluvil o jazykovém posunu v běloruské krajině obecně. V této části se podíváme blíže, jak k jazykovým posunům dochází nebo může docházet výsledkem lidského jednání. Scollon a Scollonová (2003) se zaměřovali na situované sémiotické zdroje, které sociální aktéři používají pro své jednání. Pokud jde o utváření jazykové krajiny, autoři se věnovali diskurzům, které produkují nápisy v prostoru. Zde se pokusím geosémiotiku doplnit o konceptualizaci toho, jak se diskurzů produkce a interpretace zhostují sociální aktéři a jak tyto diskurzy vzájemně interagují při utváření jazykové krajiny.

Chování sociálních aktérů zaměřené na jazyk v krajině můžeme chápat jako typ jazykového managementu. Neustupný a Jernudd (1987) uvažovali o jazykovém managementu jako o jakémkoliv chování vůči jazyku. To zahrnuje i situované mikrosociální jednání, které je – podobně jako vysoce organizované jazykové plánování – zaměřeno na ovlivnění jazyka či jiných složek komunikace. Autoři ve své teorii jazykového managementu sice nemluví o diskurzech operujících v procesech managementu, ale o zájmech coby „aspiracích na jistý stav věcí, který je pro daný subjekt příznivý“³³ (Neustupný, 2002b). Diskurzy však lze chápat jako prostředky, kterými je možné tyto zájmy reprezentovat a legitimizovat (srov. kapitolu 1).

Některé části teorie jazykové managementu byly vyloženy v kapitole 1. Připomeňme si na tomto místě ještě jednou model procesu jazykového managementu. Z něho vyplývá, že nezbytným předpokladem, aby se jazykový management odehrál, je výskyt odchylky od jazykové, komunikační nebo sociokulturní normy. Také proto může být tento model jazykového managementu vhodný, když se zabýváme kolizemi komunikačních norem, jako je norma volby jazyka na nápisech v krajině. Propojenost komunikačních norem s diskurzy je nasnadě, připomeneme-li si legitimizační funkci diskurzů, které lidem říkají, proč je dané jednání přijatelné a očekávatelné a jiné nikoliv (van Leeuwen, 2005, s. 105). Jak bylo už uvedeno v kapitole 1, model procesu jazykového managementu předpokládá tyto fáze:

- 1) *Odchylka*: V komunikaci se objeví odchylka od jazykové, komunikační nebo sociokulturní normy nebo od méně normativního očekávání, které má její účastník v dané situaci.
- 2) *Povšimnutí*: Tato odchylka může být povšimnuta.
- 3) *Hodnocení*: Povšimnutá odchylka může být hodnocena.
- 4) *Úprava*: Na základě hodnocení může být vytvořena představa, návrh, plán nebo design úpravy jazyka či jiné složky komunikace.
- 5) *Implementace*: Úprava může být realizována.

³³ „Aspirations for a certain state of affairs that is favourable to the subject.“

Takové procesy můžou skončit ve kterékoliv své fázi. Při aplikaci tohoto modelu je tak výhodou, že výzkumník či výzkumnice sleduje i ty procesy, které zůstaly neimplementovány a možná nedosáhly viditelného výsledku. Takové procesy ale nemusejí být nevýznamné pro pochopení poměrů ve zkoumané společnosti.

Budeme se nyní ve stručnosti zabývat dvěma případy managementu jazykové krajiny, které nám řeknou více o jazykovém posunu v krajině Běloruska. První případ se týká situace, kdy se v roce 2003 začaly objevovat billboardy s reklamou na mobilní telefony firmy Samsung jako na obrázku 3.28 v příloze. Na něm vidíme nalevo od běloruskojazyčné reklamy této firmy část billboardu s reklamou v ruštině, jak to bylo do té doby obvyklé. Po Samsungu se však začala běloruština objevovat i na reklamách dalších nadnárodních (a pak některých běloruských) firem: Panasonic, Indesit, Renault, Adidas a další. Na internetu i v tisku (a zřejmě i v běžné konverzaci) se nato začaly vyskytovat diskuse, které ukazují, že si mnozí lidé povšimli užití běloruštiny jako odchylky od dotavadní normy, resp. očekávání ohledně volby jazyka komerčních reklam. Za zmínku stojí, že užívání běloruštiny na billboardech se *sociální* reklamou na Bělorusko jako odchylka komentováno nebylo, což svědčí o tom, že běloruština na takových reklamách, které jsou součástí patriotického diskurzu, funguje symbolicky vlastně podobně jako národní barvy. Za zmínku stojí také skutečnost, že normu volby jazyka na komerčních reklamách porušily jako první velké zahraniční, nikoliv domácí firmy. Příznivci běloruštiny hodnotili tuto odchylku pozitivně jako rozšiřování a podporu běloruštiny. V komentáři pod článkem ANT (2007) autorka dokonce uvedla, že koupila výrobek firmy Samsung právě proto, že má reklamu v běloruštině, ačkoliv vyjádřila i vědomí, že ze strany firmy je za běloruštinou jiná motivace než přízeň běloruštině. Rekonstrukce managementového procesu zadavatelů reklamy ukazuje, že užití běloruštiny mělo skutečně jinou motivaci než podpořit jazyk. V interview pro noviny *Komsomolskaja pravda v Belorussiji*, které se zajímaly, proč se objevují reklamy v běloruštině, představitelka firmy Samsung uvedla, že standardní běloruštinou píše jen elita – „inteligentní a vzdělaní lidé“ –, že je to elitní jazyk a mobilní telefony firmy jsou také elitním zbožím. Představitel firmy Panasonic zas uvedl, že použití běloruštiny podtrhuje pevnou pozici této nadnárodní firmy v Bělorusku a také, že „reklama v běloruštině bije do očí, a tak se ukládá do paměti“³⁴ (Loboděnko, 2005). Zdůvodnění představitelů obou firem poukazuje na sepětí jazykového managementu s oběma „vyššími“ úrovněmi, které rozlišuje Neustupný (2002a) (viz i kapitola 1): zatímco představitelka Samsungu zmínila motivaci z oblasti socioekonomického managementu (prodej elitního zboží), představitel Panasonicu uvedl motivaci také z oblasti komunikačního managementu (přitáhnout pozornost volbou jazyka). Především druhé zdůvodnění, které se pak objevuje ve vyjádřeních řady dalších profesionálů z

³⁴ „Реклама на белорусском бросается в глаза и, следовательно, запоминается.“

oblasti reklamy a PR publikovaných v běloruském tisku a online, ukazuje, že zájmem zadavatelů reklamy bylo porušit komunikační normu volby jazyka, aby přitáhli pozornost. Jazykový posun k běloruštině v této oblasti je tedy do velké míry závislý na této okolnosti. Lze očekávat, že pokud by podíl běloruštiny v reklamách dosáhl úrovně, kdy by už reklamními experty nebyl vnímán jako porušování komunikační normy, mohli by ji přestat používat. Tedy z hlediska otázky, jestli je zde prostor pro zvrácení celospolečenského jazykového posunu zpět od ruštiny k běloruštině, se zdá, že snahy o zvýšení užívání běloruštiny v reklamě nemusejí být efektivně vynaloženou energií. Je tu však ještě jedna stránka věci – percepce řady čtenářů reklamy šla za očekávání zadavatelů, když představovala pozitivní odezvu na jejich komunikační management vnímaný na sociokulturní rovině jako podpora běloruštiny. Analýza toho, jaké konsekvence měla reklama v běloruštině pro postoje k ní a případně i pro její užívání však už přesahuje rámec této studie. Pokud jde o podporu běloruštiny, vhodným krokem by mohlo být využít jinou motivaci zadavatelů reklam než porušit komunikační normu, např. symbolizovat sepětí firmy s Běloruskem, a přesvědčovat firmy, aby používaly běloruské nápisy i mimo reklamu, například na zboží nebo ve službách, s poukazem na pozitivní ohlas, který mělo jejich používání běloruštiny u zákazníků.

Druhý příklad jazykového managementu jazykové krajiny se netýká přímo odchylek od volby jazyka, ale odchylek od norem standardní běloruštiny. Backhaus (2007) řadí tento typ odchylek k „idiosynkraziím“, zvláštnostem textu, které mohou lidé chápat jako chyby, kuriozity, hlouposti a si které často sdělují mezi sebou. Pokud jde o odchylky od norem standardní běloruštiny v běloruské krajině, sám jsem si povšiml kombinace grafémů „TE“ ve slově „МАПШПУТЕ“ v jinak běloruském textu na nápisu s označením zastávky a jízdním řádem městského autobusu v Minsku; nápis jsem si proto vyfotografoval – viz obrázek 3.12. Kombinace grafémů „TE“ se v běloruštině nevyskytuje, protože v tomto jazyce na konci slova „маршрут“ („trasa“) hláska [t] v nominativu alternuje v lokativu s afrikátou [tʂ], která se zaznamenává písmenem „ц“. Slovo by tedy nemělo být zapsáno jako „МАПШПУТЕ“, ale jako „МАПШПУЦЕ“. Při prohledávání internetu jsem zjistil, že tato odchylka od normy není zdaleka ojedinělá. Řada uživatelů běloruské jazykové krajiny uváděla podobné idiosynkrazie. Přitáhly pozornost i hlavní běloruské televizní společnosti BT, která v roce 2010 vyrobila a zveřejnila video reportáž „Bez chyb se to neobešlo“ (BT, 2010). Reportér a interviewované osoby v ní upozorňují na řadu odchylek od normy standardní běloruštiny na nápisech ve městech i ve zvukových oznámeních v hromadné dopravě. Pro porozumění běloruské jazykové situaci je důležité si povšimnout, že nic podobného nevzniklo v souvislosti s ruštinou, ale pouze s běloruštinou, a zadruhé, že mnohými lidmi uváděné idiosynkrazie v běloruských nápisech jsou v drtivé většině transfery z ruštiny. Nelze to interpretovat tak, že by Bělorusové byli vůči odchylkám od normy

ruštiny tolerantnější než u běloruštiny. Země má dlouholetou tradici výchovy v jazykové kultuře, která v této bilingvní zemi, v níž je míšení obou jazyků poměrně rozšířené (srov. tabulku 2.1 výše), udělovala velkou pozornost dodržování norem ruštiny a běloruštiny v obou směrech. Naciolekty, tj. neruské variety ruštiny se na úrovni oficiální lingvistické teorie a praxe Sovětského svazu netolerovaly a byly objektem korektivního managementu (srov. Pavlenko, 2008, a tam uvedenou literaturu). Početnost odchylek od norem běloruštiny ve srovnání s ruštinou v jazykové krajině svědčí o masové atrici jazykové kompetence v běloruštině, související s celospolečenským jazykovým posunem v ostatních modech komunikace v Bělorusku.

Z hlediska jazykového managementu je možná ještě zajímavější založení internetové diskusní stránky „Běloruská toponyma v Minsku“ (nadepsané v ruštině: „Белорусские топонимы в Минске“) na stránkách minského městského výkonného výboru (<http://minsk.gov.by>). Tiskové centrum výkonného výboru na ní prozrazuje, že spíše než z vlastní iniciativy veřejného orgánu byla stránka zřízena na základě četných žádostí občanů:

„Na základě opakovaných žádostí návštěvníků stránek začínáme shromažďovat nesprávně napsaná a nesprávně přeložená toponyma (názvy ulic a zastávek, parků a úřadů) města Minsku s cílem jejich následného uvedení do náležité podoby“³⁵ (<http://minsk.gov.by/en/rebuke/15/1/>).

Tato internetová diskuse trvala od roku 2004 do roku 2007 a měla řadu účastníků. Účastníci v ní formulují a provádějí především první fáze jazykového managementu (povšimnutí odchylek, někdy i hodnocení a návrhy úpravy s doprovodnou argumentací). Ze strany místní vlády otevření stránky znamená zapojení širší sociální sítě do managementového procesu a je zajímavé, že výkonný výbor zapojil osoby, které s ním nejsou v nějakém zaměstnaneckém vztahu (k tomuto aspektu se ještě vrátíme). Přesto je na stránce vidět poměrně málo reakcí městských úřadů na návrhy občanů. Uvedme si pro ilustraci jeden z nich:

„17.11.2004 07:17 Hanna,

Pokud jde o chyby v běloruských nápisech.

Ulice Zmitroka Bjaduljy a Berascjanskou spojuje nevelká ulička. No a na domě v Bjaduljově, č. 3, ze strany této uličky je tabulka: „ulice Mareuskaja [Мареўская]“. Přitom v běloruštině je *r* tvrdé. Tedy je to Marjeuskaja [Мар'еўская]? [...]

³⁵ „По неоднократным просьбам посетителей сайта начинаем собирать неверно написанные и неправильно переведенные топонимы (названия улиц и остановок, скверов и учреждений) города Минска с целью последующего приведения их (топонимов) в надлежащий вид.“

Správa Partyzánského obvodu m. Minsku

Vážená Hanno! Váš podnět na stránkách ohledně chyb v názvě ulice Marjeuskaja byl posouzen a chyby opraveny. S úctou správa Partyzánského obvodu³⁶ (<http://minsk.gov.by/en/rebuke/15/1/>).

Hanna tady komunikuje své povšimnutí si odchylky od normy, příslušnou normu formuluje a navrhuje úpravu. Pokud jde o uvedenou normu – „v běloruštině je *r* tvrdé“ – jde o jazykovou normu, která kontrastuje s ruštinou, kde existuje jak tvrdé, tak i měkké *r*. Jde zde tedy nejen o pouhou odchylku od normy běloruštiny, ale o transfer z ruštiny. Správní orgán úpravu Hanny implementuje, jak je vidět na fotografii, kterou jsem pořídil o dva roky později, v obrázku 3.29. Podobné odezvy úřadů se dočkalo několik málo dalších příspěvků. V jednom případě příslušný úřad dokonce poskytl návštěvníkům fóra sken oficiálního dopisu, ve kterém příslušná společnost mimo jiné zmiňuje, že zodpovědný člen personálu dostal za chybu napomenutí. Někteří návštěvníci stránky si však stěžují, že i po delší době jejich návrhy zůstávají neimplementovány a bez odezvy.

Na obecné úrovni lze příspěvky na webové stránce „Běloruská toponyma v Minsku“ chápat jako formulace individuálních jazykových problémů, které vznikly v konkrétních situacích při čtení nápisů. Kdyby jazykový management prováděný veřejnou správou zohlednil všechny tyto problémy, probíhal by z hlediska teorie jazykového managementu ideálním způsobem (viz Neustupný, 1994, 2002a, také kapitola 4). Případ této webové stránky také ukazuje prolínání jednoduchého jazykového managementu občanů s organizovanými formami managementu prováděného místní administrativou a podřízenými organizacemi, neboli prolínání postupů bottom-up a top-down při utváření jazykové krajiny, ačkoliv na podobě krajiny samotné to nebývá vidět. Svědčí to o tom, že analýza nápisů na základě jejich dělení na bottom-up a top-down ve výzkumu jazykové krajiny není jednoduchou záležitostí. Je nejen obtížné takto klasifikovat každý nápis, ale i u jejich podoby není jednoznačné, zda je výsledkem představ pocházejících „seshora“ nebo „zezdola“ společensko-politické hierarchie.

³⁶ 17.11.2004 07:17 Ганна,

Наконт ляпаў у беларускіх надпісах.

Вуліцы Змітрака Бядулі і Берасцяцкую злучае невялічкая вулачка, можна сказаць, завулак. Дык вось, на доме па Бядулі, № 3, з таго боку, дзе адходзіць гэты завулак, ёсць шыльда: 'вуліца Мар'еўская'. Гэта пры тым, што ў беларускай мове р зацвярдзелае. Відаць, гэта Мар'еўская? [...]

Адміністрацыя Партызанскага раёна г.Мінска

Паважаная Ганна! Ваш зварот на сайт,наконт памылак у назве вуліцы Мар`еуская разгледжаны, памылкі выпраўлены. З павагаю адміністрацыя Партызанскага раёна.

3.6.6. Implementace a kolektivní jednání

Nyní se vraťme k otázce kooperace mezi jazykovým managementem občanů a správních orgánů či veřejných organizací. Bělorusko má autoritářský režim vlády, proto bychom si mohli položit otázku, proč v případě „Běloruských toponym v Minsku“ orgány veřejné správy takového státu vyhovují občanům. Nejdříve si řekněme, že tento případ ukazuje, že v implementaci jazykového managementu nehraje roli jen moc coby schopnost prosadit svůj zájem, ale i veřejná autorita tuto moc uplatňovat. Realizace opravy nápisu s názvem ulice Marjeuskaja na obrázku 3.29, tj. ručně (místo výměny nebo strojového potisku tabule), tedy jednoduchým způsobem bez velkých nákladů, dobře ilustruje, že takto by jazykovou odchylku mohl opravit i obyčejný občan nebo občanka. Obracení se občanů na orgány veřejné správy však znamená, že jim občané zároveň dávají autorizaci k implementaci takových úprav a sami na ni neaspírají. Vyhovování občanům ze strany veřejné moci je tak zároveň viditelnou performancí a stvrzováním této autority.

Další důležitou okolností je, že přestože je stát autoritářský, v zemi existuje v kombinaci s diskurzem vyslyšení přání lidu, tj. populismem (viz Bulhakau, 2003; Goujon, 1999; Ioffe, 2008; dále i kapitola 4). Ačkoliv motivace vyhovění občanům by měla být prokázána empiricky v konkrétním případě, je důležitou skutečností, že municipální značení v Minsku upravuje předpis *O pojmenovávání a přejmenovávání tříd, ulic, náměstí a jiných součástí města Minsku*, podle kterého mezi hlavní úkoly příslušné obecní komise patří „široké veřejné informování a aktivní účast občanů při posuzování toponymických otázek“,³⁷ a to na základě článku 15 Zákona o správním řádu (č. 154-3 z 5. 5. 1998) (Minská městská rada poslanců, 2008).

Veřejná správa Běloruska však ne vždy občanům vyhoví, pokud jde o podporu běloruštiny (o oblasti vzdělávání viz kapitolu 4). Jedno z kritérií práce toponymické komise – „odpovídat všem pravidlům tvarosloví a slovtvorby běloruského jazyka“³⁸ (Minská městská rada poslanců, 2008) – se však shoduje se základními normativními představami, které aplikují na jazykovou krajinu Minsku také občané jako Hanna v uvedeném příkladu. Je to právě určitý typ sdílených představ, tzv. policy core beliefs, které jsou podle Advocacy Coalition Framework, jedné z teorií politické změny, základem formování širokých koalic aktérů prosazujících určitou politiku koordinovaným způsobem (viz Sabatier – Weible, 2007). Podobně ve své koncepci diskurzních koalic Hajer (1993) uvádí podobně, že koalice politických aktérů jsou stmelovány sdílenými diskurzy, míra jejichž (ne)institucionalizace ovlivňuje úspěšnost implementace. Shoda na normách standardní běloruštiny pro veřejné nápisy a na tom, že občané se k toponymům na nápisích mají vyjadřovat, přispívá k akceptaci

³⁷ „Шырокая галаснасць і актыўны ўдзел грамадзян у абмеркаванні тапанімічных пытанняў.“

³⁸ „Падпарадкоўвацца ўсім правілам словазмянення і словаўтварэння беларускай мовы.“

jazykového managementu občanů správními orgány a veřejnými organizacemi. Zůstává otázkou, co by se stalo, kdyby ta část národně uvědomělých, kteří preferují neoficiální, klasický pravopis, veřejně aspirovali na jeho užití na veřejných nápisech. Takovou aspiraci jsem však nezaznamenal.

V případě reklam v běloruštině jsme viděli, že diskurzy motivující užití běloruštiny byly u zadavatelů reklam (firem) a jejich příjemců (občanů) zčásti různé. Sdíleným diskurzem byl ovšem diskurz národa, v němž běloruština symbolizuje běloruskost jevu, ke kterému se vztahuje (zde etablovanost firmy v Bělorusku). Na základě tohoto diskurzu, méně už ostatních, by bylo možné založit jazykový management s většími šancemi na rozšíření běloruštiny v komerční reklamě a snad i komerční sféře obecněji.

Identifikace a analýza toho, kdo užívá které diskurzy a má jaké představy motivující volbu určitého jazyka, se tak jeví jako klíčové pro zjištění potenciálu ke kolektivnímu jednání ve prospěch nebo neprospěch jazyka. Analýza organizovaného i jednoduchého jazykového managementu zde pomáhá tím, že na základě viditelných reakcí na odchylky od (už méně viditelných) norem, které jsou součástí diskurzů produkce, tyto normy exponuje. Jinými slovy, na základě reakcí na odchylky zjistíme, které normy či představy obecně jsou ve hře. Zahrnuje to navíc jak jazykově-managementové akty, které dosáhly fáze implementace, tak i ty, které z nějakých důvodů zůstaly nerealizovány.

3.7. Závěr

V této kapitole jsme se zajímali o geosémiotiku běloruštiny a ruštiny v jazykové krajině, konkrétně o to, jak jsou nápisy obsahující běloruštinu ztvárněny, kde jsou umístěny a do kterých diskurzů jsou zapojeny. Specifikem jazykové krajiny je, že jazyky a vůbec diskurzy v ní mají setrvačnost kvůli vysoké míře materializace nápisů. Změna použitého jazyka je tedy tímto omezena, takže se podoba jazykové krajiny stává objektem jazykového managementu, když se normy jiných modů komunikace mění rychleji. Je však otázka, do jaké míry jsou komunikační normy jazykové krajiny propojeny s normami uplatňovanými v jiných modech komunikace. Tato otázka však už přesahuje rámec této studie a může být podnětem k dalšímu výzkumu.

Z dosavadních studií jazykové krajiny Běloruska vyplývá, že běloruština se v ní vyksytuje v menší míře než ruština. Místo nového počítání výskytů jazyků se tato studie zaměřila na geosémiotické vlastnosti užívání jazyků a na jejich výskyt spíše podle žánrů a podle diskurzů, které je utvářejí. Zjistili jsme, že pokud jde o vizuální sémiotiku a sémiotiku místa, běloruština se často objevuje ve vizuálně prominentnější a materiálnější části nápisů nebo souznaků, která krajinné objekty pojmenovává a lidem dává základní prostorovou orientaci. Tuto kompoziční část jsem nazval „rámec“. Ruština se u takových nápisů vyskytuje ve „výplňové“, tj. vnitřní, informativnější, méně

materializované a obměňovatelnější části. U některých žánrů se někdy běloruština objevuje i v této části nápisů, které ale mají i běloruskojazyčný rámeček, tj. jsou to nápisy monolingvní. Analýzou obsahu a sémiotiky nápisů/souznaků, v nichž se běloruština vyskytuje, jsme zjistili, že se jedná o několik žánrů, které z velké části spojuje jeden nebo dva z diskurzů národa – nacionalistický nebo etnografický – a které pocházejí z různých časových období, typicky z doby politiky bělorusizace v první polovině 90. let dvacátého století. Užití běloruštiny tak symbolizuje národ nebo indikuje přítomnost objektů běloruské kultury, národních svátků nebo institucí. Umístění běloruštiny v „preferované pozici“ vlevo nebo nahoře v některých bilingvních nápisech proto neznamena obecnou kódovou preferenci pro běloruštinu ve společnosti, ale spíše významnost daného objektu z hlediska národa nebo státu.

Tato národně symbolická užití běloruštiny mi připomínají na první pohled zvláštní situaci, kterou jsem zažil při výzkumu bělorusko-ruského pohraničí v mezinárodní skupině mladých výzkumníků. Jeden výzkumník z Ruska si postěžoval výzkumnici z Běloruska, že s ním ona mluví bělorusky, přestože on je Rus a přestože ona sama mluví se svými běloruskými kolegy rusky. Domnívám se, že komunikační představa, kterou uplatnila běloruská výzkumnice, je shodná s tou, která byla uplatněna při instalaci informačních a orientačních nápisů na hlavním železničním nádraží v Minsku pouze v běloruštině (viz obrázek 3.30). Jsou pouze v běloruštině i přesto, že toto místo užívají nejen Bělorusové, ale i cestovatelé ze zahraničí, u kterých lze předpokládat spíše znalost ruštiny, angličtiny nebo jiného jazyka než znalost běloruštiny, a jsou tam navíc přesto, že v samém městě převládá v ruština. Jinými slovy, vnitřek hlavního města Běloruska komunikuje převážně rusky, ale skrze nádraží navenek komunikuje bělorusky, podobně jako běloruská výzkumnice komunikovala s Rusem bělorusky a s běloruskými kolegy rusky. Domnívám se však, že nejde o nic zvláštního. Běloruština se koneckonců užívá v rámcové části nápisů a souznaků, a pokud souznak chápeme obecněji, lze i nádraží coby vstup/hranici města chápat jako rámcovou část města. Možná i na tabulkách u vstupu do běloruských velvyslanectví v zahraničí, kde se vyskytuje jen běloruština a jazyk(y) příslušné země (viz obrázek 3.31), plní běloruština tutéž funkci a rámcuje Bělorusko jako stát. Příznačná je tabulka na velvyslanectví v Belgii, kde je nápis jak ve vlámštině, tak francouzštině, ale pouze v běloruštině, ačkoliv ruština je také státním jazykem Běloruska. To vypovídá hodně o charakteru běloruského bilingvizmu v porovnání s belgickým. Běloruská jazyková krajina není místem, kde by dvě jazyková společenství soutěžila o viditelnost, jak jazykovou krajinu popisovali Landry a Bourhis (1997) na základě reálií Belgie a Kanady. Běloruština a ruština fungují v jazykové krajině spíše jako dva komplementární registry jednoho komunikačního kódu. Je ovšem otázkou, zda by nedošlo ke změně, kdyby se

nacionalistická opozice měla možnost projevovat veřejně více, než je tomu dosud pod autoritářskou vládou.

Zmínil jsem, že rámeček nápisů a souznaků nacházejících se v běloruské jazykové krajině pojmenovává, identifikuje, prohlašuje místo za vlastní, dává základní prostorovou orientaci uživatelům krajiny, jak mají interpretovat a užívat místo, kam vstupují. Oproti tomu je zde výplň, která oznamuje, komunikuje, specifikuje, pulzuje. Užívání běloruštiny takovým způsobem v rámcové části nápisů a souznaků z ní tak dělá především symbol či artefakt, který není třeba užívat každodenně – tak jako se státní vlajka vyvěšuje a nenosí se každodenně jako oděv. Typ rámečku, který nacházíme v Bělorusku, tak vlastně v sobě spojuje vizuálně sémiotický pojem rámečku u van Leeuwena (2005) a interpretační pojem rámečku u Goffmana (1974).

Běloruština v jazykové krajině viditelná je, ale její specializace – „rámcový“ způsob, jakým se užívá – podle mého názoru znamená, že tato její viditelnost nemá podstatný vliv na její vitalitu, a to ani s ohledem na to, že ji užívají na nápisích státní orgány. V jednom výzkumu percipované etnickojazykové vitality pozice běloruštiny ve státních orgánech získala na škále 1–5, kde 1 znamená velmi nízkou 5 velmi vysokou pozici, pouze hodnotu 1,86 (Zaprudski – Ažňuk – Laužal, 2001). „Rámcové“ užívání běloruštiny, jakkoliv by bylo rozsáhlé, nemusí ani zvyšovat motivaci tento jazyk užívat v běžné sdělné komunikaci, která v jazykové krajině probíhá ve výplňových částech nápisů a souznaků. Výjimkou však podle mého názoru mohou být vykročení z této funkční specializace, jak jsme viděli v případě reakcí na běloruštinu na reklamních billboardech. Teorie jazykového managementu se zaměřuje na reakce členů společnosti na tato vykročení a může tak být metodou, jak najít způsoby, kterými by se běloruština mohla stát širě užívaným prostředkem komunikace. Možnost implementace však předpokládá moc implementovat a také moc uplatňovat normy komunikace, vyjadřovat hodnocení a navrhopvat úpravy. Úspěšná implementace pak předpokládá ještě shodu s autorizovanými subjekty implementace, které touto mocí disponují, na představách stojících v jádru jazykových politik nebo, v případě neshody, vyžaduje jistou přesvědčovací práci, pokud možno s využitím sdílených diskurzů.

4 Jazykové problémy

4.1. Úvod

V předchozí kapitole jsme viděli snahy občanů opravit odchylky od norem standardní běloruštiny na nápisech na veřejných místech komunikací s místní vládou na jejích internetových stránkách. V této kapitole se budeme podrobněji věnovat podobným interakcím mezi občany a organizacemi zaměřeným na management jazyka nebo dalších složek komunikace. Zaměříme se přitom na oblast jazykového vzdělávání ve školství, které je v Bělorusku podobně jako v řadě jiných zemí jedním z hlavních systémů jazykového managementu společnosti. Školství má navíc za cíl jeden ze tří hlavních objektů jazykového plánování, jak je ve své klasické práci rozlišil Cooper (1989), totiž osvojování jazyka (acquisition planning). Následující část představuje teoretický rámec, který specifikuje formulace uvedené v kapitole 1 a uvádí pojem jazykového problému založeného na modelu jazykového managementu Jernudda a Neustupného (1987). Další části kapitoly se věnují interakci mezi jednoduchým a organizovaným managementem, mezi mikrosociální a makrosociální rovinou, s využitím konceptu jazykověmanagementového cyklu (viz Nekvapil, 2009).

4.2. Teoretický rámec (specifikace) a materiál

Teorie jazykového managementu přes svou obecnější koncepci vznikala jako teorie řešení jazykových problémů (Neustupný, 2002a, s. 433). Pojetí jazykového problému se v ní odvozuje od procesu jazykového managementu, jehož model jsme si uvedli v kapitole 1. Připomeňme si na tomto místě, že jazykový management je proces situovaný v konkrétních interakcích. Jeho předpokladem je výskyt odchylky od norem, resp. méně normativních očekávání, které má nějaký účastník interakce v daném okamžiku (fáze 1 procesu). Pak mohou podle modelu jazykového managementu následovat tyto fáze: 2) odchylka od normy nebo očekávání je povšimnuta, 3) odchylka je hodnocena, 4) na základě hodnocení je zvolen návrh úpravy jazyka nebo jiných složek komunikace a 5) úprava je realizována.

Pojem jazykového problému se v teorii jazykového managementu odvozuje od negativního hodnocení odchylky (fáze 3). Takové odchylky Jernudd a Neustupný

nazývají „neadekvátnostmi“ („inadequacies“).³⁹ Neadekvátnosti můžeme chápat jako individuální jazykové problémy, které mohou přerůst ve vlastní jazykové problémy (společenské), pokud sociální aktéři tato negativní hodnocení z nějakých důvodů nemohou rychle nebo snadno překonávat. Jernudd (2000b) tak definuje jazykový problém jako:

„systematické nebo příliš početné odchylky od očekávané produkované řeči, že interakční úpravové rutinní praktiky nemůžou překonat negativní hodnocení těchto odchylek“⁴⁰ (s. 12).

Takové pojetí jazykového problému má tu výhodu, že vychází z perspektivy a komunikačních praktik samých účastníků jazykového managementu a je situovatelné v konkrétní sociální praxi, spíše než by se rozhodovalo, co je a co není problém post hoc jen na základě hlediska a zájmů nezúčastněných expertů. Pokud tedy mluvíme o jazykových problémech, záleží na tom, kdo něco jako problém zažívá a proč.

Při řešení jazykových problémů teorie jazykového managementu klade důraz na to, že jazykové problémy musejí být lokalizovány v interakci a v rámci kompetentních organizací pak řešeny v sepětí s touto mikrosociální rovinou. Jak to formuluje Neustupný (2002a):

„Z jednotlivých interakčních aktů [jazykového managementu] se managementové procesy skládají v organizované akce, v nichž se projevuje teorie a ideologie, vytvářejí se rozsáhlé sítě a probíhají složité procesy. Zde už nemusí být spojení s konkrétními interakčními akty zřetelné. Teorie jazykového managementu však požaduje, aby toto spojení bylo co nejsilnější. Jinými slovy, jazykový management se prostě musí odpoutat od situace, kdy lingvisté či jiný personál určovali na základě velmi omezené zkušenosti, co je, či není problém. Ukázkou nejsložitějších systémů organizovaného managementu je vyučování jazyků nebo jazyková politika“ (s. 435).

Vztah mezi jednoduchými jazykověmanagementovými procesy, které probíhají v konkrétních interakcích, a organizovaným managementem může mít podobu tzv. jazykověmanagementového cyklu (Nekvapil, 2009). Tento koncept vychází z Neustupného (1994) představy organizovaného řešení jazykových problémů:

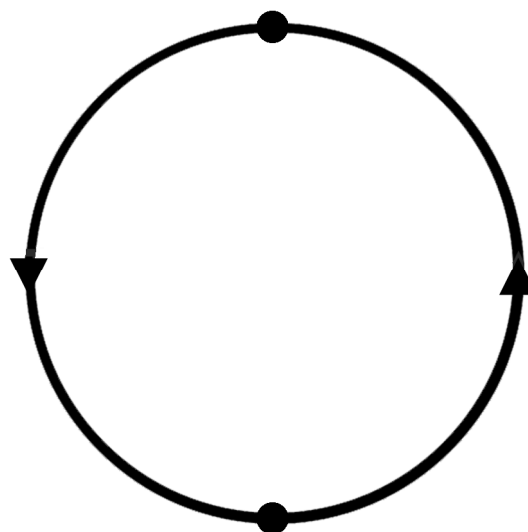
„Tvrdím, že jakýkoliv akt jazykového plánování by měl začít zvážením jazykových problémů, jaké se objevují v diskurzu, a plánovací proces by neměl být považován za dokončený dokud odstranění problémů není realizováno v diskurzu“⁴¹ (s. 50).

³⁹ Pozitivně hodnocené odchylky Neustupný (2003a) pojmenovává jako „gratifikace“.

⁴⁰ „Systematic or too many deviations from expected generated speech such that interactive adjustment routines cannot overcome the negative evaluations of those deviations.“

⁴¹ „I shall claim that any act of language planning should start with the consideration of language problems as they appear in discourse, and the planning process should not be considered complete until the removal of the problems is implemented in discourse.“

MAKROROVINA
organizovaný jazykový management

MIKROROVINA
jednoduchý jazykový management

Obrázek 4.1: Diagram jazykověmanagementového cyklu

Podle Nekvapila (2009), pokud považujeme to, co se odehrává v konkrétních interakcích, za sociální mikrorovinu a všechny další sociální struktury za sociální makrorovinu, jazykověmanagementový cyklus formulovaný Neustupným výše můžeme schematicky reprezentovat jako *mikro* → *makro* → *mikro*, respektive diagramaticky jako na obrázku 4.1. Nekvapil (2009) dále rozlišuje částečné jazykověmanagementové cykly nebo jejich fragmenty, tj. v zásadě absenci cyklu, když se jazykové problémy snaží řešit lidé sami v rámci konkrétních interakcí, kde se tyto problémy vyskytnou, bez obracení se na organizace, nebo naopak personál organizací bez ohledu na problémy, se kterými se lidé potýkají v konkrétních interakcích. Ve zbytku kapitoly se budeme zabývat interakcí mezi jednoduchým a organizovaným jazykovým managementem, na pozadí rámce, který pro užívání a management jazyků poskytuje běloruský právní řád.

Materiál k této studii tvoří především různé typy elektronických a tištěných textů vybraných se zaměřením na makrosociální a na mikrosociální rovinu. Tvoří ji tedy zejména právní předpisy (bohatým zdrojem je oficiální portál www.pravo.by), politické a programové dokumenty orgánů vlády, veřejné správy a nevládních organizací (cca 40 dokumentů), a dále řada novinových článků a několik internetových diskusí (cca 100 textů, resp. webových stránek). Materiál byl vyhledáván podle zmínek v odborné literatuře, na základě doporučení několika běloruských odborníků a členů občanských sdružení, se kterými jsem hovořil, na základě internetového vyhledávání podle témat (zvl. „běloruský jazyk“ a „vzdělávání/škola“) a nakonec sledováním tisku i celostátní televize. Pro zpracování tématu jsem využil i zápisky z terénu. Také tento materiál, podobně jako pro jiné kapitoly práce, byl shromažďován průběžně v letech 2003–2011.

4.3. Jazykové právo a jazykový management obecně⁴²

Bělorusko není na rozdíl od svých sousedů členem Rady Evropy a nepodepsalo jeho Chartu regionálních či menšinových jazyků ani Rámcovou úmluvu pro ochranu práv národnostních menšin.⁴³ Základem běloruského jazykového práva proto zůstávají (vedle lidskoprávních norem) dva články Ústavy Běloruské republiky, která až do novelizace v roce 1996 prohlašovala za státní jazyk pouze běloruštinu. Novelizace zohlednila výsledky květnového referenda 1995 (viz kapitola 2) a zmíněné dva články v současnosti znějí:⁴⁴

Článek 17. Státními jazyky jsou v Běloruské republice běloruský a ruský jazyk.⁴⁵

Článek 50. [...] Každý má právo užívat rodný jazyk, volit jazyk komunikace. Stát zaručuje v souladu se zákonem svobodu volby jazyka výchovy a výuky.⁴⁶

Podrobněji upravuje užívání státních jazyků Zákon o jazycích (č. 187-3 z roku 1998), který v současném znění uvádí, že stát zajišťuje všestranný rozvoj a fungování běloruštiny a ruštiny ve všech sférách společenského života a vytváří nutné podmínky pro všechny občany k učení se běloruštině a ruštině a k jejich dokonalému osvojení (článek 2). Zákon dává občanům právo obracet se na úřady, podniky i občanské organizace v běloruštině, ruštině nebo v jazyce přijatelném pro obě strany; rozhodnutí o podání se má uskutečňovat v běloruštině nebo ruštině (článek 3). Zákon nepředepisuje, aby úřad nebo organizace vyřídily podání v tom jazyce, ve kterém bylo učiněno. Pro tento zákon a související předpisy v současném jejich znění je charakteristické, že ustanovují rovnost obou státních jazyků, ale na druhé straně neregulují jejich vzájemný vztah. Podle Zaprudského (2007) téměř v polovině článků Zákona o jazycích jsou bělorušтина a ruština spojeny spojkou „nebo“ a téměř stejně frekventovaná je kombinace „a (nebo)“ (s. 107n.). Explicitní asymetrie mezi oběma jazyky v současném znění Zákona není.

Ostatní zákony upravují užívání obou jazyků podobně. Za pozornost stojí Zákon o občanství (č. 136-3 z roku 2002), který stanoví, že osoba která zná alespoň jeden (tj. ne nutně oba) státní jazyky se může občanem či občankou Běloruska (článek 14). Na

⁴² Tento oddíl (4.3) do velké míry vychází z té části publikace Giger – Sloboda (2008), na níž má autorský podíl Markus Giger. Text je zde aktualizován a na několika místech upraven.

⁴³ Viz <http://conventions.coe.int/>.

⁴⁴ Znění Ústavy stejně jako dalších zákonů, které jsou zde uvedeny, lze najít na právním portálu <http://www.pravo.by> nebo tištěné v *Národním registru právních předpisů Běloruské republiky (Національний реєстр правових актів Республіки Беларусь)*. Minsk: Национальный центр информации Республики Беларусь).

⁴⁵ Podle novely Zákona o sociální ochraně invalidů (č. 418-3 z roku 2000, čl. 19) má status státního jazyka pro účely interpersonální komunikace, vyučování a poskytování tlumočnických a překladatelských služeb také znakový jazyk.

⁴⁶ Стаття 17. Государственными языками в Республике Беларусь являются белорусский и русский языки.

Стаття 50. [...] Кожен має право користуватися рідною мовою, вибирати мову спілкування. Государство гарантує в відповідності з законом свободу вибору мови виховання і навчання.

druhou stranu soudci a zaměstnanci státních a místních orgánů vlády jsou povinni ovládat oba státní jazyky (Soudní zákoník, 139-3 z roku 2006, článek 91, 94; Zákon o jazycích, článek 4). Jejich jazyková kompetence však není podle mých informací nijak systematicky testována.

Odmítnutí dokumentu napsaného v běloruštině nebo ruštině ze strany úředníků podléhá sankcím (Zákon o jazycích, článek 5). Podobně je trestáno pokutou i veřejné hanění státních nebo jiných národních jazyků, kladení překážek a omezení jejich užívání a šíření nenávisti na základě jazyka (Kodex o správních přestupcích, 194-3 z roku 2003, článek 9.22).

V roce 2010 vstoupil v platnost nový zákon (č. 420-3 z roku 2008), který právně kodifikuje pravopis běloruštiny.⁴⁷ Zde je třeba zmínit, že vedle tzv. akademického neboli oficiálního pravopisu užívala zejména část politické opozice tzv. klasický neboli Taraškevičův pravopis, který má symbolickou hodnotu protilukašenského postoje (v jedné své variantě byl kodifikován jako jazyková příručka – viz Bušljakou a kol., 2005). Státní orgány však právní kodifikaci akademického pravopisu tímto nezdůvodňují (srov. Ministerstvo školství, 2009). Text pravidel se nachází v příloze zákona a má být dodržován každým, včetně cizinců pobývajících na území Běloruska (článek 2).

Přes oficiální rovnost státních jazyků je pro současný jazykový management běloruského státu charakteristická tendence marginalizovat běloruštinu. Tato tendence může být založena jak na jednostranné interpretaci platného práva ve prospěch ruštiny, tak na porušování tohoto práva individuálními úředníky. Není formulována v oficiálních dokumentech, ale svědčí o ní řada konkrétních individuálních případů. Například Smolicz a Radzik (2004) zmiňují, že v září 2001 Ústřední volební komise odmítla přijmout hlasovací lístky napsané v běloruštině; stalo se, že poštovní úředníci odmítli telegram v běloruštině nebo že hotelový personál nepřijal registrační formulář vyplněný v běloruštině; soudci někdy odmítají v běloruštině vést jednání (s. 68). Konkrétní příklad týkající se soudního jednání zmínila čtenářka novin *Naša niva* ve svém dopise, když ve své výpovědi o přikopí působené Rusy v Bělorusku napsala:

„Znásilnili mě morálně [...] u soudu, když soudce vůbec nemohl porozumět, co to je za měsíc, ve kterém jsem se narodila – leden [„студзень“, rusky „январь“]⁴⁸ (Sudzilouskaja, 2000).

Dalším konkrétním případem může být zkušenost mladého Bělorusa, který při přechodu hranice nevyplnil celní prohlášení v ruštině, požadoval formulář v běloruštině a byl pokutován za neuposlechnutí požadavku celního úředníka (Rádio Svoboda, 2007). Existují zprávy o případech podobného chování policie (milice), která odmítá

⁴⁷ <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?start=1&RN=H10800420>

⁴⁸ „Мяне гвалтавалі маральна — у пастарунку, калі распранулі дагала, апісваючы мае рэчы, у судзе, калі судзьдзя ніяк ня мог зразумець, што за месяц такі, у якім я нарадзілася — студзень“.

komunikovat v běloruštině, pro příslušníky může být promluva ve standardní běloruštině důvodem ke kontrole dokumentů a u členů politické opozice a zadržovaných policie zakazuje její užívání (viz např. BelGazeta, 2001; Ioffe, 2003; Luňova, 2007; Smolicz – Radzik, 2004). Řidičské průkazy se automaticky vydávají v ruštině a o řidičský průkaz v běloruštině je třeba požádat, přičemž se objevily případy, kdy běloruský text na průkazu obsahuje odchylky od norem jazyka, které mají částečně příčinu ve zvoleném softwaru používaném úřady (Šestakova, 2011). Zákony se vydávají téměř výhradně v ruštině. Mezi roky 1997 a 2000 bylo přijato jen devět zákonů napsaných v běloruštině z celkových 450, přestože podle někdejšího předsedy Rady republiky by schvalování zákonů v obou jazycích neznamenovalo žádnou dramatickou ekonomickou zátěž (Vajtovič – Ljaškevič, 2001). Státní administrativa omezila na začátku století užívání běloruštiny v médiích – podle odhadu Smatryčanky (2005, s. 56n.) představuje televizní vysílání v běloruštině asi 5–15 % vysílání běloruských televizních kanálů. Podle hodnocení Zaprudského (2000) z konce 90. let je porušováno právo běloruskojazyčné menšiny na přístup informacím v jejím jazyce.

Na druhou stranu stát stále subvencuje literární produkci v běloruštině ve státních nakladatelstvích (Smatryčanka, 2005, s. 59). Někdy jsou přijata opatření na podporu běloruštiny, například rozhodnutí hrodněnské radnice (č. 336 z roku 1999) o publikaci právních norem v běloruštině a ruštině, doporučení Národní banky, aby banky vydávaly klientům bilingvní verze formulářů a dokumentů (Šarova, 2004), nebo rozhodnutí Ústavního soudu (č. II-91 z roku 2003), aby byla zajištěna skutečná rovnost státních jazyků ve službách (Ústavní soud, 2003). Toto rozhodnutí však bylo přijato na základě iniciativy nevládní organizace Společnost běloruského jazyka (2006) a v praxi je navíc jeho realizace minimální. Činnost nevládních organizací, jako je Společnost běloruského jazyka nebo Společnost běloruské školy a další, ve prospěch běloruštiny (obvykle korespondence s úřady a organizacemi, petice a pod.) mají velmi omezený účinek, tak jak státní a místní správa v Bělorusku omezuje vliv už tak nevelmi rozvinutého nevládního sektoru a občanských iniciativ obecně.

V souhrnu nelze říci, že by státní jazyková politika byla rusifikující a marginalizovala běloruštinu otevřeně a jednoznačně. Zároveň však jsou tyto tendence zřetelné a k porušování oficiálně deklarované politiky dochází spíše systematicky než náhodně. Je možné, že v některých situacích státní organizace konají i na úkor ruskojazyčných obyvatel. Například v souvislosti s nápisy ve veřejném prostoru, za které jsou zodpovědné státní a samosprávné orgány, jeden autor internetového blogu nazval situaci, kdy jsou některé žánry těchto nápisů převážně v běloruštině, jako „plíživá bělorusizace“.⁴⁹ Jiný uživatel internetu kritizoval to, že téměř všechny

⁴⁹ <http://shiptenko.livejournal.com/51120.html>

dokumenty Ministerstva školství jsou, podle něj, jen v běloruštině.⁵⁰ Ačkoliv jde o výjimečné projevy a ve druhém případě i o neadekvátní pozorování, obě reakce poukazují na někdy problematické základy běloruské státní jazykové politiky – na *neparalelní* užívání státních jazyků, kdy vznikají jednojazyčné texty jen v ruštině nebo jen v běloruštině, a na předpoklad, že všichni občané rozumí a přijímají oba jazyky. Může to souviset s tím, že běloruské právo nereguluje vzájemný vztah mezi oběma státními jazyky. Právní normy ve své většině ponechávají volbu jazyka na jednotlivých úřadech a úřednících, včetně prezidenta Lukašenka, reprezentanta oficiálně bilingvní země, který však užívá téměř výhradně pouze jeden jazyk – ruštinu.

4.4. Jazykové problémy a jazykový management ve školství

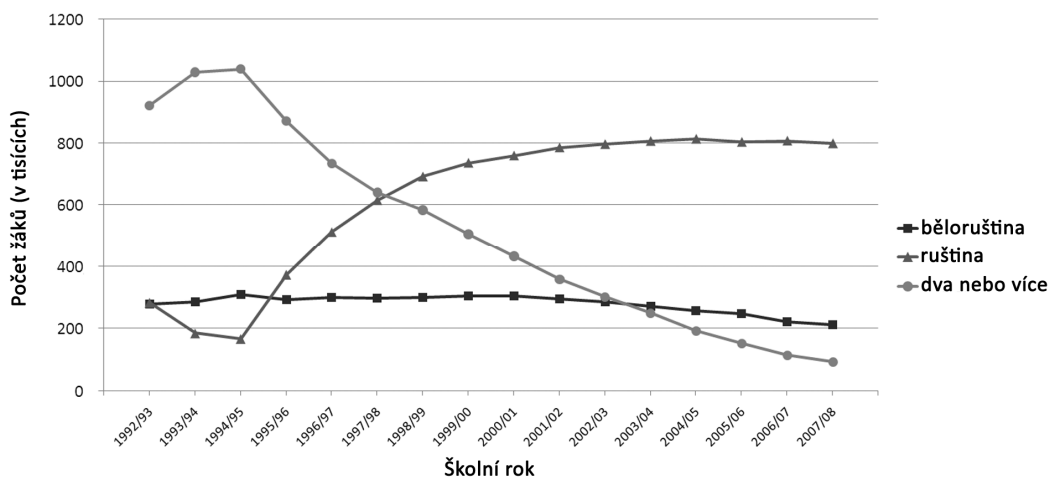
V této části se zaměříme na několik jazykových problémů ve školství, zejména na ty, které se týkají vztahu mezi oběma státními jazyky a které se zdají být z celospolečenského hlediska nejzávažnější. Objevily se pokusy o management jazykových problémů týkajících se jiných jazyků, jako například odmítnutí povolení zřídit polskojazyčnou školu v Navahrudku ze strany místní vlády (*Белорусская деловая газета*, 26. 5. 1999) nebo požadavek vzdělávání v romštině ze strany představitelů Romů (<http://naviny.by>, 19. 12. 2004). Problémům týkajícím se takových jazyků v Bělorusku se v této studii věnovat nebudeme, ačkoliv by stály za pozornost výzkumníků i za větší publicitu, které se jim dostává velmi málo. Předtím než přejdeme k jednotlivým jazykovým problémům týkajícím se běloruštiny a ruštiny ve školství, následující oddíl představuje základní informace o jazycích v běloruském školství.

4.4.1. Jazyky ve školském systému

Běloruský školský systém se skládá ze tří úrovní: tzv. předškolního vzdělávání, středního vzdělávání (které zahrnuje i „základní“ v našem smyslu) a vysokého školství. Rodiče nebo opatrovníci dětí, které začínají navštěvovat předškolní zařízení nebo střední školy mají právo zvolit si jeden ze státních jazyků nebo jazyk národnostní menšiny jako jazyk vyučovací (Zákon o vzdělávání, č. 95-3 z roku 2002, čl. 5). V současnosti je toto právo využíváno u běloruštiny, ruštiny, polštiny a litevštiny.

Převažuje vyučování, resp. výchova v ruštině. Podle dostupných statistik navštěvovalo školky ve školním roce 2005/2006 kolem 363 tisíc dětí, z nichž 76 % chodilo do ruskojazyčných zařízení a 11 % do zařízení s rusko- nebo běloruskojazyčnými (případně jinojazyčnými) skupinami (Lozka, 2006). Kolem 1,2 milionu dětí docházelo v témž roce do středních škol: 77 % bylo vyučováno v ruštině a 23 % v běloruštině (Ministerstvo školství, 2005a). Počet dětí učících se v běloruštině klesá. Graf v obrázku 2.6. na další straně, který jsme už viděli v kapitole 2, znázorňuje

⁵⁰ Uživatel AK47 v diskusi „Нужен ли Беларуси белорусский?“, 02-09-2006, 11:41, na <http://forums.tut.by>.

Obrázek 2.6 z kapitoly 2: Žáci základních a středních škol rozdělených podle vyučovacího jazyka

Zdroj: Vytvořeno na základě dat Ministerstva statistiky a analýzy (1994, 1996 a 1997–2008).

posun od běloruskojazyčného k ruskojazyčnému vzdělávání. Jak zachycuje graf, tento proces začal bezprostředně po květnovém referendu 1995, kdy běloruskojazyčné třídy v bilingvních školách začaly být zavírány a školy se přeměnily na čistě ruskojazyčné.

Pokud jde o polštinu a litevštinu, ve školním roce 2005/2006 se vzdělávalo v polštině 568 žáků a v litevštině 76 žáků v západní části země. Zdá se, že počet žáků, kteří se učí v polštině se postupně snižuje (srov. Ministerstvo školství, 2005a).

Toto byly údaje o vyučovacích jazycích. Pokud jde o jazyky jako školní předměty, oba státní jazyky a jeden cizí jsou povinné ve všech všeobecněvzdělávacích středních školách (Zákon o vzdělávání, č. 95-3 z r. 2002, čl. 5). Několik předmětů je vyučováno v běloruštině i v ruskojazyčných třídách: běloruský jazyk a literatura a předmět „Má vlast – Bělorusko“. Běloruské dějiny a zeměpis byly vyučovány v běloruštině do roku 2006. Jazyky národnostních menšin se také vyučují jako předměty. V roce 2005/2006 se učilo kolem osmi tisíc žáků polštinu, hebrejštinu, ukrajinštinu, litevštinu nebo jiný jazyk (Ministerstvo školství, 2006). Všechny učebnice doporučené Ministerstvem školství se vydávají v Bělorusku, tj. včetně učebnic pro výuku ruštiny.

Závěrečné zkoušky na středních školách a přijímací zkoušky na vysoké školy zahrnují povinnou zkoušku z jednoho ze státních jazyků podle volby žáka, respektive uchazeče. Přijímací zkoušky na vysoké školy z ostatních předmětů mají mít ruskojazyčnou a běloruskojazyčnou verzi zadání.

Podle statistik studovalo na veřejných vysokých školách v roce 2005/2006 z přibližně 325 tisíc studentů 54 % v ruštině, 2 % v běloruštině a 44 % v obou jazycích (Ministerstvo školství, 2005b). Výuka na vysokých školách ministerstva vnitra, obrany, spojů, letectví, sportu a turistiky, na Správní akademii při prezidentovi Běloruské republiky, na vysokých školách informatiky a dopravy je výhradně nebo téměř výhradně ruskojazyčná. O něco více běloruskojazyčné výuky bylo podle statistiky na

Běloruské státní ekonomické univerzitě, v Akademii umění, na multidisciplinárních univerzitách a na některých lékařských a technických univerzitách. Přesto i tam je podíl běloruskojazyčné výuky relativně nízký. Největší podíl měla výuka v běloruštině na Běloruské státní pedagogické univerzitě, kde byl počet studentů, kteří studovali v běloruštině, téměř stejně vysoký jako počet studujících v ruštině (Ministerstvo školství, 2005b).

Souhrnně lze říci, že ruština v běloruském školském systému celkově převládá a vývoj směřuje k dalšímu poměrnému nárůstu ruskojazyčné výuky zejména ve středním školství.

4.4.2. Problém existence běloruskojazyčných škol a „proudů“

Národně uvědomělí Bělorusové (viz kapitola 2), na rozdíl od vládních představitelů, dlouhodobě hodnotí v různých médiích zmíněný pokles počtu běloruskojazyčných škol velmi negativně. Někteří ho dokonce dávají do souvislosti s otázkou budoucnosti běloruštiny jako jazyka. Početní národně uvědomělí rodiče byli přímo dotčeni diskriminačním jednáním státních orgánů a školské správy při užívání práva volby vyučovacího jazyka po květnovém referendu v roce 1995. Kritici zmiňují případy, kdy státní úředníci instruovali ředitele škol nepřijímat nové žáky do běloruskojazyčných tříd (Lozka – Chilkevič, 2001) nebo kdy samo vedení škol volbu jazyka omezovalo. Popisovány byly například tyto praktiky: požadavek příliš vysokého počtu žáků jako podmínka k otevření běloruskojazyčné třídy, dezinformování rodičů preferujících běloruštinu o datu konání třídních schůzek, aby nemohli před ostatními vyjádřit svůj názor, rozmisťování jejich dětí do různých tříd tak, aby rodiče preferující běloruštinu byli přehlasováni ostatními a vyučovací jazyk se změnil na ruský, přesvědčování rodičů nepravdivými informacemi (jako např. že o běloruskou třídu vůbec není zájem), aby stáhli svou žádost o vyučování v běloruštině, nebo změna vyučovacího jazyka bez předchozího jednání s rodiči (Bulavacki, 1998; Majseňa a kol., 2000). Bulavacki (1998) uvádí dva důvody pro takový jazykový management:

- 1) Vedení škol nechce vyvíjet žádné úsilí a vydávat prostředky na výuku ve dvou jazycích, považuje to za komplikaci.
- 2) Většina členů vedení školy, včetně ředitelů, sama neužívá běloruštinu a nemá k ní pozitivní vztah.

Klesající zájem o běloruskojazyčné vzdělávání na úrovni středních škol je však hlavně motivováno omezeným rozsahem užívání běloruštiny na vysokých školách. Rodiče a uchazeči toto často formulují jako argument. Společnost běloruského jazyka se snaží pro zlepšení situace založit národní univerzitu s běloruštinou jako výlučným vyučovacím jazykem, dosud však bez úspěchu.

V roce 2001 vydalo Ministerstvo školství *Program dodatečných opatření k rozšíření sféry užívání běloruštiny v systému vzdělávání (Праграма дадатковых мер на пашырэнні сферы выкарыстання беларускай мовы ў сістэме адукацыі)*, která mimo jiné stanoví, aby byla rozšířena síť běloruskojazyčných škol ve městech. I když implementace programu do jisté míry situaci zlepšila, naráží na různé překážky, včetně neochoty státních a místních úřadů a absence zájmu dostatečného počtu rodičů. Došlo i k procesům naprosto neodpovídajícím programu, například pokračující zavírání běloruskojazyčných tříd. V řadě měst a malých městeček, jako Hrodna nebo Slonim, nebyla běloruskojazyčná třída otevřena po několik let. Za takových okolností rodiče, kteří mají zájem o běloruskojazyčné vzdělávání pro svoje děti, narážejí na problém najít běloruskojazyčnou školu nebo školku v místě svého bydliště nebo vůbec v obci (viz např. Tamaševič, 2009, nebo příspěvky na stránce www.dziетки.org).

Přívrženci běloruštiny jako představitelé a členové Společnosti běloruského jazyka, Společnosti běloruské školy nebo běloruskojazyční studenti zažívají problém spojený s běloruskojazyčnými „proudy“ na vysokých školách. Terciární vzdělávání v jednom ze státních jazyků je totiž ze zákona zaručeno organizováním běloruskojazyčných a ruskojazyčných skupin neboli „proudů“ (Zákon o vzdělávání, č. 95-3 z roku 2002, čl. 32), ale v praxi je ruština zpravidla automaticky používaným vyučovacím jazykem a o běloruštinu tak musí být speciálně žádáno (Společnost běloruského jazyka, 2001). Pro utvoření běloruskojazyčného proudu tedy musí požádat dostatečný počet studentů preferujících běloruštinu anebo musejí hlasovat a přehlasovat studenty preferující ruštinu. Toho není lehké dosáhnout, a tak například na Běloruské lékařské univerzitě nebyl minimální požadavek 15 studentů splněn v roce 2006 už tři roky (*Наша слова*, 29. 3. 2006, s. 1). Výjimkou je Běloruská státní pedagogická univerzita, kde byl počet předmětů vyučovaných v běloruštině zvýšen. Stalo se to však z iniciativy „seshora“, od univerzitní rady, nikoliv na základě požadavků studentstva (Lozka – Chilkevič, 2001). Konkrétní praxe na jedné z fakult jedné běloruské univerzity je pro konkrétnější představu popsána v následující kapitole (část 5.5).

4.4.3. Problém běloruskosti běloruskojazyčných škol

V různých statistikách, jako například v grafu na obrázku 2.6. figurují kategorie „běloruskojazyčná škola“ a „ruskojazyčná škola“ jako stejnorodé. Avšak už v 80. letech dvacátého století kritizovali někteří odborníci a lidé zaměstnaní ve školství, že užívání běloruštiny v běloruskojazyčných školách je omezenější, než užívání ruštiny ve školách ruskojazyčných. Například Kuncevič (1999) poukázala na to, že v řadě běloruskojazyčných škol se bělorušтина užívá jen v hodinách a během přestávek, na nástěnkách, v dokumentaci a částečně dokonce ve vyučování se užívá ruština (s. 141n.). Navíc až do začátku tohoto století bylo hodin běloruštiny v běloruskojazyčných školách méně než hodin ruštiny v ruskojazyčných.

Stálým objektem kritiky je skutečnost, že některé předměty se v řadě běloruskojazyčných škol vyučují v ruštině a řada učitelů běloruštiny ji užívá jen při vyučování (např. Bulavacki, 1998; Labovič, 2006; Lozka – Chilkevič, 2001; Mjaňkou, 2006). Národně uvědomělí učitelé a někteří další vidí problém v následcích, které takové chování má pro postoje dětí vůči běloruštině. Na hodinách učitelé vedou děti k tomu, aby si vážily a milovaly svůj „rodný jazyk“ (tj. běloruštinu), ale tím, že přejdou do ruštiny mimo hodiny, podle Bulavackého (1998), „takový učitel den co den demonstruje svým žákům nepotřebnost běloruštiny a její odchod do nebytí jako reálný jev“⁵¹ (s. 104). Podle Mjaňkova (2006) se v takové situaci u dětí vyvíjí komplex jazykové méněcennosti, protože jejich učitelé sami „zradili“ běloruskost. Opačné případy, že by po hodině ruštiny učitel nebo učitelka přešli do běloruštiny, se v analyzovaném materiálu neobjevily.

4.4.4. Problémy volby jazyka

Studenti na vysokých školách mají právo vyučovací jazyk si zvolit. Je to však přednášející, který na začátku zvolí vyučovací jazyk, a nejčastěji je to ruština. Podle Miljaškeviče (1999) mnoho přednášejících nemá žádný respekt k běloruštině a není motivováno k tomu, aby vynaložilo úsilí na přípravu přednášek a seminářů v tomto jazyce. Navíc se stává, že ti přednášející, kteří vyučují v běloruštině, jsou jedinými z jejich katedry, kteří tento jazyk užívají a tím na sebe přitahují pozornost ostatních kolegů, což mohou prožívat jako diskomfort (Savickaja, 1999, s. 84). Reakce studentů na volbu jazyka přednášejícím jsou různé, ale ve většině případů se studenti zdají být tolerantní jak vůči běloruštině, tak ruštině (Miljaškevič, 1999).

Jako diskurzivní argument proti přednášení v běloruštině se často objevuje, že v běloruštině chybí odborná literatura. Miljaškevič (1999) poukazuje na to, že v době tzv. bělorusizace (první polovina 90. let) vedl nedostatek odborné literatury v běloruštině ke snahám chybějící knihy napsat. Od květnového referenda 1995 jsou však takové snahy sporadické. Dokonce i státní školská správa projevila vědomí, že chybí běloruská terminologie, vláda však, pokud vím, nepřijala žádné efektivní opatření k vyřešení tohoto problému. Naproti tomu v roce 2006 ministerstvo školství vydalo nařízení, kterým se povolovalo vyučování běloruských dějin a zeměpisu v ruskojazyčných školách v ruštině, a vynaložilo prostředky na přípravu potřebných učebnic. To vyvolalo pobouření mezi národně uvědomělým obyvatelstvem. Ministerstvo tento krok zdůvodňovalo argumentem „na žádost rodičů“ (viz dále) a také argumentem, že vyučování těchto předmětů pouze v běloruštině je v rozporu s novelou Ústavy z roku 1996. Za pozornost stojí, že ještě několik let předtím tehdejší náměstek ministra školství

⁵¹ „Такі настаўнік з дня ў дзень дэманструе сваім вучням непатрэбнасць беларускай мовы, яе адыход у нябыт як рэальную з’яву.“

napsal, že nevyučovat běloruské dějiny v „rodném jazyce“, tj. běloruštině, je „nemorální“ a že budou vyučovány v běloruštině bez ohledu na to, zda se to někomu líbí nebo ne (Dyljan, 2001). Vláda a státní správa včetně prezidenta často užívají dva diskurzy, které si někdy protirečí: nacionalistický, resp. patriotistický (státní ochrana „rodného jazyka“) a diskurz svobodné volby jazyka (odrážející se v Ústavě a Zákoně o jazycích).

Jako ospravedlnění neužívání nebo nepřijímání běloruštiny často dále slouží argument „technických důvodů“. Například v souvislosti s přijímacími testy na vysokou školu státem vlastněné noviny *Belaruskaja niva* dávají uchazečům o studium následující radu:

„Pro urychlení zpracování formulářů s odpověďmi a výdej certifikátů specialisté doporučují je i při registraci vyplňovat zřetelně, bez chyb a jen v ruštině“⁵² (Sjomkina, 2006).

Přímo z testování existuje zpráva o tom, že personál instruoval uchazeče vyplňovat registrační formuláře v ruštině (Petrykevič, 2005). Ústavní soud ve svém rozhodnutí (č. П-91/2003) o nerovnosti státních jazyků při poskytování služeb zmínil, že průkazy sociálního pojištění a bankovní karty jsou vydávány v ruštině podobně z technických důvodů (Ústavní soud, 2003). Jak bylo zmíněno výše v části 4.3, problémy se objevily i u vydávání řidičských průkazů v běloruštině, když obsahovaly odchylky od norem tohoto jazyka. Stát však nevyvíjí dostatečnou iniciativu, aby pomohl najít softwarová řešení například pro bilingvní databáze a přejímá existující ruský software. Několik softwarových nástrojů pro běloruštinu vyvinuli členové Společnosti běloruského jazyka a jednotlivci (Kruchkoŭ, 2003).

Některá omezení užívání běloruštiny ve vzdělávání mohou pramenit z relativně rozšířeného spojování standardní běloruštiny s „opozicí“ (viz kapitola 2 a podrobněji v kapitole 5). Například jeden z mých respondentů, který přednášel v běloruštině na jedné z technických univerzit, se opravdu účastnil protivládních politických protestů. Vedoucí jeho katedry mu v souvislosti s tím doporučil, aby v běloruštině nepřednášel. Dalším příkladem je Národní humanitní lyceum Jakuba Kolase, ve kterém byla běloruština vyučovacím jazykem a který státní orgány zavřely v roce 2003 pro účast personálu v politických akcích.

Objevují se i jiné druhy omezení užívání běloruštiny. Byl jsem například osobně svědkem situace, kdy sekretářka katedry na Běloruské státní pedagogické univerzitě požádala přednášejícího, který vyplnil *Model vzdělávacího standardu vysokoškolského vzdělávání* (*Макет образовательного стандарта высшего образования*) v

⁵² „Чтобы ускорить обработку бланков ответов и выдачу сертификатов, специалисты рекомендуют и при регистрации заполнять их четко, без ошибок и только на русском языке.“

běloruštině, aby ho přepsal do ruštiny, protože, jak uvedla a jak jsem si pak poznamenal, „nás to požádali udělat [tj. zřejmě vedení univerzity nebo školská správa]“ (zápis z jara 2005). Tedy přestože státní orgány deklarují, že omezovat užívání státních jazyků je protiprávní a že vytvářejí podmínky pro svobodnou volbu jazyka, k regulacím této volby v praxi v různých typech činností nezdůrazňují.

4.4.5. Reprodukční mechanismus: diskurzy „svobodné volby“ a „přání rodičů“

„Svobodná volba rodičů“ a „přání/žádost rodičů“ jsou častými legitimizačními argumenty představitelů státní správy pro to, aby nepodnikali žádné aktivity na podporu a šíření běloruštiny ve školství. Pro ilustraci můžeme uvést případ, kdy ministr školství v roce 2000 uvedl, že ústup běloruštiny ze škol „je třeba považovat za zákonitý a odůvodněný, protože formování tříd a skupin podle vyučovacích jazyků se uskutečňuje v souladu s přáním rodičů“⁵³ (Stražev, 2000). O rok předtím však řekl, že ministerstvo „vytváří podmínky pro zajištění reálného práva volby vyučovacího jazyka“⁵⁴ (Stražau – Chilkevič, 1999). Představitelé státní správy se takto někdy prezentují jako ti, co nemají moc ovlivnit procesy volby jazyka (vše je podle přání rodičů), ale jiné jejich výroky naznačují, že si uvědomují, že tuto moc mají a že ji užívají (např. že vytvářejí podmínky pro volbu jazyka).

Zavedení výuky čínštiny na minské gymnázium č. 23 v roce 2006 může ještě lépe ilustrovat toto protirečení diskurzu vyslyšení přání lidu a diskurzu moci. Běloruská média už předtím jistou dobu informovala o posilování hospodářské spolupráce s Čínou a tento vývoj měl mít plánované důsledky i ve výuce jazyků (viz Maradudina, 2005; Wang Qian, 2002). V srpnu 2006 běloruský prezident veřejně prohlásil, že „absolvent [střední školy] má plynule mluvit evropským nebo čínským jazykem“⁵⁵ (Tisková kancelář prezidenta, 2006). Minský výkonný výbor nabídl příležitost vyučovat čínštinu i gymnáziu č. 23. Ředitel školy přijal tuto nabídku a personál začal vyvíjet činnost ke zvýšení zájmu rodičů. Personál byl velmi aktivní, dokonce nad rámec doporučení ministerstva, když například pro rodiče zorganizoval multimediální prezentaci (Kirsanova, 2006). Přesto však článek publikovaný ve státem vlastněných novinách *Nastaunickaja hazeta* („Učiteléské noviny“) prezentoval celý proces zavádění čínštiny na tuto střední školu jako vyhovění přání rodičů (Kirsanova, 2006). Přímou neuváženost, že zájem byl stimulován vládou a činností personálu školy. Jak bylo zmíněno v úvodu této kapitoly, podle teorie jazykového managementu je ideálním postupem, když jsou jazykové problémy identifikovány v diskurzu₁ v širokém smyslu tohoto slova (na mikrorovině), řešeny pak na úrovni kompetentních organizací (na makrorovině) a

⁵³ „[...] трэба лічыць заканамерным і правамерным, так як камплектаванне класаў і груп па мове навучання і выхавання ажыццяўляецца ў адпаведнасці з пажаданнямі бацькоў.“

⁵⁴ „Міністэрства [...] стварае ўмовы для забеспячэння рэальнага права выбару мовы навучання.“

⁵⁵ „Выпускнік 12 класаа павінен свабодна валодаць разгаворным еўрапейскім ілі кітайскім языком.“

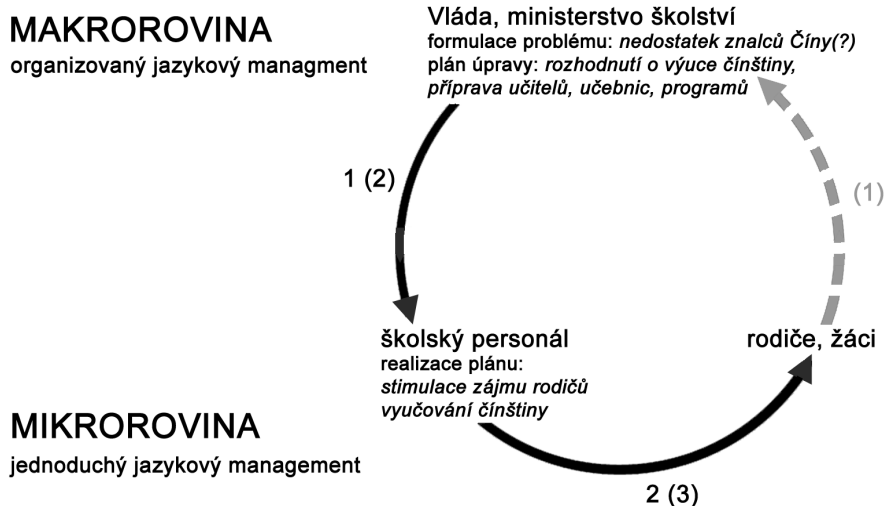
úpravy nakonec implementovány opět v diskurzu₁. Je zajímavé a o běloruské kultuře vypovídající, že se autorka novinového článku snažila prezentovat případ čínštiny na gymnáziu č. 23 právě jako ideální jazykověmanagementový cyklus, kdy vláda vychází vstříc přání lidu. Ve skutečnosti však stimul vyšel od vlády a personálu školy (z makroroviny), ne od jazykového managementu rodičů (z mikroroviny). Tento skutečný neúplný, a deklarovaný úplný, jazykověmanagementový cyklus zachycuje schematicky obrázek 4.2.⁵⁶ Ideální jazykověmanagementový cyklus tedy není jen teoretickým konstruktem, ale v tomto případě i émickým jevem (tj. jevem, který je vlastní účastníkům zkoumané situace).

Laitin (1993) ukázal, že v multilingvní Indii jsou rodiče při volbě vyučovacího jazyka pro své děti ovlivňováni spíše „signály seshora“, než „věrností“ svému jazyku (language loyalty). Totéž platí o Bělorusku: vláda a personál školy stimulovali zájem rodičů o čínštinu a dříve vláda přijala také opatření na podporu výuky dalších cizích jazyků. Tyto aktivity „seshora“, které byly podle představitelů vlády „ve státním zájmu“ (Palscjuk, 2000: 178n.), stojí v příkrém rozporu s absencí efektivní podpory běloruštiny – „rodného“ a státního jazyka. Například selhala realizace zmíněného vládního *Programu dodatečných opatření k rozšíření sféry užívání běloruštiny v systému vzdělávání* a mimo oblast školství například výše zmíněné doporučení Národní banky poskytovat klientům bank formuláře a dokumenty také v běloruštině (srov. Šarova, 2004). Jazykověmanagementové cykly v těchto dvou případech nedosáhly úplnosti ve své implementační fázi (viz fázi 3 na obrázcích 4.3 a 4.4). Příčinou nerealizování těchto opatření může spočívat v orientaci implementujícího správního a bankovního personálu nikoliv na mikrorovinu, na níž tyto dva procesy jazykového managementu začaly, ale na signály „seshora“ – preferenci ruštiny u vysokých vládních úředníků včetně prezidenta. Orientace na signály „seshora“ se můžou kombinovat s ekonomickými zájmy, mezi něž bělorušтина nebyla zařazena. Projevem tohoto rozšířeného jevu například je, že jen 61 % reprezentativního vzorku rodičů z Minsku by zařadilo běloruštinu („rodný“ a státní jazyk) mezi povinné školní předměty, tj. 39 % by ji tam nezařadilo, a pouhých 14 % by ji chtělo jako vyučovací jazyk, tj. 86 % nikoliv, a to pro její percipovanou neúčinnost (Jeantheau, 2003, s. 253 a 258). Státní správa pak používá diskurz přání rodičů, na jejichž vytváření se sama podílí, jako ospravedlnění absence efektivní podpory běloruštiny.

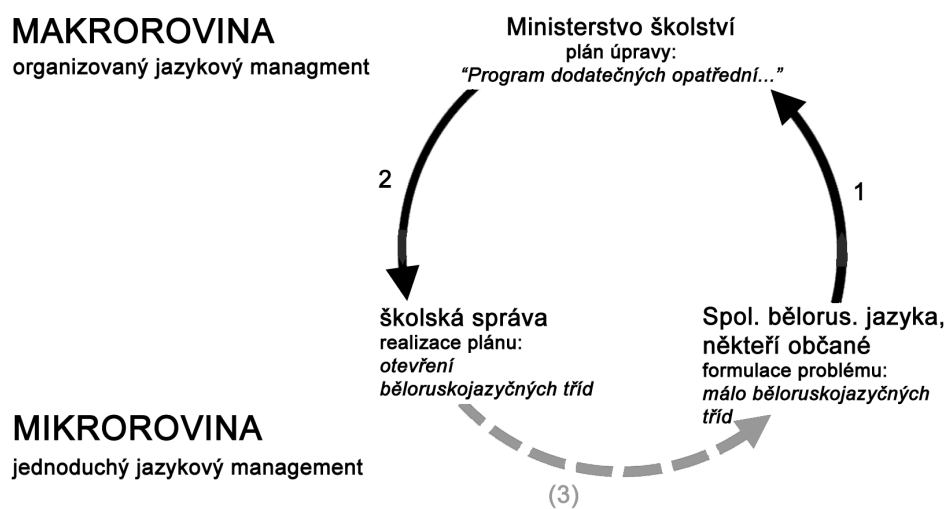
4.4.6. Problémy uživatelů jazyka související se školní výukou

Jak jsem už poznamenal v části 4.2, v Bělorusku je běžný neparalelní bilingvismus, kdy některé texty mají jen ruskojazyčné znění a jiné jen běloruskojazyčné. Imigranti,

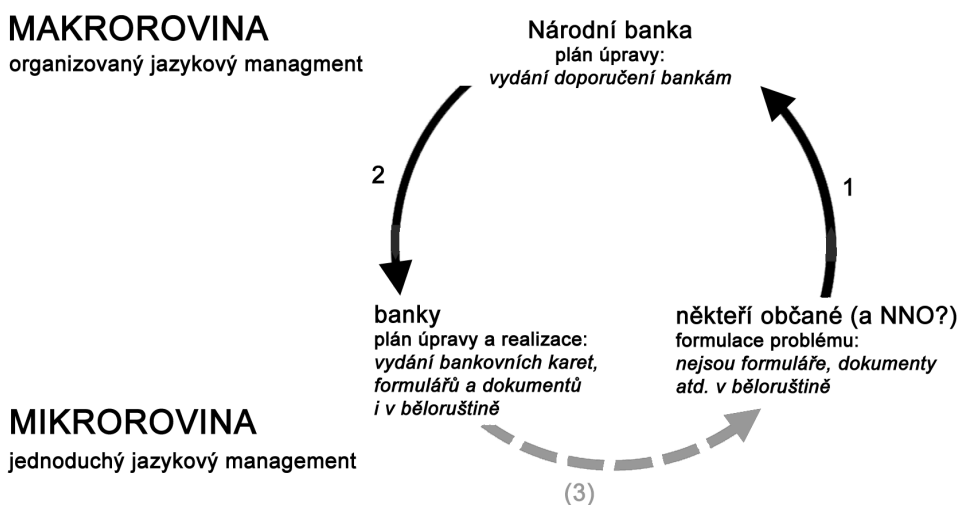
⁵⁶ Nekvapil (2009) neúplné cykly jazykového managementu pojmenovává jako „částečné“ („partial“), zdůrazňuje tak spíše realizovanou část cyklu, zatímco slovo „neúplný“ zde akcentuje spíše to, že část chybí; jde však o totéž.

Obrázek 4.2: Neúplný jazykověmanagementový cyklus: čínština

Obrázek 4.3: Neúplný jazykověmanagementový cyklus: běloruština ve školství

Obrázek 4.4: Neúplný jazykověmanagementový cyklus: běloruština v bankách

Pozn.: Čísla v závorkách označují deklarované pořadí aktivit, čísla před závorkami jejich pořadí skutečné.

kteří neprošli systémem běloruského školství však znají obvykle jen ruštinu – podle statistik přicházejí nejvíce z jiných post-sovětských zemí (Ministerstvo statistiky a analýzy, 1998–2005). Protože pro dospělé imigranty, na rozdíl od dětí docházejících do škol, nejsou organizovány zvláštní povinné kurzy běloruštiny, tato skupina obyvatel může mít problémy s porozuměním tomuto jazyku. Problém s porozuměním učebnici dějepisu v běloruštině formulovala dokonce studentka střední školy pocházející z Ruska (Rádio Svoboda, 2006b). Tento případ kontrastuje s předpokladem někdejšího náměstka ministra školství, že takové problémy u tohoto předmětu by neměly nastávat, protože běloruština se vyučuje ve všech školách (Dyljan, 2001). Další případy nedostatečného porozumění běloruštině naznačují, že zde opravdu existuje problém „semikomunikace“, v níž mezijazykové rozdíly představují spíše vysoký úroveň komunikačního šumu (Haugen, 1966). K překonání tohoto problému by bylo potřebné efektivnější bilingvní vzdělávání (patrně s použitím bilingvního vyučovacího modu spíše než dvou víceméně monolingvních) a někdy i dobrá vůle na straně komunikujících, která chyběla například ve výše zmíněném soudním případě popsaném Sudzilouskou (2000).

Problémy s porozuměním běloruštiny se však v celku nezdají příliš časté. Například Trusau (2001) ve svém experimentu oslovil přes dvacet prodavačů a prodavaček v jenom minském obchodním domě s použitím specifických běloruských slov (jako *шкарпеткі*, rusky *носки*, „ponožky“) a pouze jedna mladá prodavačka se podle jeho slov přeptala, než mu porozuměla. Oproti tomu *mluvení* v běloruštině působí více problémů. Uvedme pro ilustraci několik příkladů. V pouliční anketě Rádía Svobodná Evropa – Rádía Svoboda čtyři respondenti (zřejmě starší) uvedli, že jsou Bělorusové, ale nemluví bělorusky, protože se to nedokázali naučit ve škole (Dubavec, 2002). Sám jsem potkal dvě studentky jazykových disciplín (nezávisle na sobě), které nebyly schopny mluvit se mnou plynně bělorusky, přestože se považovaly za Bělorusky a snažily se mluvit se mnou bělorusky (jako s cizincem, který možná nerozumí rusky). Obě míchaly ruštinu, běloruštinu a polštinu. Zaměstnankyně matričního úřadu (ЗАГС) v Homelu v interview pro noviny přiznala, že neumí mluvit bělorusky, tj. vlastně nemůže provést svatební obřad v běloruštině, kdyby si to ženich a nevěsta přáli (Astrouskaja, 2004). Pokud jde o statistická data o deklarovaných jazykových schopnostech, 96 % respondentů reprezentujících populaci Běloruska starší 18 let v jednom výzkumu z roku 1999 uvedlo, že mají pasivní znalost ruštiny, 88 % aktivní znalost ruštiny, ale jen 81 % uvedlo pasivní znalost běloruštiny a 58 % její znalost aktivní (Schröder, 2004, s. 91–95). Jsou to však především národně uvědomělí Bělorusové, kteří si jako první jazyk v životě osvojili ruštinu a rozhodli se mluvit bělorusky, kteří vnímají nedostatek produkční kompetence v běloruštině jako vážný problém. Musejí nejen překonat sociálněpsychologické překážky (psychický diskomfort, případné negativní reakce ze strany příbuzných, přátel a kolegů apod.), ale

také si musejí doplnit potřebnou slovní zásobu a získat praktické řečové návyky, a to i přesto, že obvykle prošli bilingvním systémem běloruského školství. Podrobněji a konkrétněji se této otázce, spojené s pokusy o jazykový posun od ruštiny k běloruštině, věnuje následující kapitola 5.

4.5. Závěr

Podstata problémů jazykové politiky Běloruska podle analyzovaného materiálu spočívá v absenci individuální možnosti volby jazyka ve všech společenských oblastech. Může to souviset s omezenou mírou právního státu, právní jistoty a demokracie obecně v této zemi. Někdejší předseda parlamentní komise pro školství, kulturu a vědu Pleťuchov (1999) uvedl, že cílem poreferendové politiky státu bylo „dosažení reálného bilingvismu“, včetně „nivelizace nerovnosti ve startovních podmínkách“ obou jazyků (s. 31). Případy prezentované v této kapitole však ukazují, že k tomuto nedošlo – oficiálně formulovaná jazyková politika vůči běloruštině, a na rozdíl od ruštiny a cizích jazyků, je často deklaratorní a její implementace závisí na vůli osob vykonávajících na různých úrovních veřejnou moc. Vládní představitelé navíc často diskurzivně zakrývají posun od běloruštiny k ruštině. Markantním příkladem je zpráva o postavení běloruštiny dříve publikovaná na stránkách Ministerstva zahraničních věcí (2007) (srov. i Palscjuk, 2000, s. 178n.). Zakrývání jazykového posunu může souviset s patriotistickým diskurzem, který užívají vládní představitelé a který obsahuje povinnost ochrany „rodného jazyka“, jejíž neefektivnost možná nechtějí přiznat. Dalšími diskurzy užívanými státní správou ve vztahu ke školství, které jsme identifikovali, je diskurz svobodné volby jazyka a diskurz vyslyšení přání lidu. V jejich kombinaci „svobodná volba jazyka“ znamená pouze zrušení omezení ve volbě ruštiny, tj. dosažení svobody *od* běloruštiny, a faktické omezování volby běloruštiny jako důsledek praxe státního aparátu přizpůsobovat komunikační systémy většině (která preferuje ruštinu). Mluvčí nebo zastánci běloruštiny, užívající oproti tomu diskurz faktické rovnosti jazyků, tak zažívají nedostatek svobody *k* běloruštině. Neochota představitelů státu užívat běloruštinu, dávat tak signál „seshora“ a vytvářet nejen nezbytné, ale i postačující podmínky pro užívání běloruštiny (včetně ekonomických a postojových) jsou překážkami opravdu svobodné volby jazyka.

Je však také možné, že současný jazykový management státu někdy pro převažující neparalelní bilingvismus účinkuje v neprospěch ruskojazyčných obyvatel. Alternativa paralelního bilingvismu (tj. mít všechny zákony, formuláře, dopravní značení atd. v *obou* jazycích) však zřejmě nebyla veřejně navržena a stát pokračuje v reprodukci neparalelního bilingvismu. Jeho jazykový management můžeme shrnout jako implicitní snahu o neomezené užívání ruštiny, naprosté omezení běloruštiny na symbolické funkce a konsolidace tohoto stavu. To přináší neřešené jazykové problémy běloruskojazyčné

menšině, která chce užívat běloruštinu pro každodenní komunikaci, jak uvidíme na několika konkrétních příkladech v následující kapitole.

5 Jazykový posun

5.1. Úvod

Tato kapitola přesouvá pozornost od veřejného prostoru a veřejné jazykové politiky k osobním zkušenostem zaměstnanců jednoho školského zařízení a k soukromé komunikaci. Pokud jde o teorii, cílem je respecifikovat zachovávání jazyka a jazykový posun (language maintenance and language shift) z hlediska teorie jazykového managementu. Je to reakce na zmíněnou Li Weiovu (2000) výzvu posunout pozornost od klasické otázky „kdo mluví kterým jazykem s kým a kdy“ k méně deskriptivisticky a více explanačně zaměřené otázce „kdo zachovává/zanechává který jazyk, jak a proč“. Z tohoto důvodu se budeme jazykovým posunem zabývat jako *procesem* změny v užívání jazyka, tj. *jak* udržování nebo opouštění jazyka probíhá, spíše než jako objektem statické konfigurace faktorů. V kapitole 1 jsem uvedl, že teorie jazykového managementu poskytuje procesuální model změny v užívání jazyka a že tento model může být uplatněn i jako obecný model procesuálně a interakčně chápaného jazykového posunu. Zatímco v předchozích kapitolách jsme se zabývali dílčími aspekty vztahu mezi jazykovým posunem a jazykovým managementem – jazykovým managementem jako indikátorem narušení funkční specializace jazyka (kapitola 3) a jazykovým managementem jako snahou o řešení jistých problémů souvisejících s jazykovým posunem (kapitola 4) –, v této kapitole ukážu, že sám jazykový posun mívá povahu jazykového managementu a jak může být jako takový analyzován.

Zvolení tohoto procesuálního a interakčně založeného přístupu k jazykovému posunu má ještě jednu motivaci. Vychází z toho, že situace běloruského jazyka, jak upozornili Smolicz a Radzik (2004), se těžko diagnostikuje pomocí Fishmanovy škály GIDS zachycující stupeň narušení užívání ohroženého jazyka (viz výklad v kapitole 1). Přestože je totiž běloruština „zranitelným“ nebo „ohroženým“ jazykem, stále se ještě užívá i v celostátním školském systému, ve státních orgánech a celostátních médiích, což by znamenalo pouze 1. stupeň narušení. Jak jsme ale viděli výše, užívání běloruštiny rapidně ustupuje nikoliv stupňovitě, ale „plošně“, napříč doménami od státních orgánů přes média a školství po domácnosti (srov. tabulku 2.1 a grafy v obrázcích 2.2, 2.3, 2.4 a 2.6 v kapitole 2). Pro diagnózu takového typu jazykového posunu je proto potřebný jiný teoretický nástroj.

Pokusím se dále ukázat – to je druhým cílem studie –, že analýza jazykového posunu jako jazykového managementu může být užitečná pro budoucí jazykovou politiku udržování jazyka či zvrácení jazykového posunu. Tento cíl je motivován faktem selhání *Státního programu rozvoje běloruského jazyka a dalších národních jazyků v Běloruské SSR* (Rada ministrů BSSR, 1990), který běloruská vláda přijala v roce 1990 s cílem posílit slabé postavení běloruštiny. Příčinou neúspěchu byla nedostatečná podpora programu ze strany samotných obyvatel, nejen představitelů veřejné, ale i lokální moci a obyčejných lidí (srov. Majseňa a kol., 2000). Pokusím se tedy ukázat, jak právě obyčejní lidé manažují jazyk, resp. jeho užívání, při jazykovém posunu k běloruštině a jak by jejich jazykový management mohl informovat jazykověpolitická opatření.

5.2. Teoretický rámec (specifikace)

Už ve svém článku z roku 1985 klasifikoval Jiří V. Neustupný politiky zachovávání jazyka a jazykového posunu jako jedny z nejtypičtějších „komplexních a organizovaných systémů korekce“ („managementu“ v pozdější terminologii) (Neustupný, 1985a, s. 45). V této souvislosti Neustupný (1985a) odkazoval k práci Fishmana (1972b). Přesto se však výzkum v rámci teorie jazykového managementu dosud na zachovávání jazyka a jazykový posun přímo nezaměřoval. Není to ovšem překvapující, pokud vezmeme v úvahu rozdíl mezi teoretickým založením Fishmanova modelu zvrácení jazykového posunu (Reversing Language Shift, viz Fishman, 1991, 2001) a teoretickým základem teorie jazykového managementu (viz Nekvapil, 2006).

Williams (2007) kritizuje sociální teorii, která stojí v základu Fishmanova (1991, 2001) pojetí jazykového posunu, zejména statické pojetí sociální změny a pojetí lidského chování jako organizovaného nějakou vnější statickou strukturou. Připomeňme si z kapitoly 1, že ve Fishmanově koncepci byl jazykový posun pohybem (expanzí nebo typičtěji ústupem) nějakého jazyka z *domén* jeho užívání v nějaké společnosti, respektive stupňovitým ústupem z prostředí („functions“), jako je školství, rodina apod.; zachováváním jazyka bylo naopak jeho udržení v původních doménách. Jazykové chování se tak organizuje podle statické sociální makrostruktury, která je navíc oddělena o sociálních skupin.

Střední proud výzkumu jazykového posunu se pak zabýval zjišťováním toho, jak strukturální *faktory* jako věk, náboženství, rodinné vztahy apod. ovlivňují udržování jazyka či jazykový posun. S touto perspektivou vznikly práce jak na sociální makrorovině (srov. Clyne, 2003, s. 20–69), tak na úrovni jednotlivců (např. Yoshimitsu, 2000). Jako *sociální praxe* byl však jazykový posun poměrně zřídka tématem výzkumu (blízko je tomu např. Okita, 2002, která ale nepracovala v rámci tradice výzkumu

zachovávání jazyka a jazykového posunu). Připomeňme si také ještě jednou souhrnné hodnocení tohoto výzkumu u Li Weie (2000), uvedené v kapitole 1:

„Doposud se výzkum zabýval primárně vyčleňováním těch faktorů, které urychlují jazykový posun, od těch, které ho brzdí a jsou příznivé k zachovávání jazyka. Zatímco takové seznamy faktorů mohou pomoci vyjasnit, co přispívá k zachovávání jazyka a jazykovému posunu, nemají mnoho co říct o relativní důležitosti těch různých faktorů nebo o tom, jak jednotliví mluvčí a jejich společenství reagují na makroúrovňové sociální tlaky. Co se zdá být potřebné, je integrovaný přístup, který se věnuje procesům sociální, politické a ekonomické změny v každodenní interakci. Jinými slovy, potřebujeme se posunout od v zásadě deskriptivního uvádění, kdo mluví jakým jazykem s kým a kdy, ke kritickému hodnocení toho, ,kdo zachovává/zanechává který jazyk, jak a proč“⁵⁷ (p. 142).

V souladu s tím je tato kapitola pokusem přesunout pozornost z faktorů ovlivňujících jazykový posun k samotné praxi jazykového posunu.

Jazykový posun je změnou v užívání jazyka, která se objevuje nejen proto, že domény a uživatelé jazyka přicházejí a odcházejí ze světa, ale také protože se lidé k jazyku, resp. jeho užívání nějak chovají. Fishman (1972a, 1972b) považoval „chování k jazyku“ („behavior toward language“) za jednu ze tří hlavních oblastí zachovávání jazyka a jazykového posunu a v té době za nejméně probádanou. Teorie jazykového managementu se zabývá právě chováním k jazyku, ačkoli v jiném než ve Fishmanově pojetí, a to jako jazykovým managementem coby proměnlivou, ale normativní sociálně interakční praxí (srov. Williams, 2007). Teorie navrhuje procesuální model jazykového managementu s několika fázemi (podrobněji viz kapitola 1):

- 1) výskyt odchylky od očekávání nebo norem,
- 2) povšimnutí si odchylky,
- 3) hodnocení odchylky,
- 4) plán nebo představa úpravy jazyka nebo komunikace,
- 5) realizace úpravy.

Z hlediska teorie jazykového managementu může být jazykový posun jako sociální praxe chápán na základě tohoto modelu jako taková úprava komunikace (viz i Neustupný, 1985a, s. 52), která spočívá v odstranění jazyka z podobných

⁵⁷ „Research to date has been concerned primarily with isolating those factors which accelerate language shift from those which inhibit it and favor maintenance. While such lists of factors may help clarify what contributes to LMLS, they have little to say about the relative importance of the various factors, or about how individual speakers and their communities respond to macro-level societal pressures. What seems to be needed is an integrated approach which addresses the social, political and economic change processes at large as well as the ways in which individual speakers deal with the changes in every day interaction. In other words, we need to move from an essentially descriptive account of who speaks what language to whom and when to a critical evaluation of ‘who maintains/relinquishes which language how and why’.“

komunikačních situací, v nichž sociální aktér vnímá volbu tohoto jazyka jako neadekvátnost (inadequacy). Identifikace procesů, které vedou k takovým jazykovým úpravám (jazykovému posunu) či jim naopak zabraňují, je analytickým cílem této kapitoly.

Jazykový posun nebo naopak jeho zabraňování může představovat jazykový problém nebo v něj vyústit. Připomeňme, že za individuální jazykový problém neboli neadekvátnost (inadequacy) můžeme považovat negativně hodnocenou odchylku od normy či očekávání a za jazykový problém v pravém slova smyslu takové systematické nebo příliš časté odchylky, k překonávání jejichž negativních hodnocení nejsou uplatňovány žádné rutinní interakční praktiky (Jernudd, 2000b). K závěru kapitoly proto budeme věnovat pozornost i tomu, zda existují nějaké rutinní praktiky překonávající potenciální problémy související s jazykovým posunem s cílem identifikovat možná řešení pro problémy existující. Podobně jako Jernudd (2002) v jeho studii jazykového managementu na univerzitě se pokusím ukázat, jak může teorie jazykové managementu diagnostikovat jazykové problémy a navrhnout řešení.

Na závěr této specifikace teoretického rámce ještě dodejme, že v této studii půjde nejčastěji o úplný nebo téměř úplný jazykový posun, který můžeme nazvat *jazykovým přechodem*. Toto pojmenování má oporu v émickém (tj. zkoumané společnosti vlastním) výrazu „пераход на (мову)“ a „перайцци на (мову)“ („přechod do jazyka“, „přejít do jazyka“), který se nachází v materiálu, včetně úryvků uvedených níže.

5.3. Metodologie a materiál

Primární materiál pro tuto kapitolu pochází z prostředí jedné rozšířené běloruské rodiny (dále „Rodina“) a z fakulty jedné běloruské univerzity (dále „Fakulta“). Tyto představují dvě případové studie, jejichž data jsou triangulována materiálem z jiných prostředí v Bělorusku. Hlavní část výzkumu probíhala v letech 2004–2005, kdy jsem měl příležitost pobývat každodenně v obou prostředích. Kontakty s oběma prostředími pokračovaly až do roku 2010.

Prvním hlavním zdrojem dat jsou zápisky z pozorování, které představují desítky lístků se záznamy. Druhým hlavním zdrojem je 22 polostrukturovaných interview s 19 vybranými členy Rodiny a Fakulty a několik nahrávek přirozeně se vyskytujících rozhovorů (včetně například rodinných setkání). Kromě těchto interview byly provedeny ještě dva skupinové rozhovory a dva dyadické rozhovory s devíti studenty a dvěma pedagogy ze dvou dalších univerzit a jedné střední školy. Rodina je se všemi těmito institucemi propojena: někteří její členové se v nich pohybují nebo pohybovali. Doplňující materiál, který prohloubil interpretaci primárních dat, představují texty napsané respondenty, mediální texty, fotografie sémiotického vzezření (jazykové

„krajiny“) interiéru fakultní budovy a má osobní etnografická zkušenost z terénu. Pokud jde o jazyky materiálu, jsou jimi běloruština, ruština a čeština.

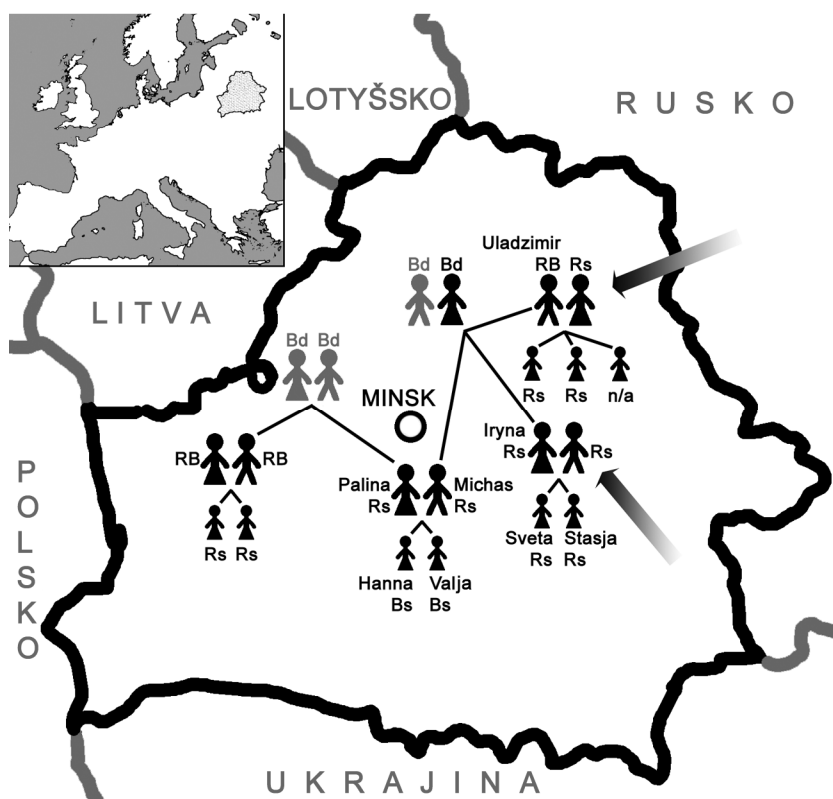
Teorie jazykového managementu v této studii nebyla použita jen jako diagnostický nástroj pro analýzu a interpretaci materiálu, ale také přímo při samotném výzkumu. Model jazykověmanagementového procesu (viz výše) posloužil jako vodítko pro zadávání otázek v takto polostrukturovaných rozhovorech. První sada otázek byla zaměřena na užívání jazyka, druhá na jeho management, tj. hodnocení a potenciální a realizované úpravy. Všeobecná hodnocení a úpravy byly elicitovány otázkou, zda respondentovi či respondentce všeobecná jazyková situace vyhovuje nebo si ji přeje změnit a jak. Výpovědi o individuální respondentově či respondentčině zkušenosti byly zas elicitovány výzvou, aby si vzpomněl/a na nějakou konkrétní problematickou situaci a naopak také na nějakou pozitivní zkušenost s užíváním toho kterého jazyka. Tyto dvě sady otázek byly ještě doplněny o otázky na životní historii respondentů, aby byla možnost propojit užívání jazyků a jejich management s celkovou životní zkušeností respondentů.

Použitý design rozhovorů s požadavkem popsat jazykový management v minulosti vede k problému tzv. managementových souhrnů (Nekvapil, 2004; Neustupný, 1994, 2003b). Problém spočívá v tom, že respondenti mohou v souhrnu popisovat nějakou minulou interakci jako bezproblémovou, ačkoliv jak ukázal Neustupný (1994), při ní samé mohlo docházet k rozvinutým managementovým procesům, o kterých respondent či respondentka v souhrnných popisech z různých příčin nereferují. Tento problém jsem se snažil částečně řešit žádostí, aby si respondent či respondentka vybavili konkrétní problematickou nebo naopak gratifikující situaci detailně (jak navrhl Cicourel, 1987).⁵⁸ Standardní následná interview (viz Neustupný, 1999) provedena nebyla, ale v Rodině bylo někdy možné klást jednotlivé následné otázky hned po skončení interakční události.

5.4. Rodina: když je těžké mluvit státním jazykem

V Bělorusku žije téměř deset milionů obyvatel, a proto je na místě otázka, proč byla pro případovou studii vybrána právě Rodina. Jedním z důvodů byl jedinečný přístup ke členům Rodiny a příležitost komunikovat s nimi po dobu několika let. Výhodou byla možnost pozorovat proces posunu k běloruštině u jedné členky Rodiny od jeho začátku. Dalším důvodem je, že pokrevní členové této rozšířené rodiny, která se skládá z několika nukleárních rodin, mají společný jazykový původ (tradiční běloruská nářečí),

⁵⁸ „The successful use of elicitation procedures is contingent on the reconstruction of prior schematic or mental model constructions by activating procedural knowledge associated with the original experiences, while avoiding more declarative-like statements that we associate with constructions based on ‘objective’ questions and abstract scenarios“ (Cicourel, 1987, s. 910).

Obrázek 5.1: Geografické rozmístění a genealogická struktura zkoumané rodiny

ale za dvě generace se volba jazyka jak u jednotlivých nukleárních rodin, tak dokonce u jednotlivých členů v rámci nukleárních rodin posunula velmi různými směry. Třetím důvodem výběru této rodiny je, že její členové vykazují charakteristiky, které se v Bělorusku často zmiňují jako nejvýznamnější z hlediska zachování jazyka a jazykového posunu:

- *vzdělání*: technické oproti filologickému,
- *prostředí* (v němž žijí): městské oproti venkovskému,
- *původ*: východní oproti západnímu Bělorusku a Bělorusko oproti Rusku,
- *zájem* (na jazyce): obyčejný oproti profesionálnímu uživateli jazyka.

Můj kontakt však nebyl stejný se všemi členy Rodiny. Těžiště pozornosti proto bude na jedné nukleární rodině a dodatečně třech dalších. Obrázek 5.1 znázorňuje strukturu a přibližné geografické rozmístění nukleárních rodin rozšířené Rodiny. Nukleární rodina Michase a Paliny, na kterou se zde zaměříme nejvíce, žije v hlavním městě Minsku. Její kontakt s Palininými příbuznými na západě země je spíše slabý a nepravidelný, zato je intenzivní a pravidelný s Michasovými příbuznými na východě. Michasova matka (jediná žijící z první generace) bydlí na venkově v severovýchodním Bělorusku; Michasův bratr Uladzimir a sestra Iryna žijí se svými rodinami v malých městech ve stejném regionu. Šipky na obrázku 5.1 ukazují směr, odkud se někteří

Tabulka 5.1: Profily interviewovaných členů zkoumané rodiny

<i>Pseudonym</i>	<i>Věk</i>	<i>Profese</i>	<i>Vzdělání</i>	<i>Jazykové preference</i>
Palina	> 50	účetní	technické	ruština
Michas	> 50	marketingový manažer	technické	ruština; běloruština a trasjanka* s mluvčími běloruštiny a trasjanky
Hanna	cca 30	učitelka	hudební	běloruština
Valja	> 20	studentka	slovanská filologie	běloruština; ruština jen v některých situacích, viz níže; trasianka* pro legraci
Sveta	> 20	studentka	německá filologie	ruština; běloruština na univerzitě; a trasjanka* pro legraci
Stasja	> 20	studentka	technické	ruština; běloruština s mluvčími běloruštiny

* „Trasjanka“ je pojmenování pro smíšenou bělorusko-ruskou jazykovou varietu (viz kapitola 2).

nepokrevní členové rodiny přistěhovali do místa, kde právě žijí. Písmena Bd, Bs, RB a Rs u figurek osob označují jazykovou varietu, kterou daná osoba užívá podle mých informací nejvíce (Bd = běloruský dialekt, Bs = běloruský standard,⁵⁹ RB = běloruská varieta ruštiny, Rs = ruský standard; details viz v části 5.4.1 níže). Tabulka 5.1 poskytuje některé další informace o členech Rodiny, se kterými bylo vedeno interview. Před tím, než přejdeme k jazykovému managementu v Rodině, je na místě popsat jejich užívání jazyků.

5.4.1. Užívání jazyků

Pro podobnost běloruštiny a ruštiny (viz kapitola 2) a rozšířenou praxi jejich míšení je obecně poměrně obtížné rozlišit variety běloruštiny a ruštiny, které se v Bělorusku užívají. Využijeme zde rozlišení Liskovcové (2006) (ukázky jednotlivých variet viz tamtéž). Zaprudski (2009) poukazuje na problematičnost tohoto vymezení, ale Liskovec (2006) jako jedna z mála se jej pokusila stanovit na základě percepce samých uživatelů jazyka.⁶⁰

- standardní varieta běloruštiny (odpovídá „Bs“ v obrázku 5.1)
- standardní varieta ruštiny („Rs“)
- běloruská varieta ruštiny (ve dvou verzích: městské a venkovské) („RB“)
- míšení běloruštiny a ruštiny (známé jako „trasjanka“),
- tradiční teritoriální běloruská nářečí (dnes rusizovaná) („Bd“).

⁵⁹ *Standard/standardní (jazyk/varieta)* zde odpovídá běloruskému expertnímu termínu *літаратурная (мова)*.

⁶⁰ Aby nedošlo k případným nedorozuměním, je třeba poznamenat, že když zde mluvím o „jazykových varietách“, jde o *émický* jev a ponechávám stranou expertní zájem běloruských lingvistů na rozlišování mezi *langue* a *parole* při vymezení jazykových variet (srov. Zaprudski, 2009).

Pokrevní členové Rodiny mají stejný jazykový původ – tři zesnulí prarodiče mluvili tradičními teritoriálními běloruskými nářečími a Michasova matka jedním dodnes mluví. Užívá nářečí jak v komunikaci se sousedy ve vesnici, tak se svými dětmi a vnoučaty. Mladší členové Rodiny se však posunuli k jiným jazykovým varietám. Členové druhé generace (Michas, Uladzimir a Iryna) přešli do ruštiny nebo její běloruské variety s lokálními běloruskými rysy. Pro jazykovou praxi Michase je charakteristická vysoká míra akomodace (přizpůsobení se) komunikačním partnerům – od ruštiny přes trasjanku po běloruštinu. Palinin bratr a jeho manželka, kteří žijí ve vesnici v západním Bělorusku, užívají obvykle místní běloruské nářečí a běloruskou varietu ruštiny. Členové třetí generace, vnučky, si jako svůj první jazyk osvojily ruštinu. Hanna a Valja však později přešly téměř zcela ke standardní běloruštině (užívají ruštinu jen ve výjimečných případech).

5.4.2. Urbanizace a jít s proudem

Charakteristickým rysem jazykových biografí Paliny a Michase je jejich posun ke standardní ruštině. Souvisí to především s přestěhováním z venkova do hlavního města za studiem na univerzitě. Jsou jedni z mnoha, kteří byli součástí masové urbanizace Běloruska v 50. až 80. letech dvacátého století (viz obrázek 2.5 v kapitole 2).

V městských sídlech v Bělorusku tradičně dominuje ruština. V průběhu obnovy země zničené ve druhé světové válce a během následujícího období masové industrializace a modernizace byla tato tradice posílena přemísťováním specialistů, vojenského personálu a infrastrukturních systémů z Ruska převážně do měst (viz Lukašanec a kol., 1998, s. 69nn.). Tento vývoj šel ruku v ruce s orientací migrantů z venkova na ruštinu jako „městský jazyk“. Jejich nářečová běloruštinina byla zároveň stigmatizována jako „vesnický“ („деревенский“) jazyk a oni sami byli proto ve městě vnímáni jako zaostalí lidé, jak to podali v rozhovorech respondent N. z Fakulty a také Michas v úryvku 1.

Úryvek 1 (26. 7. 2005)

Transkripční konvence se uvádějí v [příloze 2](#).

Michas: když jsem šel do institutu a postoj k běloruštině

byl takový že no to je vesnice vesnický jazyk

autor: to tam bylo pří- od vašich spolužáků [nebo-

Michas: [jo jo

autor: =taky vyučujících?

Michas: ne [no to vůbec to v- v- tom městě v Minsku=

autor: [ne?

Michas: =to tak bylo abych tak řekl,

autor: mhm

Michas: že to je jazyk vesnický.

autor: hm:
 Michas: no a v Minsku mluví městským jazykem.
 .
 .
 .
 Michas: když člověk začal mluvit bělo- bělorusky
 tak se to vnímalo jako že je nevyvinutý nějaký
 (rozumíte) jako by [měl defekt. nenaučil se=
 autor: [ehe
 Michas: rusky. a mluví nějakým tím s- svým
 vesnickým jazykem.

Michasъ: ка'да я поступил в институт и отношение к белорусскому
 языку было такое что это ну деревня деревенский язык
 аўтар: это там было пря- от ваших однокурсников [или=
 Michasъ: [да да
 аўтар: =преподавателей тоже?
 Michasъ: не [ну это в общем то в- в- этом городе в Минске=
 аўтар: [не?
 Michasъ: =такое было так сказать,
 аўтар: мхм
 Michasъ: что это язык деревенский.
 аўтар: хм:
 Michasъ: вот а в Минске разговаривают на городском языке.
 .
 .
 .
 Michasъ: когда человек начинал гаварить по бело- по белорусски
 то это воспринималось как он недоразвитый какой-то
 (понимаете) как буд[то он ущербный. он не выучил=
 аўтар: [эгэ
 Michasъ: =русский язык. а гаварит на каком то там с- своём
 деревенском языке.

Michas a především Palina se této jazykové situaci, která se vyvíjela v sovětském Bělorusku po několik desetiletí, přizpůsobili. Jeden rozhovor mezi Palinou a mnou byl zvláště zajímavý v této souvislosti: Když jsem se jednou neúspěšně pokoušel mluvit rusky bez transferů z běloruštiny, Palina umožnila suspendovat ruskojazyčnou normu naší dotavadní komunikace: „Mariáne, můžeš bělorusky, my [Michas a já] ti rozumíme, jsme jen líní [úsměv]“ („Мариан, можно по-белорусски, мы понимаем, нам только лень [úsměv],“ zápis z 18. 11. 2006). Co je na této výpovědi zajímavé je, že Palina

zmínila (s žertovným nádechem), že nemluví bělorusky kvůli „lenosti“. Ve své úvaze, proč velmi málo lidí v Bělorusku v současnosti mluví bělorusky, kulturní činitel a bývalý politik Ljavon Barščeuski argumentuje podobně:

„Když v 80. letech učitelé nemluvili [bělorusky], bylo to možné svést na sovětský režim – nebyly slovníky, příručky, nezbytný základ... Lidé neslyšeli [běloruský] jazyk... Ale dnes to všechno je. Překážkou je výhradně lenost“⁶¹ (Ulicjonak, 2006).

V běloruském kontextu je tento komentář zároveň obviněním, které někteří běloruskojazyční Bělorusové vznášejí přímo či nepřímo vůči ruskojazyčné většině Bělorusů. Ti totiž nemluví ani nepreferují svůj „rodný jazyk“, ale zároveň víceméně podvědomě přijímají jazykovou ideologii běloruského „rodného jazyka“ a vinu za to, že jím nemluví (srov. Ioffe, 2003, s. 1034).

Palinin výrok o lenosti může také souviset s tím, že Palina – jak to sama vyjádřila v interview – je přesvědčena, že „zná běloruštinu dobře“ (má „pasivní“ kompetenci v ní) a byla by schopná jí mluvit plynule po nějakou dobu, ale jen není „zvyklá“ a je „líná“. Zkušenost její dcery Hanny a dalších, kteří přešli z ruštiny do běloruštiny, však ukazuje, že k nabytí řečové rutiny v běloruštině je třeba vynaložit značné úsilí a stejně tak k dobudování dostatečné gramatické a komunikační kompetence v tomto jazyce. Je navíc třeba vyřešit možné problémy související s indikací identit spojených s běloruštinou mimo rodinný kruh (viz dále). Jinými slovy, překonání lenosti není obvykle jedinou podmínkou, aby byl člověk schopen mluvit bělorusky. Kromě toho Palina běloruštinu už užívá jako zdroj expresivních výrazů. Návyk na tuto funkční specializaci by mohl být pro ni další překážkou při eventuálním rozšiřování užívání běloruštiny pro jiné funkce, přinejmenším v rodinné komunikaci.

Případ Michase, manžela Paliny, jasně ukazuje, jak důležitá je gramatická a komunikační kompetence. Michas sdílí s Palinou migrační zkušenost i venkovský původ a přešel do ruštiny, ale také se pružně přizpůsobuje svým komunikačním partnerům, kteří mluví bělorusky. Příčinou může být, že Michas na rozdíl od Paliny chodil do běloruskojazyčné školy delší dobu a ovlivnil jej blízký vztah k jeho strýci – spisovateli, který užíval běloruštinu nejen profesionálně, ale i v ostatním životě. Přestože je Michasovou „standardní“ komunikační volbou ruština, zdá se, že vnímá výrazněji než Palina, že volba běloruštiny je – jak uvedl – „protestem proti tomu, co teď probíhá“ (tj. sílení autoritářského politického režimu, jehož představitelé mluví rusky). Protože je jeho kompetence v běloruštině dostatečná, přechází do tohoto jazyka, když mluví s běloruskojazyčnými vědomě proto, aby je podpořil.

⁶¹ „Калі ў 1980-х настаўнік не гаварыў, тое можна было сьпісаць на савецкі рэжым – ня мелася слоўнікаў, падручнікаў, неабходнай базы... Людзі ня чулі мовы... А сёньня ўсё гэта ёсьць. Замінае выключна лянота.“

5.4.3. „Národně uvědomělí“ a problémy přechodu do běloruštiny

Jak postřehl Markus Giger (Giger – Sloboda, 2008), běloruská společnost se dělí v názoru na to, zda jí stačí užívat jen při rituální komunikaci pro kontextualizaci národní identity (srov. užívání běloruštiny v jazykové krajině, kapitola 3), nebo zda se má užívat každodenně jako řada jiných evropských národních jazyků. Jak bylo uvedeno v kapitole 2, to druhé pojetí sdílí skupina lidí, která se všeobecně v Bělorusku pojmenovává jako „(národně) uvědomělí“ („свядомыя“), kteří se vědomě ztotožňují se specificky běloruskou (tj. ne sovětskou ani ruskou) historií a kulturou, cítí zodpovědnost za to, co se děje s jejich zemí, za její budoucnost a tedy také za osud běloruského jazyka. Považují běloruštinu za klíčovou hodnotu (core value) běloruské národní a své vlastní identity (srov. Ioffe, 2008; Smolicz – Radzik, 2004).

Také Hanna, která vyrůstala v době bělorusizace první poloviny 90. let, došla k přesvědčení, že musí užívat běloruštinu každodenně. Přechod do běloruštiny však pro ni nebyl bez problémů; podařilo se jí to až v roce 2003. Ačkoliv tento záměr měla už dříve, vždy jí – jak uvedla v rozhovoru – „zabraňovala reakce“ („мяне спыняла рэакцыя“) jejích přátel a známých. Smrt významného běloruského spisovatele Vasila Bykava však sehrála v jejím životě roli katalyzátoru, který přechod do běloruštiny usnadnil. Pohřeb Bykava, symbolu běloruské kultury a zároveň kritika současné neo-sovětské ruskojazyčné vlády Aleksandra Lukašenka, překročil kruh Bykavovy rodiny a přátel. Zúčastnily se ho desítky tisíc lidí, kteří provázeli spisovatelovu rakev na hřbitov po hlavní minské třídě s bílo-červeno-bílými národními vlajkami nesovětského (a nelukašenkovského) Běloruska (viz obrázek 5.2 v příloze).⁶² Pro Hannu to byla zásadní událost, jak líčí v úryvku 2.

Úryvek 2 (16. 11. 2005)

Hanna: ... vůbec v: zemi. byl takový pocit že,
.hhh no že ta tragédie může něco změnit v- v, no,
(.) v, (.) prostě v Bělorusku že, .hhh když
byl ten pohřeb Bykava a to, (..) zastavila se
doprava:, a přes celé město: [procházel to procesí a: ,=
autor: [hm: hm:
Hanna: =.hhh no:, byl takový pocit, že se něco ve společnosti
mění. přirozeně se nic nezměnilo a, za
tři [dny se všechno vrátilo, .hhh -:: do svých kolejí=
autor: [hm:
Hanna: = a-, no pro mě to byl takový moment kdy jsem, (.)
přešla do běloruštiny. protože to bylo, .hhh (.)

⁶² Pohřeb Vasila Bykava zachycuje také dokument *Вяртанне*, „Návrat“, např. na <http://www.youtube.com/watch?v=3S9cRYqu4Vw>.

no přání aspoň něco změnit. když nemůžeme,
to:, změnit no:, .hhh %společenské zří%zení, no to
je nereálné v současné:m, v současné chvíli. .hh
tak změnit něco aspoň, v sobě.

Ганна: ... ўвогуле у-: краіне. было адчуванне што,
.xxx ну гэтая трагедыя можа нешта змяніць у- у, ну,
(.) там, (.) проста у Беларусі што, .xxx калі
вось там было пахаванне Быкава і там, (..) спыніўся
ру:х, і праз увесь го:рад, [ішла гэтая працэсія і: ,=
аўтар: [хм: хм:

Ганна: =.xxx ну:, было такое адчуванне, што вось нешта мяняецца
ў грамадстве. натуральна нічога не змянілася і, праз
тры [дні ўсё вярнулася, .xxx -: : ну да сваёго стану=
аўтар: [хм:

Ганна: = і-, ну для мяне гэта быў такі момант калі я, (.)
перайшла на беларускую мову. таму што было, .xxx (.)
-ну жаданне хоць што небудзь змяніць. калі мы не можам,
ну, змяніць там:, .xxx %лад гра%мадскі, ну гэта
не рэальна ў сённяшнім:, на сённяшні момант. .xx ды
хаця б змяніць нешта ў, сябе.

Podobnou katalyzační roli sehrály demonstrace v březnu 2006 proti oficiálním výsledkům prezidentských voleb. Podle nich byl dosavadní prezident Lukašenko zvolen na další, už třetí volební období. V té době přišli za Hannou dva její studenti s žádostí o radu ohledně přechodu do běloruštiny, v čemž už byla úspěšná. Ani po Bykavově pohřbu v roce 2003 ovšem nebyl přechod do běloruštiny pro Hannu snadný, jak popisuje v úryvku 3.

Úryvek 3 (16. 11. 2005)

Hanna: ... když jsem za- začala mluvit bělorusky,
se všemi f- těžkostmi najednou, protože .hh prostě
to bylo těžké mluvi:t, protože jsem neměla praxi.
(.) já eh- jsem jako, jako uměla ten jazyk, (.) ale pasivně.
ale praxi jsem neměla a nemohla jsem si vzpomenout
v rozhovorech na některé slova:, zformulovat, .hhh
správně to co chci ří:ct, (.) a:, několik
prvních měsíců, bylo hodně těžkých. ...

Ганна: ... калі я па- пачала размаўляць па беларуску,

пры ўсіх ф- складанасцях адразу, таму што .xx проста было цяжка размаўляць, таму што не было практыкі. (.) я -: як бы, як бы ведала мову, (.) але пасіўна. а практыкі не было і я там не магла ўспомніць у размове некаторыя сло:вы, сфармуляваць, .xxx правільна тое што я хачу сказаць, (.) і:, першыя некалькі месяцаў, было складана вельмі. ...

Po několika měsících začala Hanna přesto mluvit plynule a rutinně bělorusky. Je třeba zmínit, že ona i její rodiče uvedli jako podpurný faktor to, že odmala trávila čas s prarodiči, kteří s ní mluvili bělorusky, a také, že v ruskojazyčné škole, kam docházela, měla – jak to sama hodnotí – skvělou učitelku běloruštiny. Tato okolnost a ani školní výuka jí však nedostačovala k získání kompetence pro plynulou komunikaci v běloruštině.

V tomto se Hanna poněkud odlišuje od své sestry Valjy, která přešla do běloruštiny v průběhu tohoto výzkumu. Valja navštěvovala školy s běloruským vyučovacím jazykem po několik let a pak si zvolila běloruskou filologii jako tzv. druhý obor ke studiu na Fakultě. Ačkoliv tedy do roku 2006 mluvila doma, s přáteli i na veřejnosti rusky, její kompetence v běloruštině byla už dostatečně rozvinuta a jako problém ji při svém jazykovém posunu nezmiňuje. Rovněž jazykový posun sestry Hanny podpořil Valju v jejím přechodu do běloruštiny.

Hanna a Valja se vypořádávaly ještě s dalšími překážkami přechodu do běloruštiny, než které jsem dosud zmínil. Ještě rok před svým jazykovým přechodem Valja poznamenala, jak jsem si zapsal, že „se to musí jednou zlomit“, tj. musí přejít do běloruštiny zcela, nemůže užívat oba jazyky v komplementární distribuci, například podle situací. Příčinou se zdá být spojitost mezi užíváním těchto jazyků a identitou, která neposkytuje jinou alternativu. Jako by totiž nebylo možné ztotožňovat se s národní ideou, zodpovědností za národ, být „uvědomělou“ Bělorusku, a přitom užívat každodenně aktivně i ruštinu v některých situacích. Vedle toho by to znamenalo rozmělnění energie při snaze o nabytí řečové rutiny v běloruštině, kterou tyto sestry nikdy dříve ve svém životě neměly a musely ji tedy poměrně pracně nabývat.

Pro Valjinu sestru Hannu bylo důležité začít mluvit bělorusky v zásadě ve třech poměrně oddělených prostředích: v rodině, v práci a na veřejnosti. Reakce členů rodiny, zejména jejího otce a sestry, na tuto změnu byly pozitivní, dokonce až podporující. Hanna ocenila, že její otec s ní okamžitě začal mluvit bělorusky, i když ani pro něj to podle Hanny nemohlo být jednoduché, protože tento jazyk předtím dlouho příliš neužíval (viz úryvek 4 z interview s Hannou za přítomnosti Valjy).

Úryvek 4 (16. 11. 2005)

- autor: ... jak reagovali tvoje:, rodiče? s- si:, vzpomínáš
eh: [na t-en moment a-,
- Hanna: [.hhhhh n:o, táta reagoval pozitivně:, eh: sestra,
%myslím% taky:, .hh (.) m:áma byla překvapená,
ona nemluví bělorusky, a se mnou doted'
nemluví bělorusky. .hh (.) no, pro ni, i-
dodne-, možná teď už ne, tehdy to byla
taková moje potřeštěnost.
(..)
- autor: mhm:, .hh jak, eh jak pozitivně reagoval, (.) tvůj otec?
on [ti řekl že jsi pašák? ((rusky))
- Hanna: %ichichichi ne. ale [nepamatuju že by něco takového řekl,=
autor: [pašák? ((bělorusky))
- Hanna: =.h[hh% ale-
Valja: [řekl to taky.
Hanna: řekl? no já- já si to prostě přesně nepamatuju. ale on,
.hh mě hned začal podporovat, tím že se mnou,
začal-,
autor: bě[lorusky mluvit.
Hanna: [mluvit bělorusky.
autor: m[hm,
Hanna: [dokonce, eh- bez ohledu na to že pro něj taky to
není lehké, a, .hhh i když on v dětství, mluvil
bělorusky
(.)
- autor: mhm,
Hanna: prostě už dlouhou dobu, ten jazyk nepoužíval,
- аўтар: ... як рэагавалі твае:, бацькі? ц- ці ты:, успомніш
э: [гэ-ты мамент і-,
- Ганна: [.xxxxx н:у, тата стано:ўча рэагаваў, э: сястра,
%мне здаецца% такса:ма, .xx (.) м:ама была здзіўленая,
яна не размаўляе па беларуску, і са мной да сённяшняга
дня не размаўляе па беларуску. .xx (.) ну, для яе, і-
да сённяшняга днь-, можа зараз ужэ не, адразу гэта было
такое дзівацтва маё.
(..)
- аўтар: мхм:, .xx як, э як станоўча рэагаваў, (.) твой бацька?
он [табе сказаў што ты маладзец?
- Ганна: [.xxxx э й- э й- н:у
Ганна: %іхіхіхі не. но я [не памятаю каб ён такога сказаў,=

аўтар: [малайчына?
Ганна: =.x[xx% но-
Валя: [казаў такое таксама.
Ганна: казаў? но я- я проста не памятаю дакладна. но ён,
.xx адразу пачаў мяне падтрымліваць, тым што са мной,
ён, пачаў-,
аўтар: па [беларуску размаўляць.
Ганна: [размаўляць па беларуску
аўтар: м[хм,
Ганна: [нават, э- нягледзячы на тое што яму таксама гэта не
лёгка, і ён, .xxx хаця ён у дзяцінстве, размаўляў па
беларуску.
(.)
аўтар: мхм,
Ганна: проста ужо доўгі час ён, гэтай мовай не карыстаўся,

Ačkoliv to v tomto interview Hanna nedořekla, z rozhovoru s Haninou matkou Palinou, která preferuje ruřtinu, vyplývá, že pro přechod do běloruřtiny u své dcery měla pochopení, přinejmenším už v době interview (viz úryvek 5). Později také sama začala více užívat běloruská slova a výrazy v komunikaci doma.

Úryvek 5 (10. 6. 2005)

Palina: a pak v tom ne nevidím nic špatného, no
bělorusky, tak bělorusky. eh: no a: (.)
a nevíím. možná to je takový
od- odpor k tomu že všechno kolem je rusky,
autor: m[hm
Palina: [a tak vůbec jí rozumím že jsme jako
suverénní země a je třeba vážit si svého jazyka.
Паліна: и потом в этом я я не вижу ничего плохого, ну
по белорусски, по белорусски. э: вот и: (.)
но не знаю. это может быть вот какое то
пр- сопротивление тому что всё по русски кругом,
аўтар: м[хм
Паліна: [и в общем я её понимаю что ну как бы мы
суверенная страна и надо свой язык уважать.

Akceptace nové normy volby jazyka však neprochází ve všech rodinách vždy takto hladce, o čemž svědčí i případ respondenta E. z Fakulty. Podobně například i účastník internetové diskuse pod dopisem novinám nazvaném „Jak přecházím do běloruřtiny“

(„Як я пераходжу на беларускую мову“) prezentoval akceptaci běloruštiny v rodině jako důležitou a potenciálně problematickou záležitost:

„Hlavní je rodina. Když přesvědčíte vaše o tom, že Vy (a ne oni, když si to nepřejí) potřebujete mluvit doma svým jazykem – všechno půjde tak, jak má být“⁶³ (Hanna Hiva, 19. 4. 2007, <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=8191>)

Zatímco přechod do běloruštiny proběhl u Hanny v rodině poměrně hladce, povšimnutí a spíše negativní hodnocení této změny dávali najevo její přátelé, známí a kolegové, jak uvádí Hanna v interview (viz úryvek 6).

Úryvek 6 (16. 11. 2005)

Hanna: =prostě, [.hhh pro ně to bylo, c: c: co je s tebou?=
autor: [no, jo.

Hanna: =co je c: co je to za nemoc? .hhh [proč=
autor: [hm:

Hanna: =běloruština:?
(..)

autor: mhm,

Hanna: jako. ni- někteří říkali, no dobře
neblbni, je s s [jasně že jsi vlastenka,=
autor: [mhm,

Hanna: =%mluvme dál s- [normálně heh .hhh%
autor: [vlastenka. ano?

Hanna: no, tak nějak.
(.)

autor: mhm,
(.)

Hanna: někteří-, se snažili no, .hh v:yj(asnit).
na co: ti to je? proč to? ...

Ганна: проста, [.xxx для іх было, ш: ш: што с табой?=
аўтар: [ну, так.

Ганна: =што ж ш: што за хвароба такая? .xxx [чаму=
аўтар: [хм:

Ганна: =беларуская мо:ва?
(..)

аўтар: мхм,
Ганна: як бы. ні- некаторыя казалі, ну ладна не

⁶³ „Галоўнае – сям’я. Калі вы сваіх пераканаеце ў тым, што Вам (а не ім, калі яны не маюць такога жадання) трэба ў хаце размаўляць па свайму – ўсё пойдзе як мае быць.“

вырабляйся, ўс(ё) с с [ясна што ты патрыётка, давай=
 аўтар: [мхм,
 Ганна: =будзем %размаўляць далей с- [нармальна гэт .xxx%
 аўтар: [партыётка. так?
 Ганна: ну, як бы так.
 (.)
 аўтар: мхм,
 (.)
 Ганна: некарторыя-, спрабавалі там, .хх в:ыс(ветліць).
 а наво:шта табе? а чаму: так? ...

Po čase ji ovšem zcela akceptovali jako „běloruskojazyčného člověka“. Jiná respondentka s podobnou zkušeností, T., pojmenovává tento jazykový problém, který se zdá být rozšířenějším jevem souvisejícím se symbolickou funkcí běloruštiny, jako problém vybudování si u ostatních lidí „image běloruskojazyčného člověka“. U někoho, jako v případě Hanny, šlo konkrétně o image „(běloruskojazyčné) vlastenky“.

Pokud jde o reakce na veřejnosti, Hanna považuje negativní hodnocení běloruštiny za ustupující (také Burlyka, 2004). Zatímco jak literatura, tak zkušenosti respondentů Michase a N. naznačují, že taková negativní hodnocení mluvené běloruštiny byla dříve početná – vedla nakonec k masovému posunu k ruštině mezi migranty z venkova –, mnozí respondenti uvedli, že jsou na ústupu, především se tak stalo po protivládních demonstracích v březnu 2006.

Jednoduchý jazykový management, který byl popsán výše, se promítl také na úroveň managementu organizovaného. Například opoziční běloruskojazyčné noviny *Naša niva* publikovaly článek s radami „Jak začít mluvit bělorusky“ (Bohdan, 2006). Je to známkou toho, že problémy s přechodem do běloruštiny, které měly Hanna, Valja a respondenti E. a T., jsou ve společnosti sdíleny širě. Neexistují však opatření řešící tyto problémy na úrovni státu. Jak se v průběhu tohoto výzkumu ukázalo, povinná výuka běloruštiny ve všech školách, která alespoň částečně podporuje kompetenci v běloruštině, není zaměřena na prevenci právě takového typu problémů. Přesto se objevily pokusy o jejich organizovaný management, i když spíše malého rozsahu; na jeden takový se podíváme v následujícím oddíle 5.4.4.

5.4.4. Odznak „Mluv se mnou bělorusky“

Jednu podobu komunikační úpravy v organizovaném managementu běloruštiny představuje odznak s textem „РАЗМАУЛЯЙ СЯ МНОЙ ПА-БЕЛАРУСКУ“, tj. „MLUV SE MNOU BĚLORUSKY“ (v nesovětské variantě národních barev, viz obrázek 5.3 v příloze). Podobné odznaky na podporu menšinových jazyků byly použity v některých jiných

zemích, například ve Walesu v Británii.⁶⁴ V Bělorusku takový odznak vznikl z iniciativy nevládní organizace Společnost běloruského jazyka (Таварыства беларускай мовы), která se nechala inspirovat právě zahraniční praxí (Sjarhej Kručkou, osobní sdělení).

Jakou roli hrají tyto odznaky v komunikační praxi jejich uživatelů? Zjevnou funkcí odznaku je umožnit neznámým lidem na veřejnosti identifikovat, který z alternativních jazyků preferuje nositel/nositelka odznaku, popřípadě s nimi tímto jazykem mluvit. Nošení odznaku však může stimulovat další jazykověmanagementové procesy, které nemusely být autory odznaku předpokládány. Odznak totiž preferenci běloruštiny vyznačuje na oděvu nositele permanentně a může být tedy častěji objektem povšimnutí, a následně hodnocení než občasná řeč či text. Jeden z kolemjdoucích takto na základě odznaku identifikoval Valju jako příznivkyni opozice, jak uvedla ve svojí SMS:

„Ted v metru nejakej chlap uvidel muj napis razmaulaj... [mluv se mnou bělorusky] i zacal mi neco vysvetlovat ze milink. [=Aljaksandar Milinkevič, opoziční kandidát na prezidenta v roce 2006] je spatnej a ze bude valka:)))“ (SMS, 4. 1. 2007)

Spojování standardní běloruštiny s politickou opozicí bývá jedním z problémů mluvčích standardní běloruštiny. Výraz „opozice“ („оппозиция“) totiž znamená v Bělorusku něco jiného než v jiných evropských státech – jde spíš o opozici morální než jen politickou. Tvoří ji totiž lidé, kteří nesouhlasí s autoritářským režimem současného prezidenta, jsou proevropsky a národovecky orientovaní („národně uvědomělí“). V médiích, které až na výjimky kontroluje a cenzuruje státní aparát, jsou líčeni jako rozvraceči „pokojného, prosperujícího, rodného“ Běloruska, zaprodaní Západu, který chce Bělorusku uškodit (viz Sloboda, 2009b). V důsledku toho je obecně ve společnosti udržováno ztotožňování běloruské „opozice“ s rozvraceči státu, zaprodanci, nacionalisty (v pejorativním smyslu) a dokonce i s „fašisty“, tj. nacisty (srov. Gapova, 2005, s. 425). Mezi příslušníky opozice patří i největší zastánci běloruštiny pro každodenní komunikaci. Mluvení ve standardní běloruštině proto ve státem autorizovaných diskurzích, u části populace, včetně členů policie a armády, identitu „opozicionáře“ indikuje. Sama Valja uvedla, že radši s policistou na pasovém oddělení mluvila rusky, „protože je to policajt a mohlo by mi to uskodit, protože to bylo na nem, jestli mi udelaji ten pas rychleji nebo ne“ (ICQ zpráva, bez diakritiky, 30. 12. 2006).

Ačkoliv hodnocení běloruštiny projevená navenek mohou být negativní a mohou přechod do běloruštiny ztěžovat, Valja zformulovala jinou zkušenost, kdy odznak naopak posun k běloruštině nejen umožňuje, ale dokonce vynucuje. Jednou uvedla, že v

⁶⁴ Srov. stránky Velšského jazykového úřadu (Welsh Language Board) na <http://www.byig-wlb.org.uk/english/services/pages/howdoiknowtowhomicanspeakwelsh.aspx>.

obchodech mluví rusky, „když nemám guráž“, ale když má odznak, má pocit, že nemůže mluvit rusky, že by to bylo „absurdní“ (zápis z 10. 8. 2006). Později napsala:

„zjistila jsem, že to není těžké u toho vydržet [mluvit bělorusky na veřejnosti]. navíc, když už máš na sobě napsáno RAZMAULIAJ.... [mluv se mnou bělorusky] a vsichni to videj, už je blbě mluvit rusky, že jo ;-)" (zpráva ICQ, 30. 12. 2006)

Podle zkušenosti Valjy je tedy odznak „Mluv se mnou bělorusky“ efektivním prostředkem, a to ne tak k tomu, aby ostatní oslovili nositele či nositelku odznaku bělorusky, ale možná nečekaně spíše k donucení *nositele* odznaku překonat obavy z negativních reakcí a běloruštinu použít pro zachování své „tváře“.

5.4.5. Shrnutí: rysy jazykového managementu Rodiny

V této části jsme se zastavili u několika rysů, které se v materiálu ukázaly jako signifikantní z hlediska zachovávání jazyka a jazykového posunu v Rodině: přistěhování se do města a přizpůsobení se městskému prostředí v sovětském období; problémy s řečovými návyky, gramatickou a komunikační kompetencí, na které narážejí „národně uvědomělí“, kteří v současnosti za ruskojazyčné autoritářské vlády chtějí přejít do běloruštiny; problémy s identifikacemi spojenými s jejich individuálními přechody do běloruštiny; a konečně odznak jako výsledek organizovaného jazykového managementu nevládní organizace na podporu takových přechodů. V následující části se budeme věnovat mimorodinnému prostředí, ve kterém se pohybovala Valja a které jí umožnilo rozvinout pro přechod do běloruštiny potřebnou jazykovou kompetenci.

5.5. Fakulta: jak (ne)může být běloruština zachována

Jedním z důvodů, proč byla vybrána k výzkumu Fakulta, byl podobně jako u Rodiny můj přístup k ní a jejímu personálu. Zároveň je to ovšem prostředí, kde se v rozsáhlé míře užívají oba státní jazyky, ruština i běloruština, protože Fakulta obsahuje katedry těchto jazyků. Oproti tomu se na řadě jiných typů fakult, zvláště technických a lékařských, užívá výlučně nebo v drtivé převaze ruština (viz kapitola 4).

Fakulta měla v době výzkumu kolem 2000 studentů a přes 200 vyučujících. Mými respondenty pro interview byli jak členové kateder běloruštiny, tak ruštiny, ale také jiných jazyků a literatur, včetně děkana a dvou proděkanů. Se studenty na Fakultě interview provedena nebyla, s výjimkou Valjy. Data vzniklá zúčastněným pozorováním však částečně pokrývají komunikaci a názory některých studentů.

5.5.1. Užívání jazyků

Na fakultě se užívá o něco více ruština než běloruština, a to jak při vyučování, tak mimo něj. Běloruština je přesto v obou komunikačních sférách zastoupena do velké míry; v jazykové „krajině“ interiéru Fakulty dokonce mírně převládá.

Distribuce jazyků v mluvené komunikaci zpravidla odpovídá katedrálním příslušnostem mluvčích – vyučující (a někdy i studenti) kateder běloruské filologie užívají běloruštinu, ostatní vyučující a studenti obvykle ruštinu. Personál kateder má k dispozici kabinety, které sdílí několik jejích členů; někdy dokonce celý personál katedry sdílí jeden kabinet. Volba jazyka se neváže jen na osoby, ale i na tyto kabinety, které tvoří jazyková prostředí s vlastními normami volby jazyka. Svědčí o tom fakt, že studenti, kteří přicházejí do takového prostředí přepínají podle dané normy, tj. vcházejí-li do kabinetu běloruského jazyka nebo literatury přepínají obvykle do běloruštiny, pokud mluvili předtím na chodbě rusky. Jak upozorňuje Neustupný (1985b), „abychom mohli pravidlo přijmout jako součást normy musíme mít důkaz, že není užíváno pouze ke generování řečových aktů, ale také pro jejich hodnocení“⁶⁵ (s. 163). Opravdu, respondentka F. z katedry běloruského jazyka si povšimla jako odchylky toho, že když jsem se přišel zapsat na výběrový seminář z běloruštiny, mluvil jsem rusky. Hodnotila to jako „zvláštní“ do té míry, že ačkoli mě tehdy viděla poprvé, i po několika měsících – jak uvedla pak v rozhovoru – si mě ještě pamatovala. V komunikačních situacích mimo kabinety, například při schůzích fakulty – jak zmínili respondenti – každý užívá „svůj“ jazyk. Akomodace (přizpůsobení se ve volbách jazyka) však bylo možné na chodbách a v některých kabinetech pozorovat také.

Pokud jde o psanou komunikaci, drtivá většina formulářů a dalších tištěných textů (asi jen kromě absolventských diplomů) je jednojazyčná buď v ruštině, nebo, a to méně často, v běloruštině. Volba jazyka závisí na jazykové preferenci autora nebo na příslušnosti k některé z kateder běloruské nebo ruské filologie.

5.5.2. Volba vyučovacího jazyka

Podle běloruského právního řádu mají studenti vysoké školy právo volby jazyka vyučování. Pokud není možné vytvořit v ročníku pro malý počet studentů dvě skupiny (jednu běloruskojazyčnou, druhou ruskojazyčnou), praxe některých přednášejících na Fakultě byla dát o jazyce vyučování hlasovat. Jak však uvedl respondent M., vyučující na katedře románské filologie, tuto praxi už opustil, protože zájem o vyučování v běloruštině byl v posledních letech malý. Sám to hodnotí slovem „škoda“ („шкادا“), ale přednášky nadále začíná už automaticky v ruštině.

Studenti na Fakultě obecně „automatickou“, výchozí volbu jazyka akceptují. Respondenti zmínili jen jediný nedávný konflikt ohledně volby jazyka pro vyučování. Šlo o protest skupinky studentů preferujících ruštinu proti výchozí volbě běloruštiny u respondentky L. pro výuku světové (tj. ne běloruské) literatury. Vedení Fakulty pak nařídilo L., aby užívala ruštinu. Tento případ, který se odehrál na přelomu století,

⁶⁵ „In order to accept a rule as a component of a norm we must possess some evidence that is used not simply for the generation of speech acts but also for their evaluation.“

můžeme považovat za doznívání poslední celkové změny jazykové situace v Bělorusku po květnovém referendu 1995, pro kterou – jak bylo zmíněno výše – je charakteristická redukce užívání běloruštiny jen na komunikaci, v níž se má symbolizovat nebo indikovat běloruská národní identita. Tento výjimečný případ ukazuje, že zatímco problémy ohledně výchozího jazyka vyučování nemohly vzniknout u předmětů z běloruské a ruské filologie (kde panuje všeobecná shoda na normách volby jazyka), u obecných nebo jinak zaměřených předmětů jako u zmíněné přednášky světové literatury takové problémy vyvstat mohly. Volba jazyka však jinak není vedením Fakulty nebo kateder explicitně regulována a zdá se, že jinak k jazykovým problémům na Fakultě nedochází.

Oproti tomu v případě respondenta S. z jedné technické univerzity, zmíněném v předchozí kapitole, byl jazyk vyučování vedením explicitně regulován. Jako jediný ze své katedry přednášel v běloruštině. Studenti až na výjimky tuto výchozí jazykovou volbu akceptovali. Vyučující se však účastnil protestních demonstrací proti vládní politice, a proto – podle jeho výpovědi – mu vedení doporučilo, aby přestal přednášet bělorusky. Příčinou opět bylo, jako v případě Valjy výše (část 5.4.4), rozšířené spojování standardní běloruštiny v běžné komunikaci s „nežádoucí“ opozicí.

5.5.3. Gravitace podle statusu a dobré příklady

Pozorování na dvou katedrách bylo informativní s ohledem na další aspekt jazykového managementu na Fakultě. Na katedře, která nebyla katedrou běloruské filologie, se přesto užívala bělorušтина, a to i ze strany administrativního personálu. Vedoucím katedry zde byl významný literární vědec, respondent P., sám mluvící bělorusky. Tento člověk, ač velký zastánce běloruštiny, není radikálním bojovníkem za ni. Přesto však byl na katedře jako její vedoucí nejčastějším a nejvýraznějším mluvčím a adresátem promluv a lze říct, že svou přítomností vytvořil běloruskojazyčné prostředí. Oproti tomu na jiné katedře užíval jeden z jejích řadových pracovníků, respondent E., běloruštinu, které je zastáncem coby národně uvědomělý člověk. Akomodace k němu ze strany ruskojazyčného personálu byly ovšem mnohem méně časté a kabinet byl de facto ruskojazyčným prostředím. Vedoucí této katedry pochází z Ruska a užívá ruštinu. Lze se domnívat, že nižší status E. nevyvolával „gravitaci“ (dočasnou akomodaci) ostatních k jeho volbě jazyka. Podobně Latocin (1998) uvádí o jiné běloruské univerzitě, že přechod či „nepřechod“ do běloruštiny při vyučování je přímo závislý na postoji vedoucího katedry: pokud je přívržencem vyučování v běloruštině, přechází k ní i zbytek personálu katedry (s. 107). Jazyková akomodace k výše postaveným osobám sice není v bilingvních společnostech (alespoň jistého typu) žádnou výjimkou, ale v běloruské kultuře je gravitace k výše postaveným osobám hluboce zakořeněná. Reflektují to i sami její nositelé (viz už klasickou divadelní hru Janky Kupaly *Zdejší [Тутэйшыя]* z roku 1922) a data z tohoto výzkumu toto pozorování také podporují.

Zároveň gravitace k osobě s vyšším veřejným statusem nutně neznamená *ztotožnění se* s volbou jazyka, tj. akomodaci trvalou a posun (srov. Auer – Hinskens, 2005).

Jazykové gravitace se na Fakultě vyskytují nejen u personálu, ale také u studentů. Například proděkan, respondent B., který užívá běloruštinu, toto nejen explicitně zformuloval, ale byl jsem osobně svědkem situace, kdy mu studenti přinesli vlastnoručně napsané žádosti v běloruštině, ačkoli nešlo o studenty běloruské filologie. Respondent tyto žádosti ukázal jako důkaz o tom, že k němu studenti akomodují. Součástí interview byla také otázka, zda by si respondent či respondentka přáli něco na jazykové situaci na fakultě změnit. Proděkan uvedl, že autorem nápisů, které jsou na fakultě většinou běloruskojazyčné, je on, čímž si lze vysvětlit převahu běloruštiny v jazykové „krajíně“ Fakulty. Nějaká otevřená regulace ve prospěch běloruštiny však podle něj není možná (ani v jeho postavení), ale je přesvědčen, že bělorušтина se má udržovat a že on chce působit jako „příklad“ běloruskojazyčného člověka. Jako gratifikaci uvedl právě to, že se na něj studenti obracují v běloruštině.

Z biografie tohoto respondenta je patrné, že byl ovlivněn dobou bělorusizace v první polovině 90. let. Na katedře působí i další vyučující, které lze nazvat stejně jako proděkana „dětmi bělorusizace“, ať už ji zažili jako dospívající, či už mladí dospělí lidé. Vyučující K., která dnes pracuje na jedné z kateder běloruského jazyka, zmínila, že dříve dokonce vyučovala ruštinu, rozhodla se však toto změnit. Užívá běloruštinu také mimo svou profesi téměř ve všech situacích každodenního života. Podobně i respondentky Hannu a Valju z Rodiny lze zařadit do této skupiny lidí, které bělorusizace takto ovlivnila, a stejně tak respondentku T., která otevřela na jedné ekonomické univerzitě kurz běloruštiny pro zájemce. Tito lidé někdy působí jako dobrý příklad ostatním, kteří hledají inspiraci pro úspěšný postup při přechodu do běloruštiny. V případě proděkana však není jasné, zda působí jako dobrý příklad nebo zda akomodace k jeho volbě jazyka nejsou jen dočasnými gravitacemi, indukovanými jeho vysokým postavením.

Role dobrých příkladů se zdá být z výpovědí respondentů důležitá všeobecně. Respondentka z Rodiny, Stasja, která studuje na jedné univerzitě filologii, sama bělorusky nemluví právě proto, že nevidí dobré příklady, jak uvedla v interview (viz úryvek 7), přestože část jejího studia probíhá v běloruštině a může mít proto dostatečnou kompetenci v tomto jazyku i pro jeho užívání v jiných situacích.

Úryvek 7 (20. 7. 2007)

Stasja: jsou takoví, vyučující například,
kteří říkají že no jsou profesoři, a ještě něco,
ještě, teda mají tolik titulů, [jo? a:::==
autor: [hm::
Stasja: =no a prý mluvím bělorusky:, a:,

nemluvte rusky všichni, mluvme
bělorusky, a sami dělají takové elementární
chyby že:::, no jako- prostě, .c pro to abychom
mluvili bělorusky, nemáme, .hh eh::
sko- prakticky nemáme takový, eh dobrý
příklad. mezi vyučujícími. takže sám
[děkan, .hhh může něco takového jako=

autor: [hm:

Stasja: =říct- no ne- nevím, on říká
například, dzevački.⁶⁶

autor: hm hm,

Stasja: no a: a: proděkan taky, takže oni
mluví, a proskač-kují nějaká takováhle
slova, která když slyšíš tak [si pomyslíš co=

autor: [hm: hm:

Stasja: =od nás požadujete abychom mluvili dobře
bělorusky, [jak .hh nás to můžete naučit,=

autor: [hm hm

Stasja: =když vy sami-, jako, nemluvíte, dobře.

Стася: есть такие вот, преподаватели там например,
которые говорят что там они профессор, там ещё что
то, ещё, то есть сто'ко много званий, [да? и:::-=

аўтар: [хм::

Стася: =вот я мол разговарываю на белорусском языке:, и:,
не говорите по русски все, давайте говорить по
белорусски, и сами там делают такие элементарные
ошибки что:::, ну как бы- просто, .ц для того что
бы нам говорить по белорусски, у нас нету, .xx
э:: поч- практически нету такого, э хорошего
примера. среди преподавателей. то есть тот же
[декан, .xxx он может такое чтонибудь=

аўтар: [хм:

Стася: =сказать, какуюнибудь фразу, и там, употребить
какоенибудь- там не- не знаю, он говорит
например, дзевачкі.

аўтар: хм хм,

Стася: вот и: и: заместитель декана тоже, то есть они
говорят, и в их прасказ-ывают вот такие какие
нибудь слова, которые послушаешь и [думаешь чего=

⁶⁶ Jde o ruské slovo „девочки“ s běloruskou výslovností, místo běloruského „дзяўчаты“ („dzjaučaty“).

аўтар: [хм: хм:
 Стася: =вы от нас требуете что бы мы говорили хорошо
 по белорусски, [как вы .хх нас можете научить,=
 аўтар: [хм хм
 Стася: =если вы сами-, как бы, не говорите, хорошо.

Tedy v souhrnu řečeno, zatímco při gravitaci k osobě s vyšším statusem může být akomodace dočasná (se vzdálením osoby gravitace klesá), přítomnost, resp. absence dobrých příkladů s přirozenou autoritou mívají trvalejší efekt. Zda působí tak, nebo onak nějaké konkrétní skupiny nebo kategorie osob, je empirickou otázkou, která by jistě stála za další výzkum, přesahuje však už rámec této studie.

5.5.4. Shrnutí: rysy jazykového managementu na Fakultě

V této části byly uvedeny některé rysy jazykového managementu na Fakultě. Ta je v rámci běloruské společnosti zvláštním prostředím, protože norma užívat běloruštinu je zde institucionalizována a institucionálně je vymezena i skupina lidí, od kterých se její užívání očekává: personál kateder běloruské filologie a studenti v komunikačních situacích spojených s výukou běloruštiny nebo v běloruštině. Jinde obě alternativní normy (užívat běloruštinu a užívat ruštinu), které existují také v jiných prostředích v Bělorusku, zde zpravidla nekolidují. Akomodace ve volbě jazyka mají často charakter dočasných gravitací, které mění vzorce užívání jazyků na Fakultě v závislosti na obměně konkrétních osob na daných institucionálních pozicích, jako je proděkan, vedoucí katedry a podobně.

5.6. Diagnóza jazykových problémů při jazykovém posunu

V částech 5.4 a 5.5 bylo popsáno užívání jazyků a jazykový management ve dvou prostředích s implicitním zaměřením na jazykový management při zachování jazyka a jazykovém posunu. V této části bude popis přeformulován podle obecného procesualního modelu jazykového managementu explicitně. Cílem je diagnostikovat jazykové problémy při zachování jazyka, resp. jazykovém posunu v Bělorusku zvláště v těchto dvou prostředích.

V materiálu lze identifikovat obecně dva procesy jazykového posunu: 1) od dialektní venkovské běloruštiny k ruštině a 2) od ruštiny ke standardní běloruštině. K prvnímu procesu nebylo získáno mnoho informací, proto se mu zde věnovat nebudeme. O druhém procesu bylo získáno dat mnohem více, což umožňuje popsat ho podrobněji.

5.6.1. Normy

Ve druhém typu procesu jazykového posunu, který se týká národně uvědomělých osob (zde Hanny, Valjy a respondentů E, K. a T.), byly identifikovány dva navzájem si konkurující systémy norem, které můžeme provizorně nazvat „národovecký“ (neboli

„nacionalistický“ v neutrálním smyslu) a „migrační“ (neboli „modernizační“). „Migrační“ systém norem byl přinesen do běloruských měst po záboru běloruského území Ruským impériem (18. století) a funguje (s modifikacemi) dosud, zvláště díky modernizaci po druhé světové válce. Tento ruskojazyčný systém norem umožňuje užívat běloruštinu jako omezený komplementární styl. Užívání běloruštiny v tomto systému norem se omezuje na národně symbolické funkce, jak jsme viděli v této a předchozích kapitolách (viz podrobně i Mečkovskaja, 2002). Protože ve společnosti tento normový systém převládá, podobně jako na Fakultě, i v celém Bělorusku je rozšířen neparalelní bilingvismus, kdy se oba jazyky užívají v různých skupinách textů a promluv; jazykově paralelní texty a promluvy (tj. s verzemi v obou jazycích) jsou výjimečné. Naopak podle „národoveckého“ systému norem se běloruština volí v drtivé většině komunikačních situacích; ruština může být užita ve výjimečných případech, jako je hrozba diskontinuity komunikace nebo negativní perlokuce, například v interakci s osobou, která bělorusky nerozumí, nebo s příslušníky policie apod. Oba systémy norem jsou konstitutivní pro identitu; výběr jednoho z nich probíhá u jednotlivých respondentů se změnou jejich osobní identity. Lze to spojovat se změnou v tom, co Goffman (1974, s. 21nn.) pojmenovává jako „primární rámec“ („primary framework“), globální perspektiva neboli interpretační schéma, které lidé užívají ve svém každodenním životě k rozumění světu a své pozice v něm. Volba „národoveckého“ systému norem s sebou nese identitu národně uvědomělého člověka, zatímco volba „migračního“ systému norem implikuje konformní osobu, které neodmítá sovětské dědictví Běloruska a jeho hodnoty. Zároveň, jak ukázala data, výběr mezi těmito dvěma alternativními „rámci“ (a systémy norem) obvykle nevariuje od situace k situaci – člověk se drží jednoho z nich po delší dobu a někdy i po celý život.

5.6.2. *Povšimnuté odchylky*

Osoby stávající se národně uvědomělými si začínají všimnout užívání ruštiny u sebe (a u ostatních) jako odchylky od „národoveckého“ systému norem. Jejich následné uplatňování tohoto systému norem, včetně každodenního užívání běloruštiny, pak zas vyvolávalo jazykověmanagementové procesy na straně ruskojazyčných osob, jak jsme viděli, od příbuzných po cizí osoby, které si všímaly konverzačního užití standardní běloruštiny jako odchylky od jimi uplatňovaného „migračního“ systému norem.

5.6.3. *Hodnocení*

Někteří ruskojazyční hodnotí (z jejich pohledu) odchylkové užití standardní běloruštiny v každodenní komunikaci pozitivně. Taková hodnocení nejsou na veřejnosti příliš projevována, ale v introspektivních interview respondenti jak mého výzkumu, tak i řady anket formulovali v reakci na dotaz pozitivní hodnocení poměrně často. Týká se to i respondentek Paliny, Stasji a Svety z Rodiny. Jejich pozitivní hodnocení však

nespouští úpravy jejich vlastní jazykové praxe a jejich jazykový management končí v této fázi. Naopak pozitivní hodnocení užívání běloruštiny vede k úpravám vlastní jazykové praxe národně uvědomělé osoby. Tyto dva typy hodnocení korespondují s rozlišením Smolicze a Secombové (1989) na „obecná pozitivní hodnocení“ („general positive evaluations“) a „osobní pozitivní hodnocení“ („personal positive evaluations“) u mluvčích menšinových jazyků (s. 488n.). Osoby, jejichž pozitivní hodnocení jsou *obecná* nejsou odhodláni používat pozitivně hodnocený jazyk. Oproti tomu ti, jejichž pozitivní hodnocení jazyka je *osobní*, cítí, že jejich jazyková praxe nekoresponduje s jejich interpretačním „rámcem“, a tím s jejich identitou, a jsou odhodláni upravit podle toho svou volbu jazyka.

Hodnocení standardní běloruštiny na veřejnosti bývají ze strany ruskojazyčných také negativní. Za hlavní důvod můžeme na základě našich dat považovat to, že standardní běloruština pro ně indikuje „opozici“, tj. státní ideologii neautorizované jedince, „rozvraceče státu“, „nacionalisty“ (v pejorativním smyslu) nebo přinejmenším ty, kteří vyčnívají a nepodřizují se, tak jako oni sami. Na základě tohoto kvalitativního výzkumu není jasná frekvence negativních hodnocení užití standardní běloruštiny na veřejnosti a ne všechna jsou jistě projevována navenek. Jak však bylo uvedeno, respondenti je v době interview vnímali jako ustupující.

Pokud jde o komunikaci s přáteli a kolegy, v případě Hanny jsme viděli, že může dojít ke zrušení hodnocení (deevaluaci, viz kapitola 1): svá negativní hodnocení tito lidé opouštějí, když se národně uvědomělé osobě podaří vytrvat a vytvořit si u nich image běloruskojazyčné osoby, resp. vlastenky či vlastence.

5.6.4. Designy úprav

Jak bylo zmíněno v předchozí části, *obecná* pozitivní hodnocení užívání běloruštiny jinými nevedou k jejímu užívání u autora takového hodnocení. Důvody podle mých dat jsou: absence řečových návyků (hrozící diskontinuitou komunikace), nedostatečná kompetence v běloruštině, obavy z případných negativních hodnotících reakcí ze strany ostatních, ale především absence nutné podmínky – změny interpretačního „rámce“ ve prospěch „národoveckého“ systému norem.

Osobní pozitivní hodnocení vedou k úpravám vlastní jazykové praxe pomocí několika úpravových designů, tj. postupů, metod či šablon určených k úpravě komunikace. Jedním z nich je užívání běloruštiny, v co nejvíce situacích je to možné, a vybudování si image běloruskojazyčného člověka, tj. vytrvalé užívání běloruštiny, a s tím související vysvětlování změny identity příbuzným, přátelům a kolegům k eliminaci jejich negativních hodnocení. Další design úprav spočívá v zapojení se do běloruskojazyčných komunikačních sítí a četba běloruskojazyčné literatury. Někdy je součástí úpravového designu i vyhledávání už uplatněného designu osobou fungující jako „dobrý příklad“ (viz části 5.4.3 a 5.5.3 výše).

Negativní hodnocení běloruštiny na veřejnosti se někdy prozrazují reakcemi spočívajícími ve výzvě běloruskojazyčnému, aby mluvil „normálně“, resp. „lidsky“ (tj. ruský). Příslušníky policie vedou někdy jejich negativní hodnocení běloruštiny k žádosti o legitimaci nebo k působení jiných obstrukcí (viz kapitola 4 výše). Tuto zkušenost měl z mých respondentů T.; Valja se takové možné situaci vyhnula preventivním jazykovým managementem spočívajícím ve volbě ruštiny pro komunikaci s policistou.

5.6.5. *Implementace*

Zatímco u starších respondentů Paliny a Michase byla někdejší realizace přechodu do ruštiny snadná, realizace přechodu do běloruštiny u národně uvědomělých naráží na řadu problémů. Respondenti zmiňují problém absence řečových návyků i ne zcela dostatečnou gramatickou a komunikační kompetenci, což vede k náročnému řečovému managementu a z něho plynoucího diskomfortu a disfluentní komunikaci. Přesto se respondentům do běloruštiny přejít podařilo.

Výpověď o naopak neúspěšné realizaci individuálního jazykového přechodu publikovaly noviny *Naša niva*. Pro vlastní užívání běloruštiny identifikoval autor výpovědi jako nezbytné komunikační sítě užívající tento jazyk:

„Uplynula nějaká doba a do své řeči jsem začal vkládat běloruská slova (děkuji, prosím, promiňte atd.). [...] Ale přejít do běloruštiny jsem ještě nedokázal. Příčin je několik. Ale hlavní je ta, že nemám skoro žádné kamarády, kteří by to podporovali. Mám jen jednu běloruskojazyčnou kamarádku, se kterou se setkáváme čas od času“⁶⁷ (*Хама Ніва*, 19. 4. 2007, <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=8191>)

V širším kontextu výpověď autora naznačuje, že kvůli marginalizaci opozičních nevládních organizací ze strany státu, mezi něž patří i řada běloruskojazyčných skupin, informace o jejich existenci osobám usilujícím o přechod do běloruštiny nemusí být dostatečně známa. Stát sám běloruskojazyčné sítě téměř netvoří ani zřejmě ani nepropaguje.

Naopak se při realizaci přechodu do běloruštiny ukázaly být nápomocné tolerance a podpora členů rodiny, dobré vzory, do jisté míry školní výuka, dostupnost běloruskojazyčné literatury, odznak „Mluv se mnou bělorusky“ a také katalyzační události celospolečenského významu, jako byl pohřeb spisovatele Bykava nebo protivládní demonstrace.

⁶⁷ „Прайшоў час, і я пачаў у сваю гаворку ўстаўляць беларускія словы (дзякуй, калі ласка, прабачце і г.д.). [...] Але перайсьці на беларускую мову я пакуль ня змог. Прычын некалькі. Але галоўная ў тым, што ў мяне амаль няма сяброў, якія б гэта падтрымлівалі. У мяне ёсць толькі адна беларускамоўная сяброўка, зь якой мы сустракаемся час ад часу.“

5.7. Výzvy pro organizovaný jazykový management

V této práci jsme přistupovali k otázce zachování jazyka a jazykového posunu z jiné než fishmanovské perspektivy – zabývali jsme se tím, *jak* jednotliví sociální aktéři nebo skupiny zachovávají nebo zanechávají jazyky a za jakých okolností. Respecifikace dat podle procesuálního modelu jazykového managementu v části 5.6 ukázalo ty momenty v jazykověmanagementovém procesu, které vedly ke vzniku jazykových problémů při jazykovém posunu. Organizovaný jazykový management, např. existujících nevládních organizací nebo státu, se pak může orientovat na tyto momenty při hledání možných řešení těchto problémů.

5.7.1. Problémy s negativními hodnoceními

Problémy v Bělorusku zahrnují negativní hodnocení, které dávají někteří ruskojazyční lidé užití standardní běloruštiny na veřejnosti, což v důsledku vyvolává obavy z mluvení standardní běloruštinou na veřejnosti. Taková hodnocení mají s největší pravděpodobností následující důvody: 1) líčení mluvčích standardní běloruštiny a opozice jako rozvracečů společnosti a dokonce jako „fašistů“ ve státem kontrolovaných médiích (srov. Sloboda, 2009b), 2) přísný kulturně podmíněný tlak na konformitu a uniformizaci chování na veřejných místech (viz několik příkladů u Slobody, 2009a), a 3) potlačené pocity viny za zanechání běloruštiny, „rodného jazyka“, které má za důsledek, jak uvádí Ioffe (2003), negativní postoj k užívání běloruštiny. V situacích, kdy se taková hodnocení projevují představuje užití standardní běloruštiny jazykový problém, protože neexistují na celospolečenské úrovni rutinní praktiky, které by byly schopné tato hodnocení překonávat.

Pokud jde o dodržování ruskojazyčné „migrační“ normy, její otevřeně negativní hodnocení ze strany některých národně uvědomělých lze považovat za podobně problematická, protože taková hodnocení vinu za opuštění „rodné běloruštiny“ a za „lenost“ jí mluvit umocňuje. Řešení těchto zdrojů problémů zůstává výzvou pro jazykovou politiku nebo jiný typ organizovaného jazykového managementu.

5.7.2. Problémy s designy úprav

Organizovaný jazykový management ve prospěch běloruštiny může využít katalyzačních událostí, při kterých, jak ukázala data, se zvyšuje poptávka po designech realizace přechodu do běloruštiny. Organizovaný management se může také zaměřit na metody vytváření „dobrých vzorů“ a na pomoc těchto osob při hledání vhodného designu pro ty, kteří usilují do běloruštiny teprve přejít. Takový managementový postup předjímá ojedinělý instruktážní článek v novinách *Naša niva* „Jak začít mluvit bělorusky“ (Bohdan, 2006); pomocných prostředků tohoto typu není mnoho. Existující poptávka po designu jazykového přechodu je další výzvou pro organizovaný jazykový management.

Vedle „dobrých příkladů“ jsme v materiálu identifikovali „gravitace“ (dočasné akomodace, které k jazykovému posunu nevedou) k osobě s vyšším veřejným statutem. Tato praxe je v Bělorusku obecně výrazná, s čímž může souviset představa některých národně uvědomělých, že vhodnou úpravou nepříznivé situace běloruštiny je prohlásit ji za jediný státní jazyk. To by znamenalo působit jejím vysokým statutem, nikoli například posílit právní stát a občanskou společnost, dávající prostor pro práci k zachování běloruštiny „zezdola“ a zvyšující působení „dobrých příkladů“.

5.7.3. Problémy s implementací

Jazykový management odvíjející se kolem odznaků „Mluv se mnou bělorusky“ by stál za speciální výzkum, protože případ Valjy ukázal, že můžou být v implementační fázi velmi efektivní. Jiný organizovaný management – například informování o existenci běloruskojazyčných komunikačních sítí stejně jako organizování kurzů běloruské konverzace a poskytování příruček pro zájemce o přechod do běloruštiny – se zdá být poddimenzován, jak ukázala data z interview i médií. Totéž se týká jazykového vyučování na školách: výzkum ukázal, že dosavadní rozsah/kvalita výuky běloruštiny na ruskojazyčných školách poskytuje sice nějakou, ale ne dostatečnou kompetenci pro bezproblémové aktivní užívání tohoto jazyka. Stejně nedostatečná se ukazuje být podpora jazykové kompetence pomocí běloruskojazyčných médií (v širokém smyslu od tiskopisů po televizní vysílání a počítačový software); běloruskojazyčné texty absentují v mnoha sférách každodenního života. Paralelní bilingvismus, kdy existují stejné texty ve dvou paralelních jazykových variantách, by ovšem předpokládal změnu dominantních systémů komunikačních norem – „migračního“ a „národoveckého“. Ty jsou však úzce propojeny s jistými sociálními identitami a interpretačními „rámcí“, jejichž změna, nebo dokonce zánik, je představitelný snad pouze s politickou pluralizací běloruské společnosti. Fakulta je sice příkladem instituce v níž koexistují oba systémy norem v bezkonfliktní komplementární distribuci jak mezi personálem, tak v oblasti jazykových funkcí (existují odděleně katedry a studijní programy běloruské a ruské filologie). V oblasti funkcí je ale tato komplementarita pouze částečná – personální obsazení některých singulárních pozic v této instituci (např. děkana, proděkanů s dělenými kompetencemi, vedoucích kateder) ovlivňuje funkční distribuci jazyků v rámci instituce. Při obsazení takových pozic jen jednou skupinou může dojít k marginalizaci jazyka druhé skupiny, jak k tomu už došlo na úrovni běloruské společnosti jako celku. Paralelní bilingvismus se zde tedy jeví jako lepší řešení. Předpokládá učinit produkční bilingvismus součástí singulárních pozic (tj. schopnost personálu na těchto pozicích užívat oba jazyky na dostatečné úrovni a suspendovat osobní jazykové preference po dobu zastávání funkce) nebo, možná dražší, duplikaci takových pozic (např. běloruskojazyčné a ruskojazyčné organizační složky se stejnou funkcí) anebo dodatečný jazykový management (např. použití překladatelských služeb a

softwaru k vytváření paralelních textů). Uskutečnitelnost těchto možností je však ještě třeba prostudovat.

5.8. Závěr

V této práci byl jazykový posun chápán nejen jako záležitost celospolečenská, ale také jako záležitost jedinců nebo malých skupin. To je rozdíl oproti Fishmanově pojetí jazykového posunu. Avšak běloruskojazyční a ruskojazyční v Bělorusku nevytvářejí geograficky lokalizovatelná nebo úzce propojená řečová společenství; netvoří monolingvní čtvrtě, ale žijí roztroušeni a navzájem promíšení. Každá strana komunikuje zpravidla svým jazykem dokonce v rámci stejné domény. Jak ilustroval zde zkoumaný případ, velké rozdíly ve volbě jazyka bývají i v rámci tak malých skupin, jako je rodina. Jejich volba jazyka je dána spíše jejich hodnotami, pohledem na svět nebo interpretačním „rámcem“ (Goffman, 1974) a dalšími osobními vlastnostmi a zkušenostmi. Jak jsem zmínil v úvodu této kapitoly, Smolicz a Radzik (2004) shledávají, že Fishmanův koncept škály GIDS je těžké aplikovat na situaci běloruštiny v Bělorusku. Proto bylo třeba uplatnit jinou koncepci jazykového posunu. Teorie jazykového managementu poskytuje alternativní přístup k jazykovému posunu jako dynamickému procesu sociální praxe, ať už celospolečenského nebo individuálního rozsahu.

Tato kapitola se zabývala případy několika jednotlivců a malého institucionálního prostředí. Jazykověmanagementová praxe jednotlivců přesto odkrývá kvalitativní rysy zachování jazyka, resp. jazykového posunu v širších segmentech společnosti nebo ve společnosti jako celku. Jedinci koneckonců zpravidla nežijí od společnosti izolovaně, ale jsou jejími víceméně integrovanými členy. Proč se například Valja obávala mluvit bělorusky s policistou? Bylo to založeno na její sociální zkušenosti a na zkušenostech jiných členů společnosti, které jí byly komunikovány dříve přímo nebo nepřímo (např. přes média). Dalším příkladem mohou být reakce Hanniných přátel na její jazykový posun, které také odkrývaly jisté obecněji sdílené komunikační normy, resp. očekávání, o to víc, že její přátelé nejsou sociálními devianty, ale členy téže společnosti. Je to právě koncept *normy/očekávání* a *odchylek* od nich v terminologii teorie jazykového managementu, které pomáhají propojit mikrosociální s makrosociálním v průběhu jazykověmanagementového procesu. Viděli jsme, že nejen tyto normy či očekávání, ale i hodnocení a vůle k úpravám a jejich implementaci jsou do jisté míry závislé na diskurzích² (coby sociálně sdílených způsobech reprezentace věcí a vztahů) a na sdílených zájmech, jako například na zájmu na zachování specifické běloruskosti nebo zájmu na změně politického, společenského nebo morálního řádu. A je zde i další aspekt ve vztahu sociální mikroroviny k sociální makrorovině – fakt neustálé proměnlivosti makrostruktur. Například Hannino a Valjino „mikro“ jednání přispívá

k utváření společenského jevu běloruskojazyčné skupiny „národně uvědomělých“ s jejich charakteristickým interpretačním „rámcem“, kteří mohou ovlivňovat volbu jazyka u ruskojazyčných osob sdílejících nebo začínajících sdílet stejný interpretační „rámec“. V této kapitole jsem se pak pokusil upozornit na jazykové problémy zažívané při jazykovém mikromanagementu a diagnostikovat jejich povahu a okolnosti. Takové diagnózy by snad mohly přispět budoucímu organizovanému managementu ve prospěch nekonfliktního způsobu zachovávání běloruštiny v Bělorusku.

Diskuse a závěry

Tato práce se obecně zabývala managementem bilingvismu v situaci jazykového posunu, tj. tím, jak se jednotlivci a organizace chovají k bilingvismu v situaci, kdy společnost přechází od užívání jednoho jazyka k užívání jazyka druhého. První kapitola představila základní teoretické koncepty užité při zkoumání tohoto tématu v případě Běloruska – *diskurz*, *jazykový posun* a *jazykový management*. Už při popisu těchto konceptů se ukázalo, že mají společné některé elementy: přesvědčení/představa (belief), norma, chování, sociální aktér, legitimizace a zájmy.

Diskurz zde byl chápán jako historicky utvořené a sociálně sdílené způsoby reprezentace některých témat takové, které legitimizují určitý stav věcí nebo určitá chování. Diskurz v tomto pojetí byl označen jako *diskurz₂*, oproti širšímu pojetí diskurzu jako produkovaných výpovědí (*diskurz₁*). *Jazykový posun* byl chápán v reakci na novější vývoj v sociologii jazyka jako normativní sociální praxe změny od užívání jednoho jazyka k jazyku druhému. Výzkum takto pojatého jazykového posunu se pak zaměřuje spíše na explikačně zaměřenou otázku, „kdo zachovává/zanechává který jazyk, jak a proč,“ než na deskriptivistickou otázku, „kdo mluví jakým jazykem s kým a kdy“. Nakonec *jazykový management* byl popsán jako normativně orientované chování k jazyku, metajazyková sociální praxe, která je situovaná v konkrétní komunikaci, ale může nabývat komplexních organizovaných forem. V této závěrečné části nejdříve prodiskutujeme závěry o managementu bilingvismu v Bělorusku z jednotlivých kapitol a nakonec závěry týkající se užitých teoretických konceptů.

Z hlediska jazykového posunu a jazykového managementu nebylo Bělorusko ještě příliš zkoumáno. Z typologického hlediska je zajímavé tím, že jde o společnost charakterizovanou nejednoznačnými výsledky národního hnutí, asymetrickým společenským bilingvismem v neprospěch původního jazyka země, ale s oficiálním statutem bilingvismu, a také autoritářskými formami vládnutí.

V kapitole 2 byly představeny nejdříve kvantitativní údaje, které naznačují rychlý ústup běloruštiny z každodenní komunikace v poslední době a které umožňují kvalifikovat běloruštinu z hlediska jazykové ekologie jako jazyk ohrožený. Uvedené údaje také osvětlují pojetí běloruštiny jako „rodného jazyka“ Bělorusů. Podíl obyvatel uvádějících, že užívají každodenně pouze běloruštinu, se pohybuje v řádech procent a

podíl těch, kteří uvádějí užívání běloruštiny spolu s ruštinou, nepřesahuje čtvrtinu populace. Receptivní typ bilingvní kompetence je však stále velmi rozšířen. Lze proto mluvit o „běloruskojazyčných“ a „ruskojazyčných“ osobách spíše ve smyslu preference jazyka než na základě toho, jaký jazyk užívají.

Kapitola 2 především popsala historické východisko běloruské etnické skupiny a její vývoj v plnohodnotný národ v kontextu mocenské převahy Ruska a Polska na jeho vlastním území. Zohledněn byl Hrochův (1996) model fází národního hnutí. Ačkoliv Hroch (1996) popisuje běloruské národní hnutí jako nedokončené (nedospělé do fáze C), není sporu o tom, že běloruský národ existuje a má vlastní de jure nezávislý stát, plnou sociální strukturu a vlastní národní symboliku a mytologii. Na druhou stranu však nelze v historii Bělorusů nevidět, že běloruská národní symbolika a mytologie jsou relativně málo distinktivní a že národní existence bylo dosaženo ne tolik masovým hnutím podníceným agitací národně uvědomělých členů této etnické skupiny jako spíš vnějšími zásahy, zejména ze strany Ruska a ruských komunistů.

V této kapitole byly zároveň představeny hlavní historicky vzniklé diskurzy, které poznamenávají jazykovou situaci v současnosti. Jednak je to diskurz o běloruštině jako venkovském, tj. *zaostalém a neužitečném jazyce*, jednak i diskurz o běloruštině jako *rodném jazyce*. Koncept běloruštiny jako rodného jazyka představuje klíčovou hodnotu (core value) v diskurzu, který zahrnuje i národní svěbytnost a nezávislost a který můžeme pojmenovat jako *nacionalistický*. Tím, že nacionalisté stáli v opozici k bolševikům, respektive původně naopak nacionalismus byl nežádoucí z hlediska komunistické ideologie a byl ve 30. letech dvacátého století bolševiky tvrdě potlačován, vytvořili bolševičtí komunisté *antinacionalistický* diskurz o nacionalistech jako reakcionářích, fašistech, rozvracečích a zaprodancích Západu. Tento diskurz po pádu komunistického režimu a po znovunastolení obdobně fungujícího režimu v roce 1994 státní aparát přenáší na nacionalistickou politickou opozici, kterou pronásleduje a jejíž hlas umlčuje.

K motivaci, proč tentýž antinacionalistický státní aparát užívá jako nacionalisté rovněž koncept rodného jazyka ve svém *patriotistickém* diskurzu se ještě vrátíme. Z kapitoly 3 vyplývá především závěr, že tento patriotistický diskurz produkuje běloruský diskurz₁ (pouze) v národně symbolických funkcích. Tak to už zaznamenala řada autorů (viz zvl. Mečkovskaja, 2002). V kapitole 3 to ovšem bylo vidět velmi zřetelně na analýze geosémiotiky běloruštiny a ruštiny v tak materializovaném komunikačním prostředí, jakým je krajina. Analýza v kapitole 3 se zaměřila na to, jak jsou nápisy obsahující běloruštinu ztvárněny, kde jsou umístěny a do kterých diskurzů jsou zapojeny. Specifikem jazykové krajiny, prezentovaným v této práci, je, že jazyky a vůbec diskurzy v ní mají setrvačnost kvůli vysoké míře materializace nápisů. Změna použitého jazyka je tedy tímto omezena, takže se podoba jazykové krajiny stává

objektem jazykového managementu, když se normy jiných modů komunikace mění rychleji, což je zajímavé z hlediska výzkumu jazykového posunu.

Z dosavadních kvantitativních studií vyplývá, že běloruština se v jazykové krajině Běloruska vyskytuje v mnohem menší míře než ruština. Místo nového počítání výskytů jazyků se tato kapitola zaměřila na geosémiotické vlastnosti užívání jazyků a na jejich výskyt podle žánrů a podle diskurzů, které je produkují. Pokud jde o vizuální sémiotiku a sémiotiku místa, běloruština se často objevuje ve vizuálně prominentnější a materiálnější části nápisů nebo souznaků, která krajinné objekty pojmenovává a lidem dává základní prostorovou orientaci. Tuto kompoziční část jsem nazval „rámec“. Ruština se u takových nápisů vyskytuje ve „výplni“, tj. vnitřní, informativnější, méně materializované a obměňovatelnější části. U některých žánrů se běloruština objevuje i ve výplňové části nápisů a souznaků. V takovém případě, ale mívají i běloruskojazyčný rámeček, tj. jsou to nápisy a souznaky monolingvní. Analýzou obsahu a sémiotiky nápisů a souznaků, v nichž se běloruština vyskytuje, jsme zjistili, že se jedná o několik žánrů, které z velké části spojuje jeden nebo dva z diskurzů národa – *nacionalistický* nebo *etnografický* – a které pocházejí z různých časových období, typicky z doby politiky bělorusizace v první polovině 90. let dvacátého století. Patriotistický diskurz státního aparátu produkuje nápisy a souznaky, které jsou běloruskojazyčné jen v „rámci“, ve „výplni“ zřejmě pouze v případě, že obsahuje symbolická hesla. Užití běloruštiny tak symbolizuje národ nebo indikuje přítomnost objektů běloruské kultury, národních svátků nebo institucí. Umístění běloruštiny v některých bilingvních nápisech a souznacích v „preferované pozici“ (vlevo nebo nahoře) proto neznamena obecnou kódovou preferenci pro běloruštinu ve společnosti, ale spíše významnost daného objektu z hlediska národa nebo státu.

Rámeček nápisů a souznaků nacházejících se v běloruské jazykové krajině pojmenovává, identifikuje, prohlašuje místo za vlastní, dává základní prostorovou orientaci uživatelům krajiny, jak mají interpretovat a užívat místo, kam vstupují. Oproti tomu je zde výplň, která oznamuje, komunikuje, specifikuje, pulzuje. Užívání běloruštiny v rámcové části nápisů a souznaků a k symbolizaci nebo indikaci běloruskosti z ní dělá především symbol či artefakt, který není třeba užívat každodenně. Typ rámečku, který nacházíme v Bělorusku, tak vlastně v sobě spojuje vizuálně sémiotické pojetí rámečku (van Leeuwen, 2005) a interpretační pojetí rámečku (Goffman, 1974).

Běloruština v jazykové krajině je viditelná, ale její specializace, „rámcový“ způsob, jakým se užívá, patrně nemá podstatný vliv na její vitalitu. „Rámcové“ užívání běloruštiny, jakkoliv by bylo rozsáhlé, nemusí ani zvyšovat motivaci tento jazyk užívat v běžné sdělné komunikaci, která v jazykové krajině probíhá právě ve výplňových částech nápisů a souznaků. Výjimkou však mohou být vykročení z této funkční

specializace. Na reakce členů společnosti na taková odchylení od normativních očekávání se soustřeďuje teorie jazykového managementu, která může být metodou, jak najít způsoby, kterými by se běloruština mohla stát šíře užívaným komunikačním prostředkem.

Pro další výzkum je zde možnost zřejmě stále ještě nerealizované komparativní geosémiotiky jazykového posunu. Pokud jde o celkovou jazykovou situaci, Bělorusko je někdy srovnáváno s Irskem (Alpatov, 2000; Giger, 2006). K podstatným odlišnostem mezi oběma jazykovými situacemi, které uvádí Giger (2006), bychom mohli přidat právě geosémiotiku běloruštiny, resp. irštiny. Zatímco běloruština se specializuje na „rámce“ nápisů a souznaků, irština se v některých žánrech jako dopravní a municipální orientační značení objevuje paralelně s angličtinou (srov. Kallen, 2009; Scollon – Scollon, 2003). Vysvětlením tohoto rozdílu by mohlo být užívání diskurzu rovnosti jazyků, který má důležité místo v jazykové politice Irska, nikoliv Běloruska. Tato domněnka by mohla být dále zkoumána stejně jako komparativní geosémiotika bilingvismu obecně. Teorie jazykového managementu zde může přispět otázkou, jak lidé na takové geosémiotické vlastnosti jazyka reagují a co to o společnosti vypovídá. Například výskyt početných odchylek od norem běloruského standardního jazyka na nápisech a souznacích v krajině sice indikuje rozšířenou atrici jazykové kompetence v běloruštině, ale na ně zaměřené početné jazykověmanagementové procesy na druhou ukazují, že ve společnosti je stále ještě potenciál tyto normy udržovat.

Zatímco je specializace na národně symbolické funkce u běloruštiny ve veřejném prostoru viditelná na první pohled a byla zmiňována řadou autorů, méně to už platí o politických konsekvencích, které takové užívání běloruštiny má. Na analýze posunu k běloruštině na komerčních reklamách jsme viděli několik představ, které tento posun zde motivovaly. Představa, že běloruština symbolizuje etablovanost nadnárodní, resp. zahraniční firmy v Bělorusku, odpovídá všem třem identifikovaným diskurzům národa (etnografickému, nacionalistickému i patriotistickému), v rámci kterých může být, a do různé míry i byla, explicitně interpretována. Daleko silnější motivaci k užití běloruštiny v oblasti komerčních reklam, které obvykle bývají v ruštině, však představuje prozatím další představa, že reklama má porušit očekávání ohledně volby jazyka, aby přitáhla pozornost. Přesto prvně zmíněná představa (že běloruština znamená etablovanost firmy v Bělorusku) poskytuje možný základ pro šíření běloruštiny v komerční sféře, a to i mimo reklamní komunikaci. Druhý analyzovaný případ jazykového managementu v jazykové krajině v podobě víceméně synergické a koordinované činnosti veřejné správy s občany při opravování odchylek od standardní běloruštiny, na kterých je víceméně shoda, jen podporuje předpoklad, že pro šíření běloruštiny je důležité hledat diskurzí a normový základ, akceptovatelný jak členy běloruskojazyčné menšiny, tak organizacemi zmocněnými a legitimizovanými k implementaci jazykové politiky širšího dosahu.

Závěry Giger (2006), že užívání běloruštiny je v Bělorusku velmi omezené a ritualizované, se mohou zdát být příliš soustředěné na veřejný prostor a trochu přehlížející běžný soukromý a spolkový občanský život, kde fungují další diskurzy relevantní pro užívání běloruštiny. Do jeho studie se ovšem promítá skutečnost, že tento aparát veřejnou sféru značně regimentuje a kontroluje a nedává prostor pro uplatnění občanské společnosti. Na korespondence mezi managementem bělorusko-ruského bilingvismu na úrovni občanské společnosti a na úrovni veřejné správy s využitím konceptu jazykověmanagementového cyklu (k němu se ještě vrátíme později) se zaměřila kapitola 4. Zkoumanou oblastí se stala další důležitá veřejná sféra, a to školství. Ukázalo se, že jazykověmanagementové korespondence jsou zde velmi omezené a že to vyplývá z různých zájmů na běloruštině, přesahujících samu oblast školství. Zatímco veřejná správa a zejména státní aparát má zájem na běloruštině jako symbolu, běloruskojazyčná menšina na běloruštině jako běžném komunikačním prostředku. Hned několik diskurzů je nepříznivých pro prosazení běloruštiny do této druhé funkce. Jde o takové užší diskurzy jako technická problematičnost bilingvismu, nedostatek odborné literatury v běloruštině, diskurz chybějící běloruskojazyčné vysoké školy, ale možná především jde o širší diskurz vyhovění přání lidu a svobodné volby jazyka realizované státním aparátem ovšem na principech *prosté většiny* a *jazykové homogeneity* komunikačních systémů, což faktickou svobodu volby státního jazyka omezuje. *Ekonomický* diskurz se jednoznačně promítá do podpory výuky cizím jazykům, např. čínštiny, v kontrastu k neefektivní podpoře běloruštině.

Ve prospěch užívání a výuky běloruštiny hrají diskurz o běloruštině jako *rodném jazyce* a diskurz *faktické rovnosti státních jazyků*. Užší diskurz o běloruštině jako rodném jazyku je sice součástí širšího patriotického diskurzu vlády. Ten můžeme od nacionalistického odlišit proto, že jeho ústřední institucí („centering institution“ u Blommaerta, 2005) je právě vláda a že má jinou historii než starší nacionalistický diskurz. Diskurz rodného jazyka udržuje běloruštinu primárně jako symbol, i když právě ve školství má za důsledek povinnou výuku běloruštiny i na ruskojazyčných školách. Jeho důležitost pro současnou vládu ale vyplývá z toho, že je nepřímo zároveň nástrojem k udržování státní moci v rukou běloruské vlády. Patriotický diskurz totiž obsahuje i užší diskurz o Bělorusku jako suverénní zemi a o občanské loajalitě, a legitimizuje tak výkon státní moci nad běloruským územím a obyvatelstvem stávající vládou. Běloruština, zděděná z původního nacionalismu jako specificky běloruský symbol, vykonává jisté vyhranění se běloruské vlády vůči Rusku v situaci, kdy počet jiných přesvědčivě distinktivních národních symbolů je omezený. Tak lze vysvětlit jeho začlenění v patriotickém diskurzu vlády. Druhý diskurz užívaný ve prospěch běloruštiny – diskurz faktické rovnosti jazyků, který je hybnou silou jazykové politiky

Walesu a Irsku –, se oproti tomu objevuje na úrovni jazykového managementu běloruské veřejné správy jen sporadicky; jeho nika je pouze mezi občany.

Otázkou pro další výzkum zůstává, *co* motivuje zmiňovaný princip neparalelního, smíšeného bilingvismu, charakteristického pro běloruskou veřejnou jazykovou politiku. V několika uvedených případech jazykového managementu byl neparalelní bilingvismus dokonce vnímán jako komunikační neadekvátnost (*inadequacy*). S ohledem na fakt, že neexistují rutinní praktiky, jak jej překonávat, může jít o širší jazykový problém, dosud díky konkurenčnímu diskurzu o běloruštině jako rodném jazyce spíše latentní. Rusizace donedávna běloruskojazyčných diskurzů¹ prováděná státním aparátem jej však může prospektivně odstranit. Státní aparát tak ponechá problém výchozí volby jazyka, kterým bude ruština v řadě situací veřejné komunikace, a problém absence svobodné a bezproblémové volby běloruštiny pro veřejnou komunikaci a pro výuku vlastních dětí jen běloruskojazyčným obyvatelům.

Formulace, že management bilingvismu probíhá *v situaci* jazykového posunu, může budít dojem, že jazykový posun je statickým pozadím managementu bilingvismu. V tomto smyslu není název této práce zcela přesný. Jak ale vyplynulo z předchozích kapitol, jazykový posun může být chápán jako něco, co sociální aktéři aktivně prakticky utvářejí. Na jazykový posun jako na sociální praxi manažování bilingvismu ve prospěch jednoho / nepospěch druhého jazyka se zaměřila poslední kapitola 5. V kontextu běloruské jazykové situace, vyznačující se celospolečenským posunem k ruštině, je zajímavý obrácený posun k běloruštině, na který se tato kapitola soustřeďuje. Detailněji se zabývala problémy, na které narážejí národně uvědomělí – a ukazuje, že jsou to právě lidé s tímto „rámcem“ interpretace světa a své pozice v něm – kteří se snaží (začít) mluvit v převážně ruskojazyčném prostředí bělorusky. Model jazykově-managementového procesu posloužil jako nástroj, který vede analýzu s ohledem na kauzalitu, tj. otázku „proč?“ – od norem přes odchylky a jejich hodnocení po úpravy komunikace, tj. od původu problémů k jejich možným řešením. Model je nástrojem, který jazykové problémy pomůže diagnostikovat, tj. najít jevy v průběhu managementových procesů, které komplikovaly nebo zastavily posun k běloruštině a které jej naopak spustily nebo pohnaly dopředu. Z nich by se pozornost dalšího výzkumu mohla konkrétně zaměřit na fungování odznaků, jako byl odznak „Mluv se mnou bělorusky“, a podobných explicitních indikátorů možnosti volby jazyka komunikace. Užití těchto prostředků se totiž neomezuje na Bělorusko, ale vyskytuje se a má perspektivu v řadě dalších multilingvních společenstvích s jazyky v menšinovém postavení, včetně např. Česka. Jako pozoruhodné pro další výzkum se zdá být i působení některých osob jako dobrých příkladů přechodu do menšinového jazyka a na druhou stranu okolnosti, kdy dochází pouze k dočasným jazykovým akomodacím, které jsem zde nazval „gravitacemi“. Diagnostikovat stav narušení užívání běloruštiny

pomocí Fishmanovy (1991, 2001) škály GIDS nebylo možné, protože běloruština je přítomna ve všech a ze všech také ustupuje najednou. Aplikovat teorii jazykového managementu k diagnostice jazykového posunu se tak ukázalo jako vhodnější postup.

Nakonec, pokud jde o tři hlavní teoretické koncepty, jednotlivé kapitoly do různé míry demonstrovaly, že diskurzy₂ mají ambivalentní charakter jako formy a zároveň prostředky jednání – jako formy, které dělají představy a zájmy komunikovatelné, ale i jako prostředky k legitimizaci a prosazování představ a zájmů. Souvislost mezi jazykovým managementem a diskurzem byla patrná v případě jazykově-managementového cyklu a diskurzu vyslyšení přání lidu v kapitole 4. Ideální jazykověmanagementový cyklus je v Bělorusku érickým prvkem tohoto diskurzu vlády. Nešlo jen o případ zavádění čínštiny do jedné běloruské školy, ale i další fingované a očekávané ideální cykly, jako v případě programu pro šíření běloruštiny ve vzdělávacím systému, v případě bankovních služeb a koneckonců i v případě zprávy ministerstva zahraničí o (dobré) situaci běloruštiny. Je zřejmé, že více či méně úzce jsou s diskurzem propojeny všechny fáze jazykového managementu, např. hodnocení odchylek explicitními formami a roli hraje výběr určitého diskurzu i při prosazování úprav komunikace. Role diskurzů ale v kontextu autoritářského a direktivního rozhodování a vládnutí nemusí být tolik důležitá (oproti demokratickým způsobům vlády). V datech prezentovaných v této práci skutečně implementace nevyžadovala od implementujících orgánů, jako ministerstva nebo vedení škol, silné diskurzní argumenty adresované veřejnosti. Skupinám jako národně uvědomělí, které nepřijímaly některé jazykověpolitické kroky státního aparátu, tento nedává možnost vyjádřit se před *širokou* veřejností a nemusí tak mnoho argumentovat. Podobně role diskurzů při reprocessualizacích jazykového managementu v datech nevynikla. Obecně však můžou být v rámci výzkumu jazykového managementu zásadně důležité otázky jako například, které diskurzy jsou úspěšné při normalizaci odchylek nebo při jejich reevaluaci, které diskurzy při prosazení úpravy a podobně. Jejich relativní nedůležitost v Bělorusku (oproti jazykovému managementu ve společnostech s jiným režimem a politickou historií, srov. Sloboda a kol., 2010) se zdá být charakteristická právě pro autoritářský režim běloruského typu.

Autoritářskost a direktivnost organizovaného jazykového managementu nemusí znamenat méně, ale ani více jazykových problémů. Co je však nasnadě u společnosti, kde jsou takové metody organizovaného jazykového managementu běžné, je, že řada jazykových problémů majících původ mezi občany zůstane neřešena na organizované úrovni anebo veřejně vůbec neformulována. V takové situaci je teorie jazykového managementu užitečná, zajímáme-li se o jazykové problémy na mikrosociální rovině. Diagnostikace jazykových problémů v méně komplexních a méně organizovaných strukturách jako rodina nebo škola byla mnohem snazší. Oproti tomu data o

organizovaném managementu na makrorovině jsou obvykle pro netransparentnost veřejné správy těžko přístupná. Identifikace rozhodovacích procesů (decision-making routes) v hierarchických makrostrukturách, které Li Wei (2000) uvedl jako jedny z klíčových při výzkumu „kdo, jak a proč“ jazykového posunu, je tak velmi nesnadná. Zejména kapitola 4 v tomto mnoho dluží; jazykověmanagementové cykly by bylo třeba pro poznání mechanismů jazykového posunu zrekonstruovat mnohem detailněji.

Definice jazykového problému odvozená z modelu jazykověmanagementového procesu má výhodu, že jazykové problémy lze lokalizovat v konkrétních komunikačních aktech, tj. případně i kvantifikovat, a popsat v jejich konkrétnosti. Podobné je to s rekonceptualizací jazykového posunu jako jazykového managementu, tj. lokalizovatelných a pozorovatelných procesů normativní sociální praxe. Přes tento důraz teorie jazykového managementu na mikrosociální rovinu její současný důraz na normativitu mohl odkrýt konflikty nejen situačních očekávání, ale i celých interpretačních „rámců“, sdílených širšími segmenty společnosti. Jazykový posun se tak ukázal nejen jako něco, co může pro někoho představovat jazykový problém anebo co s sebou přináší jazykové problémy, ale také jako součást snah o řešení problémů na obecnější, sociokulturní úrovni – takových jako otázka národní existence, nezávislosti, demokracie nebo svobody.

Koncept jazykověmanagementového cyklu je užitečný při zjišťování, zda a jak se jazykové problémy řeší. Jeho aplikace znamená, že jakýkoliv jazykověmanagementový akt vnímáme jako součást cyklu. Když pak identifikujeme jazykověmanagementový akt na úrovni organizací, dostáváme se k otázce, co mu v cyklu předchází a co ho následuje, tj. zda je tento akt reakcí na neadekvátnosti objevující se na mikrosociální rovině, anebo jde spíše o vnucení něčích zájmů, a také zda bude na mikrorovině implementováno nějaké řešení. Když narazíme na jazykověmanagementový akt naopak na rovině mikrosociální, jsme vedeni k otázce, zda jsou tam vzniklé neadekvátnosti řešeny i na úrovni organizací (na makrorovině) a zda budou nalezená řešení také implementována zpátky v mikrorovině. Popsaný jazykověmanagementový cyklus nebo jeho fragment může být následně postaven do kontrastu s tím, jak byly jazykové problémy a jejich řešení prezentovány navenek. Takové srovnání pomůže identifikovat zájmové a ideologické pozadí, které je ve hře.

Koncept jazykověmanagementového cyklu sice pomáhá sledovat korespondence mezi jednoduchým a organizovaným jazykovým managementem – mezi mikrosociální a makrosociální rovinou –, nepomáhá ale podle mého názoru vysvětlovat vzájemné působení mezi oběma rovinami. Veselý a Smith (2008) navrhují pro tento účel koncept sociálních mechanismů, tj. něčeho, co může být ještě popsáno z interakční perspektivy, ale zároveň prokazatelně způsobuje makrosociální změny. V této práci byl zvolen koncept diskurzu, který má styčné plochy s teorií jazykového managementu a jejím

modelem jazykověmanagementového procesu, jak bylo zmíněno výše. Je ovšem zřejmé, a vyplynulo to zejména v kapitole o jazykové krajině, že sociální mikrorovina se diskurzy nevyčerpává a že je třeba konceptualizovat i jiné prostředky než diskurzy, které sociální aktéři užívají k sociálnímu jednání. Jich může být celá řada (včetně i neязыkových objektů krajiny). V tomto ohledu se jako slibná jeví Advocacy Coalition Framework, jeden z teoretických rámců pro zkoumání politické změny (Sabatier – Weible, 2007). Předpokládá, že jistý druh sdílených představ či přesvědčení (policy core beliefs) je základem pro koordinovanou akci koalic sociálních aktérů překračujících hranice zájmových skupin. Zohledňuje také přístup koalic k určitým druhům politických scén (venues) a různé zdroje pro kolektivní politické jednání, k nimž podle teorie zejména patří přístup k formální autoritě, finanční zdroje, informace, veřejné mínění, mobilizovatelní stoupenci a zručné vedení. Tento rámec umožňuje identifikovat strukturu a dispozice koalic ke koordinovanému jednání, ale i jejich nedostatky, které jim neumožnily provést zastávanou jazykověpolitickou změnu. Ačkoliv to autoři tohoto teoretického rámce explicitně neuvádějí, základní představy či přesvědčení těchto koalic jsou součástí diskurzů, které lze do rámce organicky začlenit (srov. Sloboda a kol. 2010). Mohli by z něj těžit analytici jazykového managementu: Vedle schopnosti diagnostikovat jazykové problémy na mikrorovině by takto rozšířená teorie jazykového managementu mohla pomoci při implementaci budoucích managementových snah ve prospěch menšinového jazyka na makrosociální rovině. Volba konceptu diskurzu místo tohoto komplexnějšího rámce však nebyla náhodná, protože je uplatnitelný především ve společnostech, kde formování koordinovaných politických koalic je možné. V podmínkách autoritářského režimu potlačujícího jakékoliv opoziční seskupování lze však jazykový management ve prospěch menšinového jazyka do jisté míry stavět na využití vhodných diskurzů, které jsou v dané společnosti k dispozici.

Literatura

- Alpatov, V. M. [Алпатов, В. М.] (2000). *150 языков и политика 1917–2000: Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства*. Москва: Крафт+.
- Ancipienka, A. – Akudovič, V. (ed.) (2005). *Neznámé Bělorusko*. Praha: Dokořán, Člověk v tísni – společnost při ČT.
- Anikin, V. I. [Анікін, В. І.] (1997). *Мінск: архітэктура сталіцы Рэспублікі Беларусь / Minsk: The Architecture of the Capital of Republic Belarus*. Мінск: Міжнародны цэнтр культуры кнігі.
- ANT [АНТ] (2007). Беларуская мова добра прадае. *Наша ніва*, 26. 2. Dostupné na <http://nn.by/?c=ar&i=6803>.
- Astrouskaja, V. [Астроўская, В.] (2004). У Гомелі немагчыма пабрацца шлюбам па-беларуску. *The Assembly of Belarusian Pro-Democratic NGOs*. Dostupné na <http://belngo.info/cgi-bin/i.pl?id=594> (31. 8. 2007).
- Auer, P. – Hinskens, F. (2005). The role of interpersonal accommodation in a theory of language change. In Auer, P. – Hinskens, F. – Kerswill, P. (ed.), *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 335–357.
- Backhaus, P. (2007). *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Bahuševič, F. [Buraczok, M.] (1891). *Dudka białaruskaja Macieja Buraczka*. Kraków: Wł. L. Anczyc.
- Bachtin, M. M. (1971). *Dostojevskij umělec: K poetice prózy*. Praha: Československý spisovatel. [Orig. Бахтин, М. М. (1963). *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва: Советский писатель.]
- Baldauf, R. B. (2006). Rearticulating the case for micro language planning in a language ecology context. *Current Issues in Language Planning*, 7, s. 147–170.
- Barni, M. (2008). Mapping immigrant languages in Italy. In Barni, M. – Extra, G. (ed.), *Mapping Linguistic Diversity in Multicultural Contexts*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 217–242.
- Barni, M. – Bagna, C. (2009). A mapping techniques and the linguistic landscape. In Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, s. 126–140.

- BelGazeta [БелГазета] (2001). Версии: Нужен ли белорусам белорусский язык? *БелГазета: информационно-аналитический еженедельник*, 25. 6. Dostupné na <http://www.belgazeta.by/20010625.25/030190322/> (4. 3. 2011).
- Вёloruská knižní komora [Беларуская кніжная палата] (1934 – 1936). *Перыядычны друк БССР у 1933–1934 гг. / 1934–1935 гг. / 1935–1936 гг.* Менск: Дзяржаўная бібліятэка і бібліяграфічны інстытут БССР імя Леніна.
- Berg, C. E. – Hult, F. M. – King, K. A. (2001). Shaping the climate for language shift? English in Sweden's elite domains. *World Englishes*, 20, č. 3, s. 305–319.
- Bilaniuk, L. – Melnyk, S. (2008). A tense and shifting balance: bilingualism and education in Ukraine. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11 č. 3–4, s. 340–372. [Přetištěno v Pavlenko, A. (ed.), *Multilingualism in Post-Soviet Countries*. Clevedon: Multilingual Matters, 2008, s. 66–98.]
- Vjalkovič, V. [Бяльковіч, В.] (2005). *Спосабы ацэнкі падабенства славянскіх моў (на матэрыяле чэшскага, славацкага, беларускага і расейскага тэкстаў)*. Diplomová práce. Вёloruská státní univerzita, Filologická fakulta.
- Blackwood, R. (2010). The linguistic landscape of Brittany and Corsica: a comparative study of the presence of France's regional languages in the public space. *Journal of French Language Studies*, v tisku.
- Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bohdan, S. [Богдан, С.] (2006). Як пачаць размаўляць па-беларуску? *Наша Ніва*, 8 (24. 2.), s. 23–26.
- Bourhis, R. Y. – Landry, R. (2002). La loi 101 et l'aménagement du paysage linguistique au Québec. In Bouchard, P. – Bourhis, R. Y. (ed.), *L'aménagement linguistique au Québec: 25 ans d'application de la Charte de la langue française*. Québec: Publication du Québec, s. 107–132.
- Brandner, A. (1998). Вёloruština – historie a perspektivy. *Universitas: Revue Masarykovy univerzity v Brně*, č. 3, s. 7–13.
- Brandner, A. (2001). Вёloruština (Stručně o její historii a dalších perspektívách). In *Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 65–80.
- Brown, N. A. (2005). Language and identity in Belarus. *Language Policy*, 4, s. 311–332.
- Brown, N. A. (2007). Status language planning in Belarus: an examination of written discourse in public spaces. *Language Policy*, 6, s. 281–301.
- Brown, N. A. (2008). Language shift or maintenance? An examination of language usage across four generations as self-reported by university age students in Belarus. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 29, č. 1, s. 1–15.
- ВТ [БТ – Белтэлерадыёкампанія] (2010). Без памылак не абышлося. *Навіны: грамадства*, 6. 10. Dostupné na <http://www.tvr.by/bel/society.asp?id=36544> (10. 3. 2011).
- Bulavacki, M. P. [Булавацкі, М. П.] (1998). Беларуская мова ў сістэме сярэдняй адукацыі. In Іванова, С. Ф. – Іваноў, Я. Я. – Мячкоўская, Н. Б. (ed.), *Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы)*. Мінск: Веды, s. 100–104.

- Bulhakaŭ, V. [Булгакаў В.] (2003). Новае ў лукашэнкаўскай ідэалёгіі: антырасійская гісторыя і нацыяналістычны папулізм. *ARCHE*, č. 2 (25). Dostupné na <http://arche.bymedia.net/2003-2/bulh203.html> (6. 3. 2011).
- Bulyko, A. N. – Krysin, L. P. [Булыко, А. Н. – Крысин, Л. П.] (ed.) (1999). *Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси*. Минск: Беларуская навука.
- Burlyka, I. (2004). Do Belarusians speak Belarusian in the streets? *Annus Albaruthenicus* 5, 103–108. Dostupné na <http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/annus/05/index.htm> (10. 3. 2011).
- Bušljakou, J., a kol. [Бушлякоў, Ю. – Вячорка, В. – Санько, З. – Саўка, З.] (2005). *Беларускі клясычны правапіс: Збор правапаў: Сучасная нармалізацыя*. Вільня, Менск: Audra.
- Cenoz, J. – Gorter, D. (2006). Linguistic landscape and minority languages. In Gorter, D. (ed.) (2006a), *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, s. 67–80.
- Cicourel, A. V. (1987). Elicitation as a problem of discourse. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (ed.), *Soziolinguistik: Ein Internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft / Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Volume 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, s. 903–910.
- Clyne, M. (2003). *Dynamics of Language Contact: English and Immigrant Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, R. L. (1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, N. (2010). Linguistic landscapes from above and below. In Jaworski, A. – Thurlow, C. (ed.), *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London, New York: Continuum, s. 77–101.
- Coupland, N. – Garret, P. (2010). Linguistic landscapes, discursive frames and metacultural performance: the case of Welsh Patagonia. *International Journal of the Sociology of Language*, 205, s. 7–36.
- Červenka, J. a kol. (2009). *Sociolingvistický výzkum situace romštiny na území ČR. Výzkumná zpráva*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Darquennes, J. (2007). Paths to language revitalization. In Darquennes, J. (ed.), *Contact Linguistics and Language Minorities / Kontaktlinguistik und Sprachminderheiten / Linguistique de Contact et Minorités Linguistique*. Asgard: St. Augustin, s. 61–76.
- Děšerijev, J. D. [Дешериев, Ю. Д.] (1977). Развитие социальных функций русского языка как общего языка межнационального общения народов СССР. In Филин Ф. П. a kol. (ed.), *Русский язык как средство межнационального общения*. Москва: Наука, s. 33–40.
- Dubaves, S. [Дубавец, С.] (2002). Як змянілася за апошні час стаўленьне беларусаў да собскай мовы? *Rádio Svoboda*. Dostupné na <http://www.svoboda.org/programs/brama/2002/07/20020728164336.asp> (31. 8. 2007).
- Duljan, H. [Дылян, Г.] (2001). На якой мове будуць размаўляць адукаваныя беларусы? Сітуацыю каменціруе намеснік міністра адукацыі Генадзь Дылян. *Звязда*, 10. 2., s. 6.

- Edelman, L. (2009). What's in a name? Classification of proper names by language. In Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, s. 141–154.
- Fairbrother, L. C. (1999). *The Management of Cultural Deviations in Contact Situations*. Nepublikovaná magisterská práce. Chiba: Chiba University.
- Filin, F. P. (ed.) (1977). *Русский язык как средство межнационального общения*. Москва: Наука.
- Fishman, J. A. (1965). Who speaks what language to whom and when. *Linguistique*, 2, s. 67–88.
- Fishman, J. A. (1972a). Language maintenance and language shift as a field of inquiry: revisited. In Dil, A. S. (ed.), *Language in Sociocultural Change: Essays by Joshua Fishman*. Stanford, California: Stanford University Press, s. 76–134.
- Fishman, J. A. (1972b). *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*. Rowley: Newbury House.
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Fishman, J. A. (ed.) (2001). *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters.
- Garova, E. [Гапова, Е.] (2005). О политической экономии «национального языка» в Беларуси. *Ab Imperio*, 3, s. 405–441.
- Giger, M. (2006). Jazyk jako symbol a rituál: otázka funkčních domén běloruštiny. In Ivanova, A. – Tuček, J. (ed.), *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model*. Praha: UK FHS, s. 284–310.
- Giger, M. – Sloboda, M. (2008). Language management and language problems in Belarus: education and beyond. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11 č. 3–4, s. 314–338. [Přetištěno v Pavlenko, A. (ed.), *Multilingualism in Post-Soviet Countries*. Clevedon: Multilingual Matters, 2008, s. 41–65.]
- Giles, H. – Bourhis, R. Y. – Taylor, D. (1977). Towards a theory of language in ethnic group relations. In Giles, H. (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London: Academic Press, s. 307–348.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Gooskens, C. (2007). The contribution of linguistic factors to the intelligibility of closely related languages. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 28, č. 6, s. 445–467.
- Gorter, D. (ed.) (2006a). *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.
- Gorter, D. (2006b). Further possibilities for linguistic landscape research. In Gorter, D. (ed.), *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, s. 81–89.

- Goujon, A. (1999). Language, nationalism, and populism in Belarus. *Nationalities Papers*, 27 (4), 661–677.
- Hajer, M. A. (1993). Discourse coalitions and the institutionalization of practice: the case of acid rain in Britain. In Fischer, F. – Forester, J. (ed.), *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*. Durham, London: Duke University Press, s. 43–76.
- Haugen, E. (1966). Semicommunication: the language gap in Scandinavia. *Sociological Inquiry*, 36, č. 2, s. 280–297.
- Heller, M. (2008). Doing ethnography. In Li Wei – Moyer, M. G. (ed.), *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, s. 249–262.
- Hentschel, G. – Tesch, S. (2006). “Trasjanka”: eine Fallstudie zur Sprachmischung in Weißrussland. In Stern, D. – Voss, C. (ed.), *Marginal Linguistic Identities: Studies in Slavic Contact and Borderland Varieties*. Wiesbaden: Harrassowitz, s. 213–243.
- Hroch, M. (1996). *V národním zájmu: Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha: Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.
- Hroch, M. (1999). The Slavic world. In Fishman, J. A. (ed.), *Handbook of Language and Ethnic Identity*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 319–333.
- Hryckewič, A. [Грыцкевіч, А.] (1998). Канфесіі на Беларусі. In Брыгадзін, П. (ed.), *Беларусазнаўства: навучальны дапаможнік*. Мінск: Завігар, s. 170–209.
- Huebner, T. (2006). Bangkok’s linguistic landscapes: environmental print, codemixing and language change. In Gorter, D. (ed.) (2006a), *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, s. 31–51.
- Huebner, T. (2009). A framework for the linguistic analysis of linguistic landscapes. In Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, s. 70–87.
- IISEPS [Independent Institute of Socio-Economic and Political Studies] (2008a). *National poll 12’08*. Dostupné na <http://www.iiseps.org/eopros53.html> (16. 3. 2011).
- IISEPS [Independent Institute of Socio-Economic and Political Studies] (2008b). *National poll 03’08*. Dostupné na <http://www.iiseps.org/eopros49.html> (16. 3. 2011).
- IISEPS [Independent Institute of Socio-Economic and Political Studies] (2010). *Итоги выборов в разрезе основных социально-демографических групп*. Dostupné na <http://www.iiseps.org/press2.html> (20. 3. 2011).
- Ioffe, G. (2003). Understanding Belarus: questions of language. *Europe-Asia Studies*, 55, s. 1009–1047.
- Ioffe, G. (2008). *Understanding Belarus and How Western Foreign Policy Misses the Mark*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Jaworski, A. – Thurlow, C. (2010). Introducing semiotic landscapes. In Jaworski, A. – Thurlow, C. (ed.), *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London, New York: Continuum, s. 1–38.
- Jeantheau, J.-P. (2003). Minsk pupils’ parents and a linguistic market. In Якабенка, В., і інш. (ed.), *Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі*. Кніга 1. Мінск: БелСаЭС “Чарнобыль”, s. 251–260.

- Jernudd, B. (2000a). Language management and language problems, Part I. *Journal of Asian Pacific Communication*, 10, č. 2, s. 193–203.
- Jernudd, B. (2000b). *Cognition and language management*. Příspěvek přednesený na konferenci „International Conference on Language and Cognition“, Kuala Lumpur, 14. července 2000, nepublikovaný rukopis.
- Jernudd, B. H. (2002). Managing languages at bilingual universities: relationships between universities and their language environment. In Li Wei – Dewaele, J.-M. – Housen, A. (ed.), *Opportunities and Challenges of Bilingualism*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 297–309.
- Jernudd, B. – Neustupný, J. V. (1987). Language planning: for whom? In Laforge, L. (ed.), *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec: Les Presses de l'Université Laval, s. 69–84.
- Kallen, J. (2009). Tourism and representation in the Irish linguistic landscape. In Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, s. 270–283.
- Kaplan, R. B. – Baldauf, R. B. (1997). *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Kavalčyk, L. [Кавальчык, Л.] (2009). На якій мове размаўляюць шыльды? *Наша ніва*, 20. 11. Dostupné na <http://nn.by/?c=ar&i=31847> (17. 2. 2011).
- Kedron, K. (2008). Politicko-sociálne aspekty vývoja bieloruského jazyka v 20. storočí. *Kultúra slova*, 42, č. 3, 129–138.
- Kirsanova, S. [Кірсанова, С.] (2006). Наши першакласнікі будуць вучыцца гаварыць па-пекінску. *Настаўніцкая газета*, 21. 3., s. 2.
- Kiryčenka, V. [Кірычэнка, В.] (2004). *Мінск: гісторыя пасляваеннага аднаўлення, 1944–1952 / Минск: история послевоенного восстановления, 1944–1952*. Мінск: Беларусь.
- Kiryčenka, V. [Кірычэнка, В.] (2006). *Мінск: гістарычны партрэт горада, 1953–1959 / Минск: исторический портрет города, 1953–1959*. Мінск: Беларусь.
- Kittel, B. – Lindner, D. – Tesch, S. – Hentschel, G. (2010). Mixed language usage in Belarus: the sociostructural background of language choice. *International Journal of the Sociology of Language*, 206, s. 47–71.
- Kreindler, I. (1982). The changing status of Russian in the Soviet Union. *International Journal of the Sociology of Language*, 33, s. 7–39.
- Kress, G. – van Leeuwen, T. (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London, New York: Routledge.
- Kress, G. – van Leeuwen, T. (2006). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. Second edition. London, New York: Routledge.
- Kruchkoi, S. (2003). The technology of Belarusianess in Belarus. In Якабенка, В., і інш. (ed.), *Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі*. Кніга 1. Мінск: БелСаЭС “Чарнобыль”, s. 234–236.
- Kryvicki, A. A. [Крывіцкі, А. А.] (2003). *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск: Вышэйшая школа.

- Kuncevič, L. P. [Кунцевич, Л. П.] (1999). Двужычце в сфере народного образования. In Булыко, А. Н. – Крысин, Л. П. (ed.), *Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси*. Минск: Беларуская навука, s. 139–147.
- Labovič, A. [Лабовіч, А.] (2006). Пра беларускую мову, родную школу, або адказы на спрадвечныя пытанні. *Наша слова*, 19. 9., s. 2.
- Laitin, D. (1993). Migration and language shift in urban India. *International Journal of the Sociology of Language*, 103, s. 57–72.
- Landry, R. – Bourhis, R. Y. (1997). Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*. 16, č. 1, s. 23–49.
- Larič, K. H. [Ларіч, К. Г.] (1998). Нацыянальныя каштоўнасці і нацыянальная самасвядомасць. *Адукацыя і выхаванне*, č. 2, s. 15–20.
- Latocin, L. A. [Латоцін, Л. А.] (1998). Сучасны стан і перспектывы беларускамоўнага выкладання ў вышэйшай школе. In Иванова, С. Ф. – Іваноў, Я. Я. – Мячкоўская, Н. Б. (ed.), *Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы)*. Мінск: Веды, s. 107–108.
- Li Wei (2000). Towards a critical evaluation of language maintenance and language shift. *Sociolinguistica: International Yearbook of European Sociolinguistics*, 14, s. 142–147.
- Lichadzedau, U. A. [Ліхадзедаў, У. А.] (2008). *Мінск: падарожжа ў часе / Минск: путешествие во времени*. Мінск: Тэхналогія.
- Liskovec, I. V. [Лісковец, І. В.] (2002). Трасянка: происхождение, сущность, функционирование. *Антропология, фольклористика, лингвистика*, 2, s. 329–343.
- Liskovec, I. V. [Лісковец, І. В.] (2006). *Русский и белорусский языки в Минске: проблемы двуязычия и отношения к языку* Kandidátská práce. Европейский университет в Санкт-Петербурге.
- Liskovets, I. V. (2009). Trasjanka: A code of rural migrants in Minsk. *International Journal of Bilingualism*, 13, č. 3, s. 396–412.
- Loboděnko, G. [Лободенко, Г.] (2005). «Для рекламы белорусский язык более элитарный чем русский». *Комсомольская правда в Белоруссии*, 14. 1., s. 16.
- Lou, J. J. (2010). Chinese on the side: the marginalization of Chinese in the linguistic and social landscapes of Chinatown in Washington, DC. In Shohamy, E. – Ben-Rafael, E. – Barni, M. (ed.) (2010), *Linguistic Landscape in the City*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, s. 96–114.
- Lozka, A. [Лозка, А.] (2006). Родная мова ў дашкольных установах. *Летанік ТБШ*, č. 1, s. 2–3.
- Lozka, A. – Chilkevič, U. [Лозка, А. – Хількевіч, У.] (2001). Саромеемся прызнацца, што роднай мове патрэбна абарона з боку дзяржавы? *Звязда*, 7. 3., s. 5.
- Lukašanec, A., a kol. (1998). *Беларуская мова*. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej.
- Lukašenko, A. G. [Лукашенко, А. Г.] (2003). *Исторический выбор Беларуси: лекция Президента Республики Беларусь в Белорусском государственном университете, Минск, 14 марта 2003 года*. Минск: БГУ.

- Luňova, L. [Лунёва, Л.] (2007). Моладзь усё часцей перасьледуюць за беларускую мову. *Rádio Svoboda*. Dostupné na <http://www.svaboda.org/articlesfeatures/society/2007/1/197cb2fa-9584-4516-a22c-f6c1aa4b945a.html> (31. 8. 2007).
- Majseña, L., a kol. [Майсеня, Л., і інш.] (ed.) (2000). *Аняменне: 3 хронікі знішчэння беларускай мовы*. Вільня: Gudas.
- Malinowski, D. (2009). Authorship in the linguistic landscape: a multimodal-performative view. In Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, s. 107–125.
- Maradudina, N. [Марадудина, Н.] (2005). Второкласник за учебником китайского. *Вечерний Минск*, 26. 12. Dostupné na http://www.newsvm.com/articles/2005/12/26/china_lang.html (31. 8. 2007).
- Mečkovskaja, N. V. [Мечковская, Н. Б.] (2002). Язык в роли идеологии: национально-символические функции языка в белорусской языковой ситуации. In Gutschmidt, K., a kol. (ed.), *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart*. Dresden: Thelem, s. 123–141.
- Mečkovskaja, N. V. [Мечковская, Н. Б.] (2003). *Белорусский язык: социолингвистические очерки*. München: Verlag Otto Sagner.
- Mečkovskaja, N. V. [Мечковская, Н. Б.] (2005). Постсоветский русский язык: новые черты в социолингвистическом статусе. *Russian Linguistics*, 29, č. 1, s. 49–70.
- Michněvič, A. E. [Михневич, А. Е.] (ed.) (1985). *Русский язык в Белоруссии*. Минск: Наука и техника.
- Michněvič, A. E. [Михневич, А. Е.] (ed.) (1994). *Беларуская мова: энцыклапедыя*. Мінск: “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі.
- Miljaškevič, J. H. [Міляшкевіч, Я. Г.] (1999). Досвед і праблемы беларускамоўнага выкладання ў БДГУ. *Труды Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта: серыя 7*, s. 41–48.
- Ministerstvo statistiky a analýzy [Міністэрства статыстыкі і аналізу] (1994). *Народное хозяйство Республики Беларусь в 1993 г.: Статистический ежегодник*. Минск: Министерство статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусь.
- Ministerstvo statistiky a analýzy [Міністэрства статыстыкі і аналізу] (1996). *Народное хозяйство Республики Беларусь в 1995 г.: Статистический ежегодник*. Минск: Министерство статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусь.
- Ministerstvo statistiky a analýzy [Міністэрства статыстыкі і аналізу] (1997–2008). *Статистический ежегодник Республики Беларусь 1997...2008*. Минск: Министерство статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусь.
- Ministerstvo statistiky a analýzy [Міністэрства статыстыкі і аналізу] (2001). *Национальный состав населения Республики Беларусь и распространенность языков: Статистический сборник*. Том 1. Минск: Министерство статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусь.
- Ministerstvo školství [Міністэрства адукацыі] (2005а). *Параўнальны аналіз развіцця адукацыі ў рэгіёнах Рэспублікі Беларусь (на стану на пачатак 2005/06 навучальнага года)*. Мінск: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтр Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

- Ministerstvo školství [Міністэрства адукацыі] (2005b). *Вышэйшыя навучальныя ўстановы Рэспублікі Беларусь на стану на пачатак 2005/2006 навучальнага года (статыстычны даведнік)*. Мінск: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтр Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.
- Ministerstvo školství [Міністэрства адукацыі] (2006). *Звесткі аб мовах навучання ва ўстановах дзённай формы навучання Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*. Dostupné na <http://giac.unibel.by/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=126> (31. 8. 2007).
- Ministerstvo školství [Міністэрства адукацыі] (2009). *Змены ў новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”*. Dostupné na <http://www.minedu.unibel.by/main.aspx?guid=14601> (6. 3. 2011).
- Ministerstvo zahraničních věcí [Міністэрства замежных спраў] (2007). *Аб сучасным становішчы беларускай мовы ў Рэспубліцы Беларусь*. Původně dostupné na <http://www.mfa.gov.by/rus/index.php?d=belarus&id=35> (31. 8. 2007).
- Minská městská Rada poslanců [Мінский городской Совет депутатов] (2008). *Решение Минского городского Совета депутатов от 12 марта 2008 г. № 127 “Аб найменаванні і перайменаванні праспектаў, вуліц, плошчаў і іншых састаўных частак г. Мінска”*. Dostupné na <http://www.bankzakonov.com>.
- Minský městský výkonný výbor [Выканаўчы камітэт мінскага гарадскога савета народных дэпутатаў] (1993). Рашэнне Выканаўчага камітэта мінскага гарадскога савета народных дэпутатаў, 13 мая 1993 г., N 263, «Аб перакладзе і ўстаноўцы шыльдаў устаноў, арганізацый, прадпрыемстваў, фірмаў і іншых інфармацыйных надпісаў на беларускай мове». *Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь*, 28 сентября 2001 г., N 9/1222.
- Мячкоўская, Н. В. [Мячкоўская, Н.В.] (2007). Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? *Веснік БДУ: серыя 4*, č. 1, s. 91–97.
- Мянькоў, Ю. [Мянькоў, Ю.] (2006). Калі настаўніку баліць. *Наша слова*, č. 41, s. 2.
- Mort, V. [Морт, В.] (2005). Беларуская мова. *ARCHE*, č. 6, s. 304–306.
- Moseley, C. (ed.) (2010). *Atlas of the World's Languages in Danger*. 3rd edition. Paris: UNESCO Publishing. Dostupné na <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/> (20. 3. 2011).
- Muraoka, H. (2000). Management of intercultural input: a case study of two Korean residents of Japan. *Journal of Asian Pacific Communication*, 10, č. 2, s. 297–311.
- Nábělková, M. (2006). „Více/viac čokolády...“ К využitíu bivalentnosti v česko-slovenskom jazykovom kontexte. In Nábělková, M. – Pátková, J. (ed.), *Česko-slovenská současnost' a česká slovakistika*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 163–188.
- Nábělková, M. – Sloboda, M. (2008). Česko-slovenská komunikácia: semikomunikácia, bivalencia a reflexia vzájomnej zrozumiteľnosti slovenčiny a češtiny. In Uhrinová, A. – Tóth, A. J. (ed.), *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, s. 156–166.
- Národní knižní komora Běloruska [Нацыянальная кніжная палата Беларусі] (2002). *Друк Беларусі, 1991–2000: статыстычны зборнік*. Мінск: Нацыянальная кніжная палата Беларусі.

- Navumčyk, S. [Навумчык, С.] (2006). *Сем гадоў Адраджэньня альбо фрагмэнты найноўшай беларускай гісторыі (1988–1995)*. Варшава, Прага: Беларуская ведамасьці, *Člověk v tísni*.
- Nebeský, L. (1989). Znaký a prostředí. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 109–113.
- Nebeský, L. (1993). Místo a znak. *Slovo a slovesnost*, 54, s. 89–95.
- Nebeský, L. (1998). Prostor a jazyk. *Slovo a slovesnost*, 59, s. 161–167.
- Nekvapil, J. (2004). Language biographies and management summaries. In Muraoka, H. (ed.), *Language Management in Contact Situations*. Vol. III. *Report on the research projects*, No. 104. Chiba: Chiba University, Graduate School of Social Sciences and Humanities, s. 9–33.
- Nekvapil, J. (2006). From language planning to language management. *Sociolinguistica: International Yearbook of European Sociolinguistics*, 20, s. 92–104.
- Nekvapil, J. (2007). On the relationship between small and large Slavic languages. *International Journal of the Sociology of Language*, 183, s. 141–160.
- Nekvapil, J. (2009). The integrative potential of Language Management Theory. In Nekvapil, J. – Sherman, T. (ed.), *Language Management in Contact Situations: Perspectives from Three Continents*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 1–11.
- Nekvapil, J. – Sloboda, M. – Wagner, P. (2009). *Mnohojazyčnost v České republice: základní informace / Multilingualism in the Czech Republic: Basic Information*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Neustupný, J. V. (1985a). Problems in Australian-Japanese contact situations. In Pride, J. B. (ed.), *Cross-Cultural Encounters: Communication and Mis-Communication*. Melbourne: River Seine Publications, s. 44–64.
- Neustupný, J. V. (1985b). Language norms in Australian-Japanese contact situations. In Clyne, M. (ed.), *Australia, Meeting Place of Languages*. Canberra: Pacific Linguistics, s. 161–170.
- Neustupný, J. V. (1994). Problems of English contact discourse and language planning. In Kandiah, T. – Kwan-Terry, J. (ed.), *English Language Planning: A Southeast Asian Contribution*. Singapore: Times Academic Press, s. 50–69.
- Neustupný, J. V. (1999). Následné (follow-up) interview. *Slovo a slovesnost*, 60, č. 1, s. 13–18.
- Neustupný, J. V. (2002a). Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 38, č. 4, s. 429–442.
- Neustupný, J. V. (2002b). *Language and power into the 21st century*. Příspěvek připravený pro konferenci „Language and Empowerment“, 11.–13. dubna 2002, Petaling Jaya Hilton, Kuala Lumpur.
- Neustupný, J. V. (2003a). Japanese students in Prague: problems of communication and interaction. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, s. 125–143.
- Neustupný, J. V. (2003b). Literární kritika jako jazykový management. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 276–288.
- Neustupný, J. V. – Nekvapil, J. (2003). Language management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning*, 4, s. 181–366.
- Okita, T. (2002). *Invisible Work: Bilingualism, Language Choice and Childrearing in Intermarried Families*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Onofri, L. – Nunes, P. A. L. D. – Cenoz, J. – Gorter, D. (2008). *Language Diversity in Urban Landscapes: An Econometric Study. Nota di Lavoro 40.2008*. Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM). Dostupné na http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1131202 (15. 2. 2011).
- Padaljak, T. [Падаляк, Т.] (2006). Нават самую спрэчную «эйфелеву вежу» час «пераварыць» і... прызнае шэдэўрам? *Звязда*, 10. 6. (с. 128–129). Dostupné na <http://www.zvyazda.minsk.by/> (18. 2. 2011).
- Palscjuk, V. [Палсцюк, В.] (2000). Знішчэнне беларускіх школаў у г. Мінску ў 1995–1998 навучальных гадах. In Майсеня, Л., і інш. (ed.), *Аняменне: 3 хронікі знішчэння беларускай мовы*. Вільня: Gudas, s. 168–179.
- Rańčanka, P. [Панчанка, П.] (1988). Развітанне. *Літаратура і мастацтва*, 26. 2., s. 4.
- Pavlenko, A. (2008). Multilingualism in post-Soviet countries: language revival, language removal, and sociolinguistic theory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11, с. 3–4, s. 275–314.
- Pavlenko, A. (2010). Linguistic landscape of Kyiv, Ukraine: a diachronic study. In Shohamy, E. – Ben-Rafael, E. – Barni, M. (ed.) (2010). *Linguistic Landscape in the City*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, s. 133–150.
- Raźnak, Z. – Šmyhaljou, J. [Пазьняк, З. – Шмыгалёў, Я.] (1994 [1988]). Курапаты – дарога сьмерці. In Пазьняк, З. – Шмыгалёў, Я. – Крывальцэвіч, М. – Іоў, А. (ed.), *Курапаты: артыкулы, навуковая справаздача, фотаздымкі*. 2 выд. Менск: НБК “Тэхналогія”, s. 10–26.
- Petrykevič, S. [Петрыкевіч, С.] (2005). Тэст пройдзены! *Наша Ніва*, 22. 4., s. 14.
- Pleťuchov, V. A. [Плетюхов, В. А.] (1999). Практика законодательного обеспечения двуязычия в Беларуси. In Шульга, Н. А., и др. (ed.), *Диалог украинской и русской культур в Украине*. Киев: Фонд поддержки русской культуры в Украине (Русский Фонд), s. 26–32.
- Plokhy, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rada ministrů BSSR [Совет министров БССР] (1990). Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларускай ССР. *Мінская праўда*, 25. 9. (с. 184), s. 1 а 3–4.
- Rádio Svoboda [Радыё Свабода] (2006a). Чаму Аляксандар Мілінкевіч выступаў на тэлебачанні па-расейску? *Радыё Свабода*. Dostupné na <http://www.svaboda.org/content/article/767141.html> (20. 3. 2011).
- Rádio Svoboda [Радыё Свабода] (2006b). Нашыя бацькі гісторыю вучылі па-беларуску. *Радыё Свабода*. Dostupné na <http://www.svaboda.org/articlesfeatures/society/2006/8/0107BD67-A109-4E2E-B0BC-295C1014383E.html> (31. 8. 2007).
- Rádio Svoboda [Радыё Свабода] (2007). Колькі каштуе мытная дэкларацыя на беларускай мове? *Радыё Свабода*. Dostupné na <http://www.svaboda.org/articlesfeatures/society/2007/8/80EA574E-0BD0-4DC0-99C2-031BAE64F009.html> (31. 8. 2007).
- Radzik, R. (1996). Wincenty Dunin-Marcinkiewicz – postać polsko-białoruskiego pogranicza. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 5, s. 56–68.

- Rahojša, V. P. [Рагойша, В. П.] (2004). Лексіка-семантычныя асаблівасці сучаснай урбаніміі Мінска. In Чумак, Л. Н. (ed.), *Язык и социум*. Часть II. Минск: РИВШ, s. 112–115.
- Reh, M. (2004). Multilingual writing: a reader-oriented typology – with examples from Lira Municipality (Uganda). *International Journal of the Sociology of Language*, 170, s. 1–41.
- Sabatier, P. A. – Weible, C. M. (2007). The Advocacy Coalition Framework: innovations and clarifications. In Sabatier, P. A. (ed.), *Theories of the Policy Process*. 2. vyd. Boulder: Westview Press, s. 189–220.
- Sahanovič, H. [Сагановіч, Г.] (2001). *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя*. Мінск: Энцыклапедыкс.
- Savickaja, N. J. [Савіцкая, Н. Я.] (1999). Беларускамоўнае выкладанне спецыяльных дысцыплін у ВНУ: сучасны стан, цяжкасці і перспектывы. *Труды Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: серія 5*, s. 81–85.
- Scollon, R. – Scollon, S. W. (2003). *Discourses in Place: Language in the Material World*. London, New York: Routledge.
- Shohamy, E. – Ben-Rafael, E. – Barni, M. (ed.) (2010). *Linguistic Landscape in the City*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.
- Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009). *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge.
- Schröder, B. L. (2004). *Sprachen, Einstellungen und nationale Selbstidentifikation: zum Problem der Identitätsfindung in der Republik Belarus*. Doktorská práce. Ruhr-Universität Bochum. Dostupné na <http://deposit.ddb.de/cgi-bin/dokserv?idn=972141804> (31. 8. 2007).
- Sjomkina, S. [Сёмкина, С.] (2006). Все, что нужно знать о тестировании. *Белорусская Нива*, 13. 5., s. 101–102. Dostupné na http://old.belniva.by/index.php?option=com_content&task=view&id=877&Itemid=43 (6. 3. 2011).
- Sloboda, M. (2006). Folk views on linguistic variation and identities in the Belarusian-Russian borderland. In Hinskens, F. (ed.), *Language Variation – European Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins, s. 217–231.
- Sloboda, M. (2009a). State ideology and linguistic landscape: a comparative analysis of (post)communist Belarus, Czech Republic and Slovakia. In Shohamy, E. – Gorter, D. (ed.) (2009), *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York, London: Routledge, s. 173–188.
- Sloboda, M. (2009b). Styling for hegemony: the West as an enemy (and the ideal) in Belarusian television news. In Fitzgerald, R. – Housley, W. (ed.), *Media, Policy and Interaction*. Farnham: Ashgate, s. 137–159.
- Sloboda, M. – Szabó-Gilinger, E. – Vigers, D. – Šimičić, L. (2010). Carrying out a language policy change: advocacy coalitions and the management of linguistic landscape. *Current Issues in Language Planning*, 11, č. 2, s. 95–113.
- Sloboda, M. – Brankatschk, K. – Ivanecký, J. – Nábělková, M. (v přípravě). Linguistic distances between Slavonic languages: How similar are closely related languages? Rukopis.
- Smatryčenko, S. (2005). Jak se mluví v Bělorusku (stručný rozbor jazykové situace). *Čeština doma a ve světě*, 13, č. 1–2, s. 53–61.

- Smolicz, J. J. (2002). Core values and nation-states. In Li Wei – Dewaele, J.-M. – Housen, A. (ed.), *Opportunities and Challenges of Bilingualism*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 69–85.
- Smolicz, J. J. – Radzik, R. (2004). Belarusian as an endangered language: can the mother tongue of an independent state be made to die? *Studia polityczne*, 15, s. 47–78. [Také v *International Journal of Educational Development*, 24, 2004, č. 5, s. 511–528.]
- Smolicz, J. J. – Secombe, M. J. (1989). Types of language activation and evaluation in an ethnically plural society. In Ammon, U. (ed.), *Status and Function of Languages and Language Varieties*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, s. 478–511.
- Smułkowa, E. – Engelking, A. (ed.) (2007). *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej / Памежжы Беларусі ў міждысцыплінарнай перспектыве*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Společnost běloruského jazyka [Таварыства беларускай мовы] (2001). Беларуская мова ў ВНУ Беларусі. *Наша слова*, č. 512 a 515.
- Společnost běloruského jazyka [Таварыства беларускай мовы] (2006). [Bez názvu – přehled činnosti Společnosti běloruského jazyka za roky 1994–2005]. Nепublikovaný rukopis.
- Spolsky, B. – Cooper, R. L. (1991). *The Languages of Jerusalem*. Oxford: Clarendon Press.
- Stalin, J. V. [Сталин, И. В.] (1930). Политический отчёт Центрального комитета XVI съезду ВКП(б), 27 июня 1930 г. In *Сочинения*. Том 12. Dostupné na <http://www.magister.msk.ru/library/stalin/> (17. 3. 2011).
- Státní knižní komora BSSR [Дзяржаўная кніжная палата БССР] (1983). *Друк Беларускай ССР 1918–1980: статыстычны зборнік*. Мінск: Дзяржаўны камітэт Беларускай ССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
- Státní knižní komora BSSR [Дзяржаўная кніжная палата БССР] (1984–1989). *Друк Беларускай ССР 1983–1988: статыстычны зборнік*. Мінск: Дзяржаўны камітэт Беларускай ССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
- Stražau, V. – Chilkevič, U. [Стражаў, В. – Хількевіч, У.] (1999). “У нашым чаканні перамен – больш актыўнага дзейснага аптымізму, чым жадання спакойна плыць па волі лёсу.” *Звязда*, 27. 11., s. 3.
- Stražev, V. I. [Стражев, В. И.] (2000). Ученье – сложная работа... *Советская Белоруссия*, 27. 5.
- Sudzilouskaja, T. [Судзілоўская, Т.] (2000). Зайздросьчу Чачэніі. *Наша Ніва*, 13.–19. 3. (č. 11). Dostupné na <http://nn.by/2000/11/05.htm> (6. 3. 2011).
- Synková, H. (2000). Ruština nebo běloruština? Běloruská nacionální opozice na pozadí jazykového konfliktu. *Cargo*, č. 2.
- Šarova, J. [Шарова, Ю.] (2004). Нацбанк раіць камэрцыйным банкам абслугоўваць кліентаў па-беларуску. *Радыё Свабода*. Dostupné na <http://www.svaboda.org/news/articles/2004/01/20040130150626.asp> (31. 8. 2007).
- Šatava, L. (2009). *Jazyk a identita etnických menšin: možnosti zachování a revitalizace*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šestakova, O. [Шестакова, О.] (2011). Новые водительские права на белорусском языке выдают с ошибками. *Комсомольская правда в Белоруссии*, 11. 2. Dostupné na <http://kp.by/daily/25636/801188/> (4. 3. 2011).

- Tamaševič, M. [Тамашэвіч, М.] (2009). Сямейная пара адкрыла ў Мінску беларускамоўную групу ў садку ...Хоць за гэта давялося змагацца 7 месяцаў. *Звязда*, 14. 4. Dostupné na <http://www.zvyazda.minsk.by/ru/issue/article.php?id=33071> (9. 3. 2011).
- Tisková kancelář prezidenta [Пресс-служба Президента Республики Беларусь] (2006). *Александр Лукашенко поручил Министерству образования разработать новые правила орфографии и пунктуации белорусского языка*. 25. 8. 2006. Dostupné na <http://www.president.gov.by/press25740.html> (6. 3. 2011).
- Trojnickij, N. A. [Тройницькій, Н. А.] (ed.) (1903–1904). *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года*. Том: IV, V, XI, XXII, XXIII. Санкт-Петербург.
- Trusau, A. [Трусаў, А.] (2001). Сакрат, ты не маеш рацыі... *Ніва*, 17, s. 2.
- Ulicjonak, A. [Уліцёнак, А.] (2006). “Госьць на Свабодзе” – Лявон Баршчэўскі: “Культурны код нацыі – гэта калі Багдановіч, Купала, Караткевіч значаць для людзей больш, чым Пушкін, Міцкевіч ці Гётэ”. *Радыё Свабода*, 20. 6. 2006, 15:46. Dostupné na <http://www.svaboda.org/Content/Transcript/771397.html> (9. 3. 2011).
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (2008). *World Urbanization Prospects: The 2007 Revision: Highlights*. New York: United Nations. Dostupné na <http://esa.un.org/unup/index.asp>.
- Ústavní soud [Конституционный суд Республики Беларусь] (2003). *Решение Конституционного суда Республики Беларусь от 04.12.2003 N П-91/2003 "Об использовании белорусского и русского языков в сфере обслуживания, оборота банковских пластиковых карточек и в системе государственного социального страхования"*. Dostupné např. na <http://bankzakonov.com> (4. 3. 2011).
- Vajtovič, A. – Ljaškevič, J. [Вайтовіч, А. – Ляшкевіч, Ю.] (2001). Беларуская мова вяртае страчаныя пазіцыі? *Звязда*, 10. 2., s. 2.
- van Leeuwen, T. (2005). *Introducing Social Semiotics*. London, New York: Routledge.
- Veselý, A. – Smith, M. L. (2008). Macro-micro linkages and the role of mechanisms in social stratification research. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44, č. 3, s. 491–509.
- Vološinov, V. N. (1986a). Marxizmus a filozofia jazyka. In Bachtin, M. M. – Vološinov, V. N., *Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka*. Bratislava: Pravda. [Překlad knihy Волошинов, В. Н. (1929). *Марксизм и философия языка*. Ленинград: Прибой.]
- Vološinov, V. N. (1986b). *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wang Qian (2002). Chinese language welcomed in Belarus. Dostupné na <http://www.china.org.cn/english/2002/Jun/35141.htm> (6. 3. 2011).
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. Hague: Mouton.
- Wetherell, M. – Taylor, S. – Yates, S. J. (ed.) (2001). *Discourse Theory and Practice: A Reader*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Wexler, P. N. (1974). *Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967)*. Bloomington: Indiana University.

- Williams, G. (2007). Reversing language shift – a sociological visit. In Darquennes, J. (ed.), *Contact Linguistics and Language Minorities / Kontaktlinguistik und Sprachminderheiten / Linguistique de Contact et Minorités Linguistique*. Asgard: St. Augustin, s. 161–177.
- Woolard, K. A. (1998). Simultaneity and bivalency as a strategies in bilingualism. *Journal of Linguistic Anthropology*, 8, č. 1, s. 3–29.
- Woolhiser, C. (2001). Language ideology and language conflict in post-Soviet Belarus. In O'Reilly, C. C. (ed.), *Language, Ethnicity and the State. Volume 2: Minority Languages in Eastern Europe post-1989*. London: Palgrave, s. 91–122.
- Woolhiser, C. (2003). Constructing national identities in the Polish-Belarusian borderlands. *Ab Imperio*, 1, s. 293–346.
- Yoshimitsu, K. (2000). Japanese school children in Melbourne and their language maintenance efforts. *Journal of Asian Pacific Communication*, 10, č. 2, s. 255–278.
- Zaprudski, S. [Запрудскі, С.] (2000). Грамадскае сцвярджэнне беларускай мовы і парушэнні правоў беларускамоўных людзей. In Майсеня, Л., і інш. (ed.), *Аняменне: 3 хронікі знішчэння беларускай мовы*. Вільня: Gudas, s. 45–53.
- Zaprudski, S. (2002). Language policy in the Republic of Belarus in the 1990s. In Kazanecki, P. – Pejda, M. (ed.), *Belarus – The Third Sector: People, Culture, Language*. Warsaw, Minsk: East European Democratic Centre, IDEE, s. 33–40. Dostupné na http://www.belarusguide.com/culture1/literature/Belarusian_Language_Prosecution_in_Belarus.htm (29. 9. 2008).
- Zaprudski, S. (2007). In the grip of replacive bilingualism: the Belarusian language in contact with Russian. *International Journal of the Sociology of Language*, 183, s. 97–118.
- Zaprudski, S. [Запрудскі, С.] (2009). Некаторыя заўвагі аб вывучэнні “трасянкі”, або Выклікі для беларускіх гуманітарных і сацыяльных навук. *ARCHE*, č. 11–12 (86–87), s. 157–200.
- Zaprudski, S. – Ažňuk, B. – Laužal, H. [Запрудскі, С. – Ажнюк, Б. – Лаўжаль, Г.] (2001). Суб’ектыўная этнамоўная жыццёвасць і ідэнтычнасць: беларуска-ўкраінскае вымярэнне. In Цыхун, Г., а kol. (ed.), *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы (Беларусіка – Albaruthenica, 19)*. Мінск: Беларускі кнігазбор, s. 180–185.
- Zaranok, I. [Заранок, І.] (2009). На Дрыбіншчыне шыльды населеных пунктаў зрабілі парасійску. *Наша ніва*, 24. 11. Dostupné na <http://nn.by/?c=ar&i=32062>.

Přílohy

Příloha 1: Transliterované ruské verze uváděných místních názvů

Pozn.: Transliterace do české latinky přihlíží k doporučením *Pravidel českého pravopisu* (Praha: Academia, 2002) s výjimkou psaní koncového ŷ (zde jako „u“).

Pozn.: Některá místa mají v běloruštině jednu nebo více variant, které zde nejsou uvedeny.

bělorusky	bělorusky cyrilicí	rusky	rusky cyrilicí
Ašmjany	<i>Ашмяны</i>	Ošmjany	<i>Ошмяны</i>
Braslau	<i>Браслаў</i>	Braslav	<i>Браслав</i>
Brest	<i>Брэст</i>	Brest	<i>Брест</i>
Drybin	<i>Дрыбін</i>	Dribin	<i>Дрибин</i>
Homel	<i>Гомель</i>	Gomel	<i>Гомель</i>
Hrodna	<i>Гродна</i>	Grodno	<i>Гродно</i>
Kurapaty	<i>Куропаты</i>	Kuropaty	<i>Куропаты</i>
Mahiljou	<i>Магілёў</i>	Mogilev/Mogiljov	<i>Могилев</i>
Minsk	<i>Мінск</i>	Minsk	<i>Минск</i>
Navahrudak	<i>Навагрудак</i>	Novogrudok	<i>Новогрудок</i>
Polacak	<i>Полацак</i>	Polock	<i>Полоцк</i>
Slonim	<i>Слонім</i>	Slonim	<i>Слоним</i>
Vicebsk	<i>Віцебск</i>	Vitebsk	<i>Витебск</i>
Zaslauje	<i>Заслаўе</i>	Zaslavl	<i>Заславль</i>

Příloha 2: Transkripční konvence pro zvukový materiál

A:	replika mluvčí/mluvčího A
[začátek simultánní, překrývající se řeči dvou mluvčích
. . .	vynechaná část transkriptu
()	začátek a konec pro transkriptora nesrozumitelného úseku řeči
(())	komentář autora transkriptu k přepisovanému úseku
=	konec řádku repliky pokračující o řádek pod replikou jiného mluvčího
-	náhlé přerušení proudu řeči, obvykle rázem
,	pokračující intonace na konci promluvového úseku
.	ukončující intonace na konci promluvového úseku
?	tázací intonace promluvového úseku
:	prodloužení předchozí hlásky
<u>slovo</u>	důraz na slově
% %	začátek a konec úseku vysloveného se smíchem
.h .hhh	slyšitelný nádech, delší slyšitelný nádech
(.) (..)	krátká pauza, delší pauza